

0-69

КЫРГЫЗ ССР ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
АКАДЕМИЯ НАУК КИРГИЗСКОЙ ССР

✓
С. ОРОЗАЛНОВ

ГЕОГРАФИЯЛЫК
ТЕРМИНДЕРДИН
ОРУСЧА-КЫРГЫЗЧА СӨЗДҮГҮ

РУССКО-КИРГИЗСКИЙ СЛОВАРЬ
ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Фрунзе 1966

КЫРГЫЗ ССР ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
АКАДЕМИЯ НАУК КИРГИЗСКОЙ ССР
ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫК КОМИССИЯ
ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКАЯ КОМИССИЯ

С. ОРОЗАЛНОВ

ГЕОГРАФИЯЛЫК ТЕРМИНДЕРДИН
ОРУСЧА-КЫРГЫЗЧА СӨЗДҮГҮ

РУССКО-КИРГИЗСКИЙ СЛОВАРЬ
ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Фрунзе, 1966

Фрунзе 1966

Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын
терминологиялык комиссиясынын чечими
боюнча басылды

280187

Центральная научная
Библиотека
Академии наук Киргизской ССР

Жооптуу редактор Д. Исаев.

КИРИШ СӨЗ

Кыргыз ССР илимдер Академиясынын Терминологиялык Комиссиясы 1960-жылы «Географиялык терминдердин сөздүгүнүн» долбоорун жарыкка чыгарган болчу. Ал долбоорго киргизилген терминдердин кыргызча берилиши боюнча географ, котормочулар жана география мугалимдери өздөрүнүн баалуу пикирлерин айтышкан эле. Ал гана эмес сөздүк боюнча бир катар сын макалалар жазылып, айрым адамдар сөздүктөгү айрым терминдерди дагы тактоо керектиги жөнүндө өздөрүнүн сунуштарын киргизишти. Автор айтылган пикирлердин бардыгын эске алып долбоорду кайрадан тактап, зарылчылыгына ылайык кеңейтип иштеп чыккандан кийин кол жазма Терминкомдун алдындагы географ — специалисттерден түзүлгөн секция тарабынан жактырылгандыктан Терминком Кыргыз ССР Министрлер Советинин 1959-жылы 5-августтагы № 408-токтомуна ылайык ушул сөздүккө киргизилген терминдерди милдеттүү түрдө колдонуу үчүн жарыялап отурат. Бул сөздүккө негизинен физикалык жана экономикалык географиялардын терминдери киргизилди. Бирок география башка илимдер менен байланыштуу болгондуктан сөздүккө геология, астрономия, зоология, ботаника, экономика, топурак таануу ж. б. илимдерде колдонулуучу айрым терминдер да киргизилди.

Сөздүктү түзүүдө төмөндөгү окуу китептер жана адабияттар пайдаланылды: В. А. Анучин. Географиянын теориялык проблемалары, 1960; П. М. Алампиев. Экономикалык жактан райондоштуруу, 1959; Н. А. Баранский. Экономикалык география, 1956; Л. С. Берг. Советтер союзунун географиялык зоналары, 1947; Л. С. Берг. Климатологиянын негиздери, 1938; С. В. Калесник. Жалпы дыйканчылыктын кыскача курсу, 1957; И. И. Ляликов. СССРдин экономикалык географиясы, 1962; И. И. Мамаев. Чет өлкөлөрдүн экономикалык географиясы, 1962; Ю. Г. Саушкин. Экономикалык география-

нын киришүү бөлүгү, 1958; К. Ф. Строев; СССРдин физикалык географиясы, 1962; СССРдин экономикалык географиясы (жалпы обзор), 1958¹.

Сөздүктөр: А. С. Барков. Физикалык география боюнча справочник — сөздүк, 4-басылышы, 1958; Чоң советтик энциклопедия, 2 — басылышы; Д. П. Викторов, ботаникалык терминдердин кыскача сөздүгү, 1957; Геологиялык сөздүк; Кыскача географиялык энциклопедия, т. I—II, 1955; Кыскача экономикалык сөздүк, 1958; Ф. И. Мильков, Физикалык география боюнча справочник — сөздүк, 1960; Орусча — кыргызча сөздүк, 1957; С. П. и Л. И. Мамонтовдор. Метеорологиялык сөздүк, 1955; Энциклопедиялык сөздүк, т. I—II—III; К. К. Юдахин. Кыргызча — орусча сөздүк, 1940.

Сөздүктүн түзүлүш өзгөчөлүгү боюнча төмөндөгүлөрдү айтууга болот:

Интернационалдык географиялык терминдер орусча кандай болсо, кыргыз тилинде да ошол бойдон алынды: м.: атмосфера, горизонт, каньон ж. б. Сөздүктө бирдей маанилүү, бирок ар башка сөздөр менен берилген терминдер да бар. Мындай учурда түшүндүрмө алардын бирөөндө (көбүрөөк колдонулганына) гана берилип, башкаларында к. (кара) деген шарттуу белги менен шилтөө берилди.

Түшүндүрмө берилген терминдер бир канча жолу кайталанса, анын баш тамгалары гана алынды. м.: Атмосфера — А, Башталгыч меридиан — Б. М. Кээ бир татаал терминдердин (бомбы вулканические) (вулканические бомбы, атмосферные осадки) (осадки атмосферные) эки түрдүү айкаштарынын бирөөнө гана түшүнүк берилди.

Сөздүктө төмөнкүдөй шарттуу кыскартуулар бар: км.— километр; к.— кара; м.— метр; б. а.— башкача айтканда; ж. б.— жана башка.

Сөздүктөн байкалган кемчиликтер жөнүндө сунуштар болсо төмөнкү адрес боюнча жиберилишиңиздерди сурайбыз:

*Фрунзе шаары, Пушкин көчөсү, 78 үй, Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Терминологиялык комиссиясы
Терминком*

¹ Булардын бардыгы орус тилиндеги эмгектер.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Терминологической комиссией Академии наук Киргизской ССР в 1960 г. был выпущен в виде проекта словарь географических терминов. По этому проекту высказали ценные замечания географы, переводчики и преподаватели географии; в газетах были опубликованы критические статьи по словарю. В ряде предложений указывалось на необходимость уточнения тех или иных терминов. Автор, учитывая все замечания и пожелания, в корне переработал словарь и увеличил его объем. Термином публикует данный словарь в соответствии с решением Совета Министров Киргизской ССР от 5 августа 1959 года. Термины, включенные в словарь, подлежат обязательному применению.

В словарь включены в основном термины, относящиеся к физической и экономической географии. Однако, поскольку география отчасти является смежной наукой, в словарь включены некоторые термины, применяемые в геологии, астрономии, зоологии, ботанике, экономике, почвоведении и других науках.

При составлении словаря использованы следующие учебники и литература: В. А. Анучин. Теоретические проблемы географии, 1960; П. М. Алампиев. Экономическое районирование, 1959; Н. Н. Баранский. Экономическая география, 1956; Л. С. Берг. Географические зоны Советского Союза, 1947; Л. С. Берг. Основы климатологии, 1938; С. В. Калесник. Основы общего земледелия, 1947; С. В. Калесник. Краткий курс общего земледелия, 1947; Н. И. Ляликов. Экономическая география СССР; И. И. Мамаев. Экономическая география зарубежных стран, 1962; Ю. Г. Саушкин. Введение в экономическую географию, 1958; К. Ф. Строев. Физическая география СССР, 1962; Экономическая география СССР (общий обзор), 1958; словари: А. С. Барков. Словарь-справочник по физической географии, изд. 4, 1958; Большая советская энцикло-

педия, изд. 2; Х. И. Викторов. Краткий словарь ботанических терминов, 1957; Геологический словарь, т. I, II, 1955; Краткая географическая энциклопедия, т. I, II, III, 1955; Краткий экономический словарь, 1958; Ф. И. Мильков. Словарь-справочник по физической географии, 1960; Русско-киргизский словарь, 1957; С. П. и Л. И. Мамонтовы. Метеорологический словарь, 1955; Энциклопедический словарь, т. I, II, III, К. К. Юдахин. Киргизско-русский словарь, 1940.

Из особенностей составления словаря можно отметить следующие.

Интернациональные географические термины сохранены в том написании, которое принято в русском языке. Напр.: атмосфера, горизонт, каньон и т. д. В словаре встречаются термины, имеющие одинаковые значения, но выраженные различными словами. В таких случаях толкование дается только для одного (наиболее употребительного) варианта, а на остальные делается отсылка условным знаком: к.— кара (смотри).

В случаях, когда термины повторяются несколько раз, приводятся только их начальные буквы. Напр.: Атмосфера — А., Башталгыч меридиан — Б. М. Для некоторых сложных терминов (бомбы вулканические, вулканические бомбы, атмосферные осадки, осадки атмосферные), имеющих различное сочетание, дается толкование лишь в одном случае.

В словаре имеются следующие условные сокращения: км.— километр; к.— кара (смотри); м.— метр; б. а.— башкача айтканда (иначе говоря); ж. б.— жана башка (и другие).

Пожелания по улучшению словаря просим направлять по адресу:

г. Фрунзе, Пушкина, 78. Терминком АН Киргизской ССР.
Терминком.

А

АБИССАЛЬНАЯ ОБЛАСТЬ абиссалдык область (океан жана деңиздердеги 1000 метрден төмөн тереңдикте жаткан жанар тоолордон атылып чыккан: чандар, күлдөр, космостон түшкөн кыпындар, деңиз жаныбарларынын калдыктарынан турган кызыл чопо катмары. А. О. та күндүн жарыгы болбойт, деңиз өсүмдүгү да өспөйт. Анда өтө тереңдикте жашоочу жандыктар, көрүү органы жоголуп кеткен кээ бир балыктар болууга мүмкүн).

АБЛЯЦИЯ абляция (1. муздардын жылышынан тоо тектеринин талкаланып, ачылышы; 2. тоо капталындагы тектердин жаан-чачын суулары менен жуулушу; 3. тоо мөңгүлөрү менен муздуктардын эрип турушу).

АБОРИГЕНЫ аборигендер (белгилүү бир өлкөдө эзелден бери жашап келе жаткан жергиликтүү калк, мисалы, Аравия жарым аралындагы араптар, африкадагы негрлер, америкадагы индеецтер ж. б.).

АБРАЗИЯ абразия (толкундун таасиринен деңиз жээктеринин жемирилип талкаланышы, жуулушу).

АБСОЛЮТНАЯ ВЛАЖНОСТЬ ВОЗДУХА абадагы абсолюттук нымдуулук к. влажность.

АБСОЛЮТНАЯ ВЫСОТА абсолюттук бийиктик (Жер бетинин деңиз деңгээлинен жогору жаткан бийиктиги. СССР де А. Б. Кронштадт футштокундагы ноль метр боюнча эсептелет).

АБСОЛЮТНАЯ ТЕМПЕРАТУРА абсолюттук температура (ноль градустан 273,16 градуска чейин төмөн түшкөн температура. Ал суук-

туктуу эң төмөнкү температурасын көргөзөт).

АВТОМОБИЛЬНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ автомобиль өнөр жайы (автомобилдерди, автомобиль кыймылдаткычтарынын тетиктерин чыгаруучу өнөр жайы).

АВТОМОБИЛЬНЫЙ ТРАНСПОРТ автомобиль транспорту (жүргүнчүлөрдү жана жүктөрдү ташуучу кургактагы жол катнаштарынын бир түрү).

АВТОНОМНАЯ автономия (мамлекетке же айрым улутка берилген эрктүү укук).

АВТОНОМНАЯ ОБЛАСТЬ автономиялуу область (1. калкынын улуттук составы, үрп адаттык айырмачылыгы боюнча түзүлүп, СССРдеги союздук республикалардын же крайлардын составына кирүүчү область; 2. А. О. кээ бир капиталисттик өлкөлөрдө, мисалы, Италияда фермалдык түрдө бар. Бирок анда башкаруу иши толугу менен үстөмдүк кылуучу улуттун колунда топтолгон).

АВТОНОМНАЯ СОВЕТСКАЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ РЕСПУБЛИКА — АВТОНОМЯЛУУ СОВЕТТИК СОЦИАЛИСТИК РЕСПУБЛИКА — АССР (союздук республикалардын составына кирүүчү советтик социалисттик мамлекет).

АВТОХТОННЫЕ ОТЛОЖЕНИЯ жергиликтүү катмарлар (1. шиленди тектердин пайда болгон жеринде калышы; 2. өсүмдүктөрдүн чыккан жеринде калдык катары чогулуп калышы).

АВТОХТОНЫ автохтондор (жергиликтүү калк).

АЗОНАЛЬНОСТЬ зонасыздык (айрым районду зонасынын ичинде иретсиз, чек арасы байкалбаган зонасыз ландшафт, мисалы, кум ландшафттары, арон ландшафттары, деңиз жээги ландшафттары ж. б.).

АГЛОМЕРАТ агломерат (табигаттын ички, тышкы күчтөрүнүн таасири менен талкаланган шиленди тоо тектеринин топтолушу, мисалы, тоо тектеринин сыныктары, кум, вулкандан атырылып чыккан майда таштар, күлдөр жана бомбалар).

АГРАРНАЯ СТРАНА агрардык өлкө (эл чарбачылыгында жалаң айыл чарбачылыгы өнүккөн, же айыл чарбасы басымдуулук кылган өлкө, Бразилия, Ирак ж. б. Агрардык өлкө жалаң гана капиталисттик системага таандык. Ага колониялык эзүүдө жаткан же ири капиталисттик өлкөлөр кирет).

АДВЕКЦИЯ адвекция (абанын Жер бетине жакын горизонталдык багытта жылышы. Адвекция мезгилинде абанын температурасы, басымы жана нымдуулугу өзгөрүлүп турат).

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ ДЕЛЕНИЕ административдик территориялык бөлүнүш (мамлекеттин административдик территорияга бөлүнүшү, мисалы, СССРдин конституциясынын негизинде республика, край, область, район, шаар жана село (айыл, кыштак), кээ бир республикаларда улуттук округ, округ, уезд, волост болуп бөлүнөт).

АДЫРЫ адырлар (Орто Азиянын кургак райондорундагы тоо этек дөңсөөлөрү. Климатына жараша адырларда өсүмдүктөр сейрек өсөт. Айрымдары чарбачылык үчүн пайдаланылат. к. Бедленд).

АЗИМУТ ПРОЕКЦИЯ азимуттук проекция (Жердин глобустагы элесинин жандама бурчтардын жардамы менен жалпактыкка түздөн түз берилиши. Глобустагы сызыктардын, пункттардын кыйышуусуна жараша азимут проекциялары: уюл азимут проекциясы, экватор азимут проекциясы, горизонттук азимут проекциясы болуп бөлүнөт).

АЗИМУТ азимут (Жер шарынын бир жеринен туруп керектүү жакка ориентир-багыт жүргүзүлүүчү бурч.

Бурчту өлчөө үчүн, асмандагы бир жылдыз менен Жер бетинин бир точкасынын (нерсенин) ортосундагы бурч белгиленет. Топографияда «азимут» — деп, байкоо жүргүзүп жаткан жерден алынган бир пунктка жүргүзүлгөн сызык менен меридиандын аралыгындагы горизонт жалпактыгында пайда болгон бурчту айтат. Ченөө, эсептөө саат жебесинин айланышы боюнча жүргүзүлөт).

АЙЛ айыл.

АЙМАК аймак (Бурят АССРи менен Тоолуу-Алтай автономиялуу областындагы административдик бөлүнүштүн бирдиги).

АЙСБЕРГИ айсбергдер (деңиздерде сүзүп жүрүүчү чоң муз тоолору. Материк муздуктарынын жээктеринен сынып деңизге түшүп сүзүп жүргөн муз массасы. Узундугу эки км. ден ашык. Бийиктиги 100—150 метрдей. Сүзүп жүргөндө айсбергдин суу үстүнөн 1/5 же 1/9 бөлүгү гана көрүнөт).

АЙЫЛ айыл (1. Кыргыз ССРинде айыл-кыштактагы административдик территориялык бирдик. Айылдагы мамлекеттик бийликтин органы болуп эмгекчилер депутаттарынын айылдык совети эсептелет; 2. алтайлыктарда элдүү пункттар. 3. моңголдордо чогуу көчүп жүргөн бир атын балдарынын тобу).

АККЛИМАТИЗАЦИЯ акклиматизация (климатка ыңгайланыш, баңырланыш, жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн жаңы шарттарда жашоого ыңгайланыш процесси. А. өзгөчө чарбачылыкта көчүрүү, жер которуу иши менен байланыштуу. Жаныбарлардан жана өсүмдүктөрдүн ыңгайлашуу процесси жер которбосо да, ошол эле мурун жашап турган жерлериндеги айлана-чөйрөнү өзгөртүүдөн да болуп кетет. Мисалы, чөлдөрдү сугарууда, токойду кыркууда, сазды кургатууда эң оңой байкалат. Жаңы шартта жашоонун таасири аркасында өсүмдүктөрдүн, жаныбарлардын кийинки тукумдарынын жана сортторунун өзгөрүшүн да климатка ыңгайлашты деп айтууга болот. Себеби алар ошол шартка жашоого чыдыресе көнүгүп, көбөйүүгө жана чыдамдуу тукумдарды берүүгө ыңгайланышкан. А-да адамдардын койгон

максаты эбегейсиз чоң мааниге ээ болот).

АККУМУЛЯТИВНЫЕ РАВНИНЫ аккумуляциялык түздүктөр (ал жумшак шилендилердин ар түрдүү жолдор менен жыйналышынан, агынды майда таштардан, кумдардан, кумайлардан, муздуктан пайда болгон жыйынды тектерден, вулкандардын атылышынан чыккан нерселерди шамал айдап жыйноодон же көлдөрдөгү чөкмө тектердин тунуп калышынан пайда болот).

АККУМУЛЯЦИОННЫЕ ГОРЫ аккумулятивдик тоолор (көп жылдап топтолгон шиленди материалдардын басырыла берип, кийин көтөрүлүп калышы. Буларга вулкан тоолору, шамалдан пайда болгон бархандар, дюндар, мореналардан пайда болгон дөңдөр, жалчалар кирет).

АККУМУЛЯЦИЯ аккумуляция (ар кандай жолдор менен пайда болгон, топтолгон борпоң тектер. А. дарыянын жай агып, суунун жерге сиңип кетишинен, көлөмүнүн азайышынан келип чыгат. Аккумуляция шамалдын (бархандар, дюндар), муздуктардын (мореналар), вулкандардын таасиринен пайда болот).

АЛАҢЫ аластар (борбордук Якут түздүгүндөгү кээ жерлери 10 метрге чейин төмөн түшүп кеткен туландуу оёң жерлер. Кээ бирлеринин ортосунда көл кездешет. Аянты ондогон км² ге жетет. Булар түбөлүк тоңдуу үстүнкү бети акырындап эрип кетүүдөн пайда болот. Чарбачылыкта жайыт, чөп чабынды катары пайдаланылат).

АЛЛОХТОННЫЙ аллохтондук (1. таш көмүр, нефти, жана башка күйүүчү кендерди пайда кылуучу органикалык нерселердин калдыктары мурунку ордунан башка жерге оошуп келип пайда болушун белгилөө; 2. алгачкы ордунан башка жерге агып келип жыйналган чөкмө тектер; 3. башка жактан көчүрүлүп келинген жаныбарлар).

АЛЛЮВИАЛЬНОЕ ОТЛОЖЕНИЕ аллювиалдык катмар (дарыя, агын суулардын таасирлеринен Жер бетине пайда болуучу чөкмө таш тектери. Алар көбүнчө майда таштардан, кумдардан, чополордон

ж. б. турат. Буларды кээде аллювиальные отложения — аллювиалдык катмар деп да коёт. А. катмарланып жатышы менен эң даана байкалып турат. Ал дарыялардын куйган жеринде көп убакта дельталарды, өрөөндүн ичиндеги кашаттарды түзөт).

АЛЬБЕДО альбедо (Жер бетине жеткен күн нурунун чечилип кайта абага кеткен бөлүгү).

АЛЬПИЙСКАЯ РАСТИТЕЛЬНОСТЬ альпы өсүмдүктөрү (токой тилкесинен жогору жаткан тоолуу өлкөлөрдүн бийик тоо өсүмдүктөрү. Түрлөрү, составы жана пайда болушу, өсүү шарттары бирдей. Географиялык кеңдиктерге, жергиликтүү шарттарга (рельефке, климатка), жараша А. Ө. таралган чеги өзгөрүлмөлүү жана составы да бөлөк).

АЛЬПИЙСКАЯ СКЛАДЧАТОСТЬ альпы тоо катталыштары (Жер шарындагы геологиялык доорлордо пайда болгон тоо (Альпы, Кавказ, Памир, Гималай, Анды ж. б.) тектериндеги ири катталыштар. А. К. жер шарын бүт кучагына алып, көбүнчө мезозой эрасындагы геосинклиналарда тоолорду пайда кылган. А. К. деп аталышынын себеби, бул катталыш биринчи жолу Альпы тоосунда изилденгенден келип чыккан).

АЛЬПИЙСКИЕ ЛУГА альпы шибири (альпы тулаңы, к. альпийская растительность).

АМПЛИТУДА амплитуда (сутканын, айдын, жылдын температурасынын атмосфера басымынын ж. б. термелиштеринин арымы).

АНЕМОМЕТР анемометр (шамалдын күчүн өлчөгүч курал. Жөнөкөй анемометрдин түзүлүшү төмөнкүчө: тике ок темирдин башына кайчылашкан эки кабырга кийгизилет. Алардын учтарында төрт чөйчөкчөсү бар. Чөйчөкчөлөр кайсы багыттан шамал болсо да айлана берет. Октуң төмөнкү учу айланып туруучу счетчикке, эсептөөчү куралга кошулган. Курал айлануу саны менен шамалдын ылдамдыгын көрсөтөт).

АНЕРОИД анероид (металлдан жасалган барометр, абанын басымын ченөөдө колдонулуучу курал. Анероид ичиндеги абасы сорулуп алынып, кайта аба кирбес кылып бекитилген жу-

ка металл кутучадан турат. Абанын басымы өзгөргөндө кутучанын да формасы өзгөрүп турат. Мына ушул өзгөрүш рычагдардын системасы жана башка бириктирүүчү тетиктер аркылуу, басымды белгилөөчү санактар коюлган циферблаттан кыймылдап, жылып туруучу жебеге берилип турат. Анеронд туура маалымат берсин үчүн аны кадимки эле сымап барометри менен теңеп туруш керек. Убакыт өткөн сайын металл кутучанын капталынын бошондошунун натыйжасында анеронддин көргөзүүлөрү өзгөрө баштайт).

АНОМАЛИЯ МАГНИТНАЯ магнит аномалиясы (Жер шарынын кээ бир областтарында магниттик талаанын кыйшайып кетүүсү. Магниттик аномалиянын кээ бирөөлөрү темир рудалуу тектердин жаткандыгы менен түшүндүрүлөт, ал Жер кыртышындагы темир рудасынын, көбүнчө магниттүү темирдин чоң массасы жатышына байланыштуу. Жер магнитизминин көбөйүп кеткен орду. Мисалы, Курск магниттүү аномалиясы).

АНОМАЛИЯ ТЕМПЕРАТУРНАЯ температура аномалиясы (бир паралелдин бир жериндеги температурасынын ошол паралелдин орточо температурасына караганда өөдө-төмөн болушу. Ал жердин температурасы ошол кеңдиктин температурасынын орточо санынан жогору болсо, температура аномалиясы жылуу, ал эми аз же төмөн болсо-суук).

АНТАРКТИКА антарктика (Арктикага карама-каршы жаткан түштүк уюлдагы антарктида материги жана анын тегерегиндеги топ аралдар жаткан область. Антарктиканын чегине аны курчап турган океандардын бөлүктөрү кирип б. а. түштүк уюлдук тегерек боюнча, же эң жылуу ай—январь айынын — 10° изотермасы менен жүргүзүлөт).

АНТЕЦЕДЕНТНЫЕ ДОЛИНЫ антецеденттик өрөөндөр (алгачкы же мурунку өрөөн. Бийик тоо кыркасын туурасынан кесип өткөн терең жана бир кыйла кууш дарыя өрөөнү же өндүр. Мындай өрөөндөр байыркы замандагы дарыяларга таандык. Дарыялар, кийин пайда болуп көтөрүлүп жаткан тоолорду акырындык ме-

нен кесе берген. Андай дарыяларды антецедентные реки — антецедент дарыясы дейт).

АНТЕЦЕДЕНТНЫЕ РЕКИ антецедент дарыялары, к. антецедентные долины.

АНТИКЛИНАЛЬ антиклиналь (Жер катмарларынын катталышынын көтөрүлүп бүгүлгөн бөлүгү. Антиклиналдагы бүгүлүштүн эки өңүрү: канаттары, катмарлардын бүктөлгөн бөлүгү, жону деп аталат).

АНТИКЛИНАЛЬНЫЕ ДОЛИНЫ антиклиналь өрөөндөрү (антиклиналдын жонун суу жеп кетүүдөн пайда болот).

АНТИПАССАТЫ антипассаттар (экватордун аба катмарынын үстүнкү бөлүгүндөгү басымы төмөн болгон областтан түндүк жана түштүк жарым шардагы басымы жогору болуп жаткан субтропик областын карай (пассат шамалынын үстү 6—12 км. бийиктикке) дайыма жүрүп туруучу абанын агымы. Түндүк жарым шарда түштүк батыштан, түштүк жарым шарда түндүк батыштан пассаттын багытына каршы согуп турат. Абасы коюу райондордон антипассаттын четтеп жылып төмөндөөсүнүн натыйжасында басымы жогору область пайда болот. Антипассат кургак келип төмөндөп түшкөн жерден чөлдөр орун алган. Антипассат 2,5 км. чөйрөнү жерге жакындаганда чыгышты карай багыт алат да пассат шамалына айланат).

АНТИЦИКЛОН антициклон (атмосфералык басымы жогору болгон область. Туюк изобаралар менен чектелет. Областын борборунан четке кеткен сайын абанын басымы азая берет. Шамал ар качан четке карай согуп, баштапкы багыты түндүк жарым шарда онго, түштүк жарым шарда солго өзгөрөт. Динамикалык жол менен Жер шарынын материктеринин айрым жерлеринин кыш айларында өтө суунуп кетишинен да пайда болот мисалы, Сибирь антициклонун. Антициклон туруктуу келип, өкүм сүргөн райондордо кун ачык болот).

АНТИЦИКЛОНАЛЬНЫЕ ОБЛАСТИ антициклондуу областтар (Жердин эки жарым шарындагы субтропик кеңдиктеринде жана уюлдар-

да атмосфералык агымдын жалпы законуна жараша абанын басымы бир калыпта жогору турган область. А. О. түндүк жарым шардагы субтропикке караганда түштүк субтропикте ачык-айкын байкалат).

АНТРОПОГЕН антропоген (геолог А. П. Павловдун сунушу боюнча адамзат пайда болгон төртүнчүлүк доордун аталышы).

АНТРОПОГЕОГРАФИЯ антропогеография (география илиминен бөлүнүп чыгып, адамдардын Жер шарында таркалышын жана алардын географиялык шарттарга кылган мамилесин үйрөтүүгө аракет кылган буржуазиялык илим. А. коомдун өнүгүшүндөгү географиялык чөйрөнүн ролун ашкере баалайт жана коомдук социалдык, саясий, экономикалык жактан өнүгүш закондорун жана адам коомунун өнүгүүсүндө ар түрдүү этаптардагы материалдык байлыктын болушун эсепке албайт. Илимий негизинин жоктугуна таянып, марксисттик илим А. жокко чыгарат).

АРЕАЛ ареал (көбүнчө жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн окшош түркүмдөрү таркалган район же область. Жер жүзүндөгү кээ бир жаныбарлар: саз үкүсү, чабалакей, карышкыр, түлкүлөр бардык жерлерде таркалган. Мындай жаныбарлар космополиттер деп аталышат).

АРЕОМЕТР ареометр (суук нерселердин салыштырма салмагын, алардын (деңиз, туздуу көлдөрдүн сууларынын) тыгыздыгын өлчөөчү курал).

АРИДНЫЕ ПОЧВЫ какшыма топурак (климаты ысык жана кургак райондордогу кыртышта ар түрдүү туздар көп болуп шордуу келет).

АРИДНЫЙ КЛИМАТ кургак климат (жайы бир кыйла ысык жана жаан-чачынсыз болуу менен бирге кыртышта буулануу күчтүү жүргөн чөл жана жарым чөлдүү жерлердин климаты).

АРКТИКА арктика (Жер шарынын түндүк уюлга жакын жаткан бөлүгү, Түштүк чегин уюл тегереги (айланасы) боюнча жана жайкы июль айындагы температуранын 10° изотермасы менен жүргүзүлөт. Көпчүлүк бөлүгүн Түндүк Муз океаны каптап

жатат. Климаты ызгаардуу, күн аз тийет. Кышында уюл түнү деп аталган узакка созулган караңгылык жатат).

АРКТИЧЕСКАЯ ОБЛАСТЬ арктикалык область (1. түндүк кеңдиктин 65° түндүктү карай жаткан атмосфералык басымы эң жогору келген область (10, 11,2 миллибар); 2. деңиз жаныбарларынын зоогеографиялык областы).

АРКТИЧЕСКИЕ ПУСТЫНИ арктика чөлү (тундра зонасынын түндүгүндөгү аралдардагы геоботаникалык зона. Материкте Таймыр жарым аралында да кездешет. Климаты өзгөчө ызгаардуу, топурагы дайыма тонуп жатат. Негизги өсүмдүктөрү—эңилчектер, мохтор (кундуз чөп), жаныбарлары—ак аюу, ак түлкү, жайында болсо ар түрдүү куштар келип жумурткалайт).

АРКТИЧЕСКИЙ ВОЗДУХ арктика абасы (Арктикада пайда болуп, түштүк тарабындагы мелүүн алкакка таркалуучу муздак аба массасы).

АРКТИЧЕСКИЙ КЛИМАТ арктика климаты (температурасы жай айында 0°тан төмөн болуп, кар гана жаап, дайыма суук үстөмдүк кылып турган район).

АРКТИЧЕСКИЙ ФРОНТ арктика фронту (арктикалык аба массасы менен мелүүн алкактын аба массасынын кезигишүүчү жери же чегин).

АРТЕЗИАНСКАЯ ВОДА артезиян суусу (суу өткөрбөөчү катмарлардын ортосунда же алардын арасындагы жаракаларда топтолуп, кысылып жаткан жер астындагы суу).

АРТЕЗИАНСКИЙ КОЛОДЕЦ артезиян кудугу (бургулоодо Жер бетине катуу кысылуу менен жер астынан суу атылып чыккан кудук. Биринчи жолу Францияда Артуа деген провинцияда казылып алынган).

АРХЕИСКАЯ ЭРА архей эрасы (Жердин пайда болуш тарыхындагы эң байыркы геологиялык заман. Бул замандан калган катмарларда жандыктардын калдыгы табылган эмес).

АРХИПЕЛАГ архипелаг (топ арал, деңизде бир-бирине жамалаш жатып чоңдугу ар кандай келген бир канча аралдардын тобу. Пайда болушу ар кыл мезгилге таандык болушу мүмкүн. Бирок алар жаралыш жагы-

нан жалпысынан: материктик, жанар тоо, коралл аралдары болуп гана бөлүнөт).

АСЕИСМИЧЕСКАЯ ОБЛАСТЬ жер титиребеген область (жер титирөөгө учурабаган райондор, мисалы, Чыгыш Европанын түндүк бөлүгү).

АСИММЕТРИЯ СКЛО'НОВ ДОЛИ'Н өрөөн капталдарынын симметриясыздыгы (дарыялардын өрөөн капталдарынын ар түрдүү тикеликте болушу. Бул жөнүндөгү көз караштар: 1. «Бэра Бабиненин теориясы» боюнча дарыялар Жер шарынын өз огунда айланышы менен түндүк жарым шарда онго, түштүк жарым шарда солго бурулат. Демек өрөөндүн эки жагы бирдей желбейт; 2. климаттык теория боюнча шамалдардын көбүнчө бир багытты көздөй согушунан күңгөй же тескей кашаттары тике болуп калат; 3. А. П. Павловдун геологиялык теориясы боюнча жер тегинин үстүнкү катмарларынын жантык жатышынан өрөөндүн бир капталы тике болот; 4. Борзовдун теориясы боюнча өрөөндөрүнүн капталдары жалпы эле Жер шарынын бетинин түзүлүшүнө байланыштуу. Мисалы, өңгүл-дөңгүл жерлердин дарыя агымына тоскоол көрсөтүшүнөн бийик кашат пайда болот).

АСПЕКТ аспект (байкоочуга көрүнгөн жалпы элес. Географияга Л. С. Берг тарабынан географиялык ландшафтын ордуна сунуш кылынган термин. Бирок илимге толугу менен сиңе элек. Аспект географический-географиялык аспект. Аспект растительный — өсүмдүктөрдүн жылуу мезгилде өзгөрүшү).

АССОЦИАЦИЯ ассоциация (1. өсүмдүктөрдү өндөрүнө, сырткы түрлөрүнүн бирдейлигине жараша топ-топко бөлүүчү эң жөнөкөй метод. Мында ар бир изилденген аянтта түрү жагынан кайсы өсүмдүк көптүк кылса ошол алынат, мисалы, карагайлуу же жаңгактуу токой (ал жерде алардан башка да өсүмдүктөр көп); 2. ишканалардын, уюмдардын же кээде айрым адамдардын чарба, саясий, илимий, маданий маселелери боюнча биргелешүүсү).

АСТРОНОМИЧЕСКИЕ ВРЕМЕНА ГО'ДА астрономиялык жыл мез-

гилдери (Жер шары өзүнүн орбиталык жолун бир жыл ичинде айланып чыгышынын негизинде пайда болгон кышкы жана жайкы чилделер, күн менен түндөрдүн теңелиш мезгилдеринин пайда болушу учуру: жаз — 21-марттан 22-июнга чейин, жай — 22-июндан 23-сентябрге чейин, күз — 23-сентябрден 22-декабрга чейин, кыш — 22-декабрдан 21-мартка чейин болот).

АСТРОНОМИЧЕСКИЕ КООРДИНАТЫ астрономиялык координаттар (астрономиялык байкоолор жүргүзүлгөн жерде аныкталган жердин узундук жана кеңдик чекиттери).

АСТРОНОМИЧЕСКОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ МЕСТА орунду астрономиялык жол менен тактоо, к. астрономические координаты.

АТЛАС атлас (географиялык же астрономиялык карталардын жыйнагы. Атлас деген ат дүйнөдө биринчи жыйналган географиялык карталарда байыркы грек жомогу боюнча Жер шарын ийинине көтөрүп турган алп Атланттын атынан келип чыккан).

АТМОСФЕРА атмосфера (Жер шарын курчап турган газ кабыгы. Калыңдыгы 1300 км. ге жетет. Негизинен азот, кислород, аргон, водород, гелий газдарынан турат. Буларга суу буусу да кошулат. Анын өңү күн нурларынын таркалышына байланыштуу. Канчалык жерден өйдөлөгөн сайын ошончолук суюктанып басымы азая баштайт. 18 км. бийиктиктеги кабыгы тропосфера деп аталат да, анда булуттар, жаан-чачын жана шамалдар аба ырайына байланыштуу болуп турат. Тропосферанын үстүндө 18 км. чейинки калыңдыкта стратосфера, андан жогору ионосфера катмары жатат).

АТМОСФЕРНАЯ ЦИРКУЛЯЦИЯ атмосферадагы айланыш (1. термиканык жол менен Жердин бир району ысып, экинчи бөлүгү жылыбай калыш; 2. атмосферанын жалпы алмашылышынан океан менен кургактыктардын күн нурунан бирдей жылынбагандыгы).

АТМОСФЕРНОЕ ДАВЛЕНИЕ атмосфера басымы (абанын салмагына байланыштуу келип чыккан басым. Мисалы, 1 л абанын салмагы 1,3 г га барабар. Бул салмак 1 см. аянтка 1033 г. дык басым менен түшөт).

АТМОСФЕРНЫЕ АГЕНТЫ атмосфера агенттери (атмосферадан келип чыккан кубулуштардын: электр тогу, күндүн нуру, температуранын термелиши, шамал, жаан-чачын, абадагы буу, муз, суу ж. б. күчтөрдүн талкалагыч касиети. Бул күчтөр жердин бетин өзгөртөт, түзөтөт, жана борпоц текти оолаштырат — биринчи жерден экинчи жерге жылдырат).

АТМОСФЕРНЫЕ ОСАДКИ атмосфера жаан-чачындары (жер бетине атмосферадан жамгыр, кар, бубак ж. б. түрдө түшкөн ным. Жер бетинин жаратылыш шартына жараша жаан-чачындын саны бардык райондордо бирдей эмес. Дүйнө жүзүндө жаан-чачын Индиядагы Черепунджага эң көп түшөт: жылына 12.600 мм. Эң аз жааган жери Аден шаары 60 мм).

АТОЛЛ атолл (ачык шакек же айлана сыяктуу түзүлгөн кораллдык (шуру) аралдар. Тегереги ар-качан

БАЗАЛЬТ базальт (күңүрт түстөгү майда бүртүктүү ныкталган тек: Жер астынан (магмадан) агып чыккан ар кандай минералдардан турат. Ирландияда, Исландияда, Канадада, Индостан жарым аралында учурайт. СССРде: Кавказда, Камчаткада, Сибирде, Забайкальеде, Украинанын түштүк батышында таркалган (трапп). Курулуш материалы иретинде чарбада колдонулат).

БАЗАЛЬТОВАЯ ЛАВА базальт лавасы; к. базальт.

БАЗАРЫ ПТИЧЬИ канаттуулар базары (канаттуулар базары: Түндүк муз океанынын («Куш тоосуна») аскалуу жээктеринде, Тынч жана Атлантика океандарынын түштүгүндө жай мезгилинде топтолгон ар түрдүү куштардын миңдеген саны. Алар ошол райондордо уялайт).

БАЗИС базис (1. экономикалык географияда коомдук илимдер деген мааниде; 2. физикалык географияда — эрозиянын же талкалануунун базиси болот).

БАЗИС ДЕНУДАЦИИ денудациянын базиси (В. Пенк тарабынан алынган. Бардык тышкы күч-

лагундар менен курчалат. Тропиктеги ачык деңиздерде кездешет (Тынч океан). Аралдардын шакек ичиндеги суулары тайыз).

АУЛ айыл (Казахстан менен Кавказдагы отурукташкан жергиликтүү элдердин кыштактары).

АФГАНЕЦ афган (Тажикстанга, Түркмөнстанга, Афганистан тараптан согуучу ысык кургак шамал. Кээде 1—4 күнгө чейин созулат. Эң зыяндуу, өсүмдүктөрдү күйгүзүп жерди кургатып жиберет).

АЭРОЛИТЫ аэролиттер, к. метеориты.

АЭРОФОТОМЕТРИЯ аэрофотометрия (аэрофотоодо тартылган жердин сүрөтүн ченөөчү атайын курал).

АЭРОФОТОСЪЕМКА аэрофото-съемка (самолеттон тартылган фото сүрөттүн жардамы менен Жердин бетинин планын түзүү).

Б

төрдүн атмосфералык агенттердин таасири жүрүп турган Жер кабыгындагы деңгээли, мисалы, океан деңгээли. Кээде айрым райондордогу катуу тектер жогору жаткан тектерди талкалоо процессинде базис болуп да турат).

БАЗИС ЭРОЗИИ эрозиянын базиси (дарыя жана өзөн сууларынын талкалагыч касиети азайып, суунун агымы жоголуп, өзөгүн, нугун андан ары төмөндөтө албай калган сызыктерендик, мисалы, Чоң дарыялардын базиси болуп алар куюлган деңиз же көлдүн деңгээли эсептелет).

БАЙРАЧНЫЕ ЛЕСА кокту токойлору (европалык бөлүктүн талаа тилкесиндеги кокту колоттордогу токойлор. Талаа зонасынын түштүк жагында кокту токойлорунун негизги түрү болуп дуб эсептелет).

БАЛКА колот кокту коо (суулар таманын жебей калган эски жарлардын капталдарына чөп чыгып кокту же коолорго айланып кетиши. Булардын таманы түз келет. СССРдин европалык бөлүгүнүн түндүк жагында жарлардын кайсы гана формасы болбосун балка дешет. Кыр-

гызстанда бардык өрөөндүн түзөндөрүндө кездешет жана ушуга байланыштуу эң көп географиялык аттар кездешет: Кара-Кокту, Кара-Коо, Жылгынды-Коо ж. б.).

БА'ЛОЧНЫЙ РЕЛЬЕ'Ф адырмак күдүр, кокту жерлер (бети коктулуу, чыбыр жерлер. Жондору же жалчалары ар кандай багытта жаткан күдүрлүү жерлер. Мындай жерлердеги катмарлар көбүнчө сууга тез желип кетүүчү чополордон түзүлгөндүктөн, пайда болгон жарлардын кашаттары эң эле бат желип кетет да, жар тез эле жалпак капталга айланып кетип, жар ордуна кокту эмес күдүрлөр пайда болот. Мындай жерлерге Волга дарыясынын чыгышындагы Самара суусунун бойлорундагы «Жалпы сырт», Кыргызстанда Чүй өрөөнүндөгү Сары-Коо жана Беш-Терек деген жерлер кирет).

БА'НКА банка (деңиздин тайыз бөлүгү. Кемелердин сүзүшүнө коркунучтуу сайроондор. Банкалар өзүлөрүнүн пайда болуш шартына карата кумдуу, таштуу, же кораллдуу болушу мүмкүн. Банкалар тайыз болгондуктан күндүн нуру деңиздин бул бөлүгүнүн түбүнө чейин жетип турат жана суусунун которулушун турушунун натыйжасында кислородго, планктондорго өтө бай болот. Мындай жерлерде балыктын эң көп болушуна толук шарт бар. Дүйнөдөгү ири банкалар — Нью-Фаундленд банкасы, Түндүк деңиздеги Доггер-Банкы, Баренцово деңизиндеги Медвежинск банкасы ж. б.).

БАР I бар (метеорологияда атмосферанын басымдын өлчөөгө колдонулуучу бирдик. Басымдагы 1 бар 1 см^2 аянттагы басылган күчтүн 1 миллион динге барабар. Бул бирдик сымал түркүгүнүн $750,1 \text{ мм}$. туура келет. Бардын миңден бир $\frac{1}{1000}$ үлүшү миллибар деп аталат. Метеорологиялык байкоо жүргүзүүдө атмосферанын басымдын миллибардын ондоп бир үлүшүнө чейин так өлчөөгө болот).

БАР II бар (деңиз жээктериндеги суу астында созулуп жаткан сайроон. Өзүнүн пайда болушу жагынан эки түрдүү болот: 1) жээк барлары —

жээкти бойлоп чоң аралыкта созулуп жаткан, кээде лагуналарды деңизден бөлүп салуучу шилендилерден пайда болгон тилке, мисалы, Азов деңизиндеги Арабат стрелкасы; 2. суу чаттарындагы барлар, суулардын (дарыялардын) чатын деңизден тосуп туруучу, тайыз жерлерде жаткан суу астындагы жал. Булар көбүнчө деңиз толкундарынын шилендилеринен пайда болушат).

БАРИЧЕСКИЕ СИСТЕ'МЫ бар системалары (атмосфера басымнын таркалыш формалары. Аба ырайынын картасында төмөндөгү формулалар кезигет: 1. басым төмөн область — циклондор; 2. басым жогору область — антициклондор. Мындай областтарда изобарлар ар дайым туюк. Эки изобар сызыгынын ортосу «бар» талаасы деп аталат. Ал жыл мезгили жана мейкиндикке жараша өзгөрүлмөлүү болуп, шамалдардын, аба агымынын, температуралар анын таралышы, булуттардын жаан-чачындардын таралышына тыгыз байланыштуу).

БАРИЧЕСКИЙ ГРАДИЕНТ бар градиенти (деңиз деңгээлинен белгилүү бир бийиктикте жаткан аралыктардагы абанын басымнын өзгөрүлүшү. Шамалдардын ылдамдыгы Б. Г. байланыштуу).

БАРИЧЕСКОЕ ПО'ЛЕ бар талаасы (атмосферанын басым бир өлчөмдө таралган тилке. Атмосфера басым Жер бетине бирдей тарабагандыктан изобарлар өтө ийри).

БАРА'НЫН ЛЬЫ кой маңдай, тармал таш (муздуктардын жылышынын натыйжасында беттери абдан жылмаланган жана кээде тилмеленип чийилип калган таш дөбөлөр, же көмкөрүлгөн казанбак формасындагы жалгыз жаткан жайдак аскалар. Кой маңдай же тармал таштар кээде гана топуракка басылып калбаса, дыйма ачык жатат).

БАРИСФЕ'РА барисфера (Жер шарынын катуу ядросу (борбору). Ал Жердин литосферасынын, б. а. Жер кабыгынан өзүнүн эң катуулугу менен айырмаланат. Барисфера Жер шарынан 1200 км . тереңдигинде жаткан темир, никель, уран сыяктуу катуу жана оор металлдардан турууга

тийиш. Андагы температура болжол менен $2000-4000^\circ$ же 5000° болууга тийиш).

БАРО'ГРАФ барограф (атмосферадагы абанын басымдын өзү дайыма үзгүлтүксүз каттап туруучу метеорологиялык аспап).

БАРО'МЕТР барометр (атмосфералык басымды ченөөчү абдан көп таралган, көрсөткүчтөрү эң так, стандарттуу аспап. Ал узундугу 80 см ден кем болбогон, бир жак учу бүктөлгөн, экинчи жагы ачык, сымал куюлган чөйчөкчөгө тикесинен сайылган айнек түтүктөн турат. Түтүктө көтөрүлгөн сымалтын бийиктиги абанын басымдын билдирет. Анда ченелүүчү абанын басымды сымал мамысынын басым менен тең болуп турат. Себеби мамычадагы сымалтын басым менен деңиз жээгиндеги деңгээлде жаткан атмосферанын басым барабар болот).

БАРОМЕТРИЧЕСКАЯ ДЕПРЕ'ССИЯ барометр депрессиясы (атмосфералык басымды төмөндөп кеткен жердин бир бөлүгү).

БАРОМЕТРИЧЕСКАЯ ДОЛИ'НА барометр өрөөнү (атмосфералык басым жогору болгон эки областтын ортосунда жаткан басым төмөндөгөн тилке жер).

БАРОМЕТРИЧЕСКАЯ СТУПЕ'НЬ барометр баскычы (басымды 1 мм өзгөртүү үчүн төмөн түшкөндөгү же жогору көтөрүлгөндөгү бийиктик. Ал түздүктө (температура 0° болгондо) ар бир 11 м ге; 1000 м бийиктикте — 12 м ге; 2000 м . $13,5$ метрге өзгөрөт).

БАРОМЕТРИЧЕСКИЙ ГРАДИЕНТ барометр градиенти (атмосфера басымнын аралык бирдигине карап өзгөрүшү. Аралыктын мындай бирдиги үчүн 111 км б. а. меридиандын бир градусу алынат).

БАРОМЕТРИЧЕСКИЙ МА'КСИМУМ барометр максимуму (атмосфералык басым эң жогору область).

БАРОМЕТРИЧЕСКИЙ МИ'НИМУМ барометр минимуму (атмосфералык басым эң төмөн область).

БАРОМЕТРИЧЕСКИЙ РЕЛЬЕ'Ф барометр рельефи (атмосфералык басымдардын картасындагы жогорку жана төмөнкү басымдардын айкалышып жаткан жери).

БАРОТЕРМО'МЕТР баротермометр (илимий экспедиция убагында суунун кайнаган точкасын билүү үчүн колдонулуучу бир градусу он жана жүз бөлүккө чейин бөлүнгөн сымал термометри).

БАРАНКО'СЫ барранкостор (жанар тоолордун капталдарынан анын кратеринин этегине чейин тикке ылдый кеткен терең коолор, коктулар. Алар жанар тоодон чыккан бомбалардын тоголонуп түшүшүнөн жана суулардын кемерлеп жешинен пайда болот).

БАРХА'Н бархан (чөлдөрдөгү дөбө-дөбө кумдар. Чөлдөрдөгү шамалдардын согушуна жараша көчүп туруучу, өсүмдүктөр менен али бекилбеген, жончо болуп үйүлүп жаткан кумдар. Алардын шамалга каршы б. а. айдарымда жаткан жагы жазы жана айдыш келет да, кумдун үстү майда сыбызгылар менен капталган. Ал эми ылымта жагы болсо кууш жана тик ($30-38^\circ$) келип, жарым айлана же төө карын формасында болуп жатат. Мына ошондуктан бархандардын жалпы формасын жаңырган ай же ороктуң иймеги сыяктуу деп коюшат).

БАРЕ'РНЫЕ РИ'ФЫ риф тоскоолдору (Тынч, Индия, жана Атлантика океандарынын ынтайсыз жээктеринин жылуу сууларында материктерди, аралдарды бойлоп, кургактыктан каналдар аркылуу бөлүнүп жаткан кораллдардан пайда болгон жалча тоскоолдор. Булардын дүйнөдөгү эң чоң Австралиянын чыгыш жээгиндеги чоң тоскоол рифтери. Анын узундугу 240 км болуп, кургактыктан кендиги $50-100 \text{ км}$ келген канал менен бөлүнүп жатат).

БАССЕ'ЙН бассейн, алап (1. суулары бир тарапты карай агып жаткан белгилүү бир мейкиндик, мисалы, Волга дарыясынын бассейни же кургактыктагы көлмөлөр; Арал көлүнүн бассейни; 2. геоморфологияда кээ бир учурларда өрөөн деген мааниде колдонулат, мисалы, АКШдагы Чоң Бассейн; 3. Океанографияда кээ бир учурларда суу астындагы көтөрүлгөн кыркалар менен же аралдардын тизмеги менен бөлүнүп жаткан океандын бир бөлүгү; 4. бир түркүмдүү кендердин чоң аянттары, мисалы,

угольный бассейн — көмүр бассейни (Донбасс, Кузбасс).

БАССЕЙН УГОЛЬНЫЙ көмүр бассейни. к. Бассейн.

БАТНАЛЬНАЯ ОБЛАСТЬ батналь областы (200 м ден 2000 м ге чейинки тереңдикте жаткан деңиз же океан түбү. Буга дүйнөлүк океандын аянтынын 19,4% ти кирет. Күндүз нуру эң аз өтөт, өсүмдүктөр жок. Бирок жыл мезгилдери боюнча температура-нын өзгөрүшү байкалат. Б. О. — тын үстүнкү жагында кургактыкка жакын жан-жаныбарлардын кээ бир түрлөрү кездешет, түбүндө өзүлөрү нур чыгаруучу, деңиз тереңдиктеринде жашоочу жаныбарлар жашайт).

БАТИМЕТРИЯ батиметрия (тереңдикти ченөөгө арналган илим. Тайыз сууларды ченөө үчүн бир жак учунда салмоору бар аркан, белги коюлган таяк (коллоту) пайдаланылат; терең деңиздерди оор жүк байланган темир арканы бар механикалык лот аркылуу ченешет; электр куралы—эхолот менен ченөө жүргүзүлө башталды).

БАТОМЕТР батометр (ар кандай тереңдиктерден лабораториялык изилдөөлөр үчүн суу алып чыгуучу аспап: Жуковскийдин металлдан цилиндр түрүндө жасалган бир жак учунда толтосу бар батометри; Тушковдун тереңдиктеги суунун агымын өлчөөчү батометри же орус окумуштуусу Лентин батометри).

БЕДЛЕНДС бедлендс (жылаңач жерлер, кокту-колоттор менен өтө тилмеленген деңсөө).

БЕЛКИ белки, ак чоку (Алтай тоолорундагы дайыма кар менен капталып жаткан тоо чокуларына коюлган жергиликтүү ат. Мисалы, Чүй Белкасы, Катун Белкасы. Кээде ошол тоолордогу кетпей жаткан кардын өзү да аталат).

БЕЛЫЕ НОЧИ ак түн (Күн горизонтко жашына албай калгандыктан пайда болгон күүгүм сымак түн. Түндүк уюл айланасында (59°33" май, июнь жана июлда өкүм сүрөт. Түштүк уюлда (59°33") ноябрь, декабрь жана январь айларында болот).

БЕНТОС, бентос, тереңдик (деңизде, көлдөрдө жашоочу организмдер.

Бентос жаныбарлары омурткасыз түрлөрдөн турат. Б. өсүмдүктөрү деңиз түбүндөгү балырлар түрүндө кездешет).

БЕРГШТРИХИ бергштрихтер (тоолорду картага түшүргөндө кабыл алынган майда сызыктар).

БЕРЕГ жээк (суу мейкиндиги менен кургактыктын кошулган жериндеги тилке. Жээктер: түздүктүү тегиз же тилмеленген адырлуу же шиленди тектерден турат).

БЕРЕГ КОРЕННОЙ негизги жээк (суу бөлгүчтөрдөгү платолордун дарыянын өрөөнүнө бийик кашат болуп чыгып калган жери. Мындай суу бөлгүчтөрү пайда болгон жээкти эки тарабынан тек өрөөндөр курчап турат. Мууну эң негизги өзгөчөлүгү көпшөк агынды тектерден эмес, негизги (түпкү) катуу тектерден пайда болгон).

БЕРЕГ МОРСКОЙ деңиз жээги (түзүлүшү же пайда болушу жалпы геологиялык шартка, жээк сызыгынын көтөрүлүшү же түшүп кетишине жана деңиздин ишинин күчүнө жараша, кемерлүү жана бийик кашаттуу, ойдуңдуу жана лагундуу болот).

БЕРЕГОВАЯ ДАМБА жээк дамбасы (1. табигый дамбалар, дарыялардын жайылмаларынын иугуна жакын жеринде жондонуп суу бойлоп пайда болгон кашаа; 2. жасалма дамба — тегиздиктеги дарыянын киргендеги же кузгундаган суусунан, деңиздин ташкынынан сакташ үчүн курулган тосмолор).

БЕРЕГОВАЯ ЗОНА жээк зонасы (деңиздин ташкыны эмес толкуну убактысында суу астында калуучу кургактыктын тилкеси).

БЕРЕГОВАЯ ЛИНИЯ жээк сызыгы (суу бассейни менен кургактыктын ортосундагы чек. Жээк сызыгы туруктуу бир орунда турбайт).

БЕРЕГОВАЯ ТЕРРАСА жээк кашаты (деңиз же көл жээгиндеги тектирлүү кашат. Жээктин көтөрүлүшүнөн же деңиздин төмөн түшүшүнөн пайда болуп, саны бир канчага жетет).

БЕРЕГОВОЙ ВАЛ жээктеги вал (деңиз толкундары пайда кылган жээктеги шиленди жалдар. Көбүнчө толкундун шарпылдагы кумдарды

шилей беришинен жээк бойлой жыйналган кум жана майда таштар ичке жалчаны пайда кылат).

БЕРЕГОВОЙ ЛЕД жээк музу (уюлга жакын өлкөлөрдүн жээктерине жылбай туруп калган деңиз муздары. Зор үйөрлөр тайыз жерлерге топтолуп, чөйрөсүндөгү муздарды кармап калышынан келип чыгат, мисалы, Сибирдин түндүк багытында).

БЕРЕГОВЫЕ ВОДЫ жээктердин суулары (деңиздин бир мамлекетке тиешелүү болгон өлчөмдүү суу тилкеси. СССРдин чек ара деңиздеринде өлкөнүн коопсуздугун сактоо максатында жээктен деңизди карай 12 миль келген тилкени ээлейт).

БЕРЕГОВЫЕ РИФЫ жээктердеги рифтер (аралдары же материкти тегерете жээктеп курчаган коралл рифтери. Суу астында жаткан жердин капталдары айдөөш же деңиз терең болбогон шартта жээкке ыкшалган рифтер).

БЕССТОЧНАЯ ВПАДИНА туюк чуңкур (оюлуп төмөн түшүп кеткен жерлер. Алардын айлана курбусу көтөрүңкү болуп, чуңкурлардан суунун агып чыгышына жол бербейт. Мындай агымын жоготкон токтогон суу бууланып гана турат да ал жерлерде минералдык заттар артыла баштап, климаты кургак болгон райондордо туздуу көлдөрдү пайда кылат).

БЕССТОЧНАЯ ОБЛАСТЬ туюк область (агын суулары дүйнөлүк океанга куйбаган аймак. Дарыялар көлдөргө эле куюп, же саздарда, шорлордо, карст чуңкурларында, кумдуу көлдөрдө жоголуп кетет. Жанир тоонун кратерине же жер астына кирип кеткен учуру да болот).

БЕССТОЧНОЕ ОЗЕРО туюк көл (жер бетинен да, жер астынан да суулар менен тутумдашпаган көлдөр кездешет. Чөл климаты үстөмдүк кылган жерде көл суусу аябай бууланып кетүүнүн натыйжасында суулар менен кошо агып келген минералдык туздар же ошол жердеги туздуу тектерден сууларда химиялык жол менен эриген туздар т. к. де чогула башташат да, көлдүн суусу туздуу боло баштап, алар суу түбүнө чөгө башташат. Туздардын минтип т. к. де чогулушу (Эльтон, Баскунчак) чарбада мааниси эң зор).

БЕССТОЧНЫЙ БАССЕЙН туюк бассейни (Дарыянын, деңиздердин же көлдөрдүн туюк алабы, мисалы, Арал жана Каспий деңиздери, Балхаш, Лобнор жана Ысык-Көл; дарыялардан: Чүй, Сары-Суу, Мурган, Таджен ж. б.).

БЕЧЕВНИК бечевник (Россияда дарыяларда, көлдөрдө кемени аркан менен байлап жөө кишилер сүйрөгөндөн келип чыгып, ошол кемени сүйрөгөн кишилер басып өткөн жээктеги тилкени бечевник деп аташкан. Географияда эки түрдүү мааниде колдонулат: 1) физико-географиялык түшүнүктө—суу тартылган убакта ачык калган дарыя жээгиндеги кууш тилке; 2) экономико-географиялык түшүнүктө—мамлекеттик ишканаларга, колхоздорго жана айрым адамдарга кеме жүргүзүү, сал агызуу максатында мамлекет тарабынан дарыялардын, көлдөрдүн жээгинен акысыз пайдаланууга берилген тилке).

БИЗОНИЯ бизония, кош зона Англия менен Америка оккупациялаган Германиядагы эки зонанын биригишкени. Бул, 1946-жылы декабрь айында Германиянын экономикалык жана саясий бирдигин сактоо максатында 1945-жылдагы Потсдам конференциясынын чечимине каршы түзүлгөн. Б. түзүлүшү Германиянын экиге бөлүнүшүнө, Батыш Германияны АКШнын монополиясына баш ийдирип, аны Франциянын коругуна айландырып, СССРге жана социалисттик өлкөлөргө каршы баскынчылык согуштун плацдармын түзүүгө багытталган АКШ менен Англиянын саясатындагы орчундуу кырдаал болуп калды. Советтер Союзу менен Германиянын калкынын нааразылыгына карабастан, Германияны бөлүү саясатын улантышып (1948-жылы февраль — июнь айларында) АКШ, Англия жана Франциянын өкүлдөрү Лондон кеңешмесинде Француздук зонаны Б.га кошуу Батыш Германия деп аталган мамлекет түзүүгө чечим кабыл алган. 1949-жылы сентябрде АКШ, Англия, Франция империалисттеринин кызыкчылыгын жактаган Бонндук өкмөтү түзүлгөндөн кийин Чыгыш Германия-

да немец калкы 1949-жылы октябрде Германия Демократтык республикасын туздү).

БИОГЕОГРАФИЯ биогеография (геологиялык тарыхка жараша жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн жер бетинде таркалышы жана топтолушун үйрөтүүчү илим. Б. өсүмдүктөрдүн географиясы (фитгеография) жана жаныбарлардын географиясы (зоогеография) болуп экиге бөлүнөт).

БИОСФЕРА биосфера (жаныбарлардын (жашоосунун) Жер шарында таркалышы б. а. ар түрдүү организмдер кездешүүчү кургактыктар, дарыя суулары, деңиздер, океандар (гидросфера) жана аба катмарлары).

БИОЦЕНОЗ биоценоз (өсүмдүктөр менен жаныбарлардын жашоо шарттары аздыр-көптүр бирдей болгон чөйрөдө табигый же жасалма жол менен биргелешип бир бирине түздөн түз байланышта же өз ара көз каранды болуп жашоосу. Б.г. өзүлөрүнө ылайыктуу жаныбарлары бар бир түрдүү шиберлер, токойлор, талаалар ж. б. мисал боло алат).

БИРЖА биржа (капиталисттерде кымбат кагаздарды, кагаз акчаны, товарларды сатып алуу же сатуу келишимин түзүүчү базар. Б. фондулук акциялар, векселдер ж. б. кымбат кагаздар менен кызыл кулакчылык кылуу жана товардын: эгин, темир ж. б.).

БИФУРКАЦИЯ кош айрык (бир өзөндүн суусунун эки башка бассейнге куюшу. Кээде эки көлдүн бассейнин тутумдаштырган дарыя, мисалы, Түштүк Америкадагы Ориноко дарыясынын Ориноко деген айрыгы Атлантика океанына куйса, экинчи Каспьяга деген айрыгы Амазонканын сол куймасы болгон Рио-Негро дарыясына куят).

БЛЕНЧА ТЫП ЛЕД калдырган муз (көп анчалык чоң эмес диаметри 0,5—2 м муздар. Толкун жок учурда суунун бетинин температурасы суу тонгонго чейин төмөндөп шыргалаң муздар акырындап биригип тоно баштоосунан пайда болот. Өңү боз чаңыл болот да, эң жука келип, майда толкунга да туруштук бере албай, жарылып-жарылып кетет).

БЛИЗАРДЫ бороон (Америкада

бороонду айтат, к. Буран).

БЛЮДЦА блюцца же чанак, тайпак чанак (жер бетинин бир аз төмөндөп, кеткен бөлүгү. Ал кыртыштан туздар жуулуп кетип топурактын басырылып кетишинин натыйжасында пайда болот. Мындай тайпак чанактар СССРдин Европалык бөлүгүнүн түштүк жагындагы талаалардагы суу көлчүктөрдө эң көп кездешет).

БОГАРА кайрак (сугат иши өнүккөн райондордо) өзгөчө Орто Азияда (сугатсыз эгин айдалуучу жерлер. Кайрак жерлер Орто Азиянын тоо этектеринде, адырларда кеңири таркалган жана тоо этегиндеги өрөөндөрдүн да кээ бир жерлеринде кездешет).

БОГАРНОЕ ЗЕМЛЕДЕЛИЕ кайрактагы дыйканчылык, к. Богара. **БОГАРНЫЕ ПОСЕВЫ** кайрак эгин (кайрак, сугатсыз айдалган эгин).

БОДДЕНЫ боддендер (куркактыкка абдан кирип келген булуңдар. Кээде деңизден аралдар, жарым аралдар же дөң жалдары менен бөлүнүп калган. Балтика деңизинин жээгинде кеңири таркалган).

БОДОРАНЫ бодорандар (Якутиядагы дайыма кургабай жаткан саздар. Көпчүлүгү чоң аянтты ээлеп жатышат).

БОКОВАЯ МОРЕНА к. морена. **БОКОВАЯ ЭРОЗИЯ** капитал желиш (дарыя өзөндөрүнүн эки жак капталдарын суу жеп олтуруп, өрөөндүн кеңейип кетиши).

БОЛОТНАЯ ПОЧВА саз топурагы (сууга абдан капыккан, таза, чирый элек же чала чиринген өсүмдүктөрдүн калдыктарынан турган топурак).

БОЛОТНАЯ РУДА саз рудасы саздардагы чөкмө тектерден пайда болгон составында темир, фосфорит ж. б. минералдар бар руда).

БОЛОТНОЕ ОТЛОЖЕНИЕ саз катмары (саздуу жерлердеги органикалык жана минералдык чөкмөлөрдөн пайда болгон катмарлар. Мындай катмарлардын эң арбыны чым көң. Байыркы замандагы чым көндөн азыркы таш көмүрдүн кээ бир түрү пайда болгон).

БОЛОТО саз, саздак жер (жер

бетиндеги ным өтө көп аянт. Нымдын көптүгүнөн, андагы өскөн өсүмдүктөр чирибей жыйнала берип, чым көңгө айланат. Ыңгайлуу шартта чым көң калыңданган сайын андагы өсүмдүктөрдүн тамыры минералдуу кыртышка жетпей калып, акырында саз жоголот).

БОЛОТОВЕДЕНИЕ саздарды таануу (саздарды изилдөөчү илим. Физикалык географиянын тармагы болуп, ботаника, геология, гидрология, грунтоведения ж. б. менен байланышта).

БОЛЬСОИ больсон (Түндүк Американын тоолорунун этектериндеги чөлдөрдөгү чуңкур тарткан жерлер. Какшыма болсо чөлгө, жамгыр көп жааса көлгө айланат).

БОЛЬШАЯ МЕДВЕДИЦА Жетиген (Түндүк Уюлдагы Алтын казык жылдызын айланып жүргөн чоң жети (жети аркар) жылдыз).

БОЛЬШОЙ КАБОТАЖ чоң каботаж (к. каботаж).

БОМ боом (Сибирь жана Орто Азиядагы кээ бир капчыгайларга колдонулуучу термин).

БОМБА ВУЛКАНИЧЕСКАЯ жанар тоо бомбасы (жанар тоонун кратеринен атылып чыккан келки сыныктар).

БОР бор (муссон райондорунун деңиз жээктериндеги дарыялардын куймаларында деңиз ташкындаганда пайда болуучу катуу толкун).

БОР бор (Кумдак топуракта өсүүчү кызыл карагай токою).

БОРА бора (кыш мезгилинде кургактан деңизди карай согуучу жергиликтүү нымдуу суук шамал. Бул Адриал, Кара деңиз, Байкал (Сарма), Жаңы Жер аралында («тоо шамалы»), Прованс (мистраль) жээктеринде дайыма байкалат. Жылуу жана муздак абанын жолугушунан пайда болот).

БОРЕАЛЬНАЯ ОБЛАСТЬ бореалдуу область (дүйнөлүк океандардын уюлдар жаккы суук бөлүгү менен тропиктеги жылуу бөлүгүнүн ортосунда жаткан, суусунун температурасы жыл мезгилдери боюнча өзгөрүп туруучу өтмө катарлуу область. Чеге Түндүк жарым шарда 30°—40° кеңдиктердин ортосун ээлейт. Ошондук-

тан анын суук алкактарга жакын бөлүгү субарктика, тропикке жакын бөлүгү субтропик деп аталат).

БОРЕАЛЬНАЯ ТРАНСГРЕССИЯ бореаль трансгрессиясы (Азия менен Европа материктеринин түндүгүн төртүнчүлүк доордогу Муз океанынын суусу каптаганда пайда болуучу нөкмө катмар. Печора жана Онега дарыяларынын алабында кезинет).

БОРЕАЛЬНАЯ ЭПОХА бореаль заманы (муз доорунан кийинки заман. Анда климат кургак, суук болуп башталат да акырындап жылый баштайт. Бул мезгилди ошондогу саздардын өсүмдүктөрүнүн калдыктарынан ажыратабыз).

БОРЕАЛЬНОЕ ВРЕМЯ бореаль мезгили, к. бореальная эпоха.

БОТАНИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ ботаникалык география (Жер шарындагы өсүмдүктөрдүн составын жана таркалыш закондуулугун үйрөтүүчү илим. Аны география илиминин да, ботаника илиминин да тармагы деп айтууга болот).

БРАХИАНТИКЛИНАЛИ брахиантиклиналь (огу кыска, формасы сүйрү же эллипс сыяктуу антиклиналь).

БРАХИСИНКЛИНАЛИ брахиинклинальдар, к. синклиналь.

БРИЗ бриз (деңиз жээгиндеги жергиликтүү шамал, күндүз деңизден кургакка, түндө кургактан деңизге согот. Тропик алкагындагы деңиз жээктеринде жыл бою тынымсыз жүрөт. Мелүүн алкакта жылдын жылуу мезгилинде гана байкалат. Пайда болуш себеби: күндүз кургактык деңизге караган тез жылынып андагы жылынган абаны деңиздеги муздак аба сүрө баштайт. Түнкүсүн тескерисинче жер бат суунуп деңиз жай муздайт).

БРОВКА тумшук (көтөрүлгөн жерлердин капталдарындагы урчук болуп чыгып турган жер. Мындай жерлер деңиз же дарыя кашаттарындагы тектерде да кездешет).

БРОД көчүү, кечмелик (дарыянын кечип өтүүгө мүмкүнчүлүк берген талып жери).

БУГОР дөң. **БУГРИСТЫЕ ПЕСКИ** кумдуу

дөңдөр (чөлдөрдөгү бархандар бир жерге бекип, көчпөй, үстүнө өсүмдүктөр өскөн дөңдөргө айланышат. Азыр Кара-Кум, Кызыл-Кум чөлдөрүндө бул көрүнүш өтө жакшы байкалат).

БУМАЖНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ кагаз өнөр жайы (кагаз, картон ж. б. кагаз буюмдарын чыгаруучу токой химиясынын жана токой өнөр жайынын бир тармагы. Ошондой эле чала иштелген нерселерден—целлюлоза, жыгачтын суюк массаларын чыгарат. Акыркылары көбүнчө жасалма жибек алуу ишине кеңири колдонулат. Кагаз өнөр жайына жыгачтан башка саман, зыгырдын, кендирлердин сабактары, булалары, кебездер да сырьё боло алат).

БУРА'Н бороон (карды учуруп, бороон чапкынды пайда кылуучу шамал. Температураны төмөндөтөт).

БУРОЗЕ'М ачык күрөң топурак (жаан-чачын көп жааган, жайы жылуу дөңсөөлүү, тоолуу жерлердеги жазы жалбырактуу токойлордо

кездешет. Чириндилерге бай. Кавказ Крым, Карпат толорунда).

БУРУ'Н шарпылдак, толкун илеби, к. прибор.

БУРЫП УГОЛЬ күрөң көмүр (байыркы өсүмдүктөрдүн калдыгынан пайда болгон көмүр. Отундук касиети таш көмүрдөн төмөн, чым көңдөн жогору, күлү көп чыгат. Эң көп жери Москва астындагы район).

БУР'Я бороон-чапкын.

БУССО'ЛЬ буссоль (жер бетин планга түшүрүүдө колдонулуучу аспап. Сандарга бөлүнгөн тегерек кутучадагы магниттүү стрелкасы бар курал).

БУХТА бухта (толкундардан токулуп турган майда булчуң).

БУЧИ'Н бучин (Батыш Европадагы, СССРде, Карпат, Крым, Кавказ тоолорундагы бук жыгачынан турган токой).

БЫ'СТРИНА шар агым (дарыя суусунун тез аккан жери).

В

ВА'ДИ вади (Аравия жарым аралы менен Түндүк Африканын чөлдөрүндөгү кургак өрөөндөр. Суу аккан учуру эң сейрек. Качан гана катуу нөшөр жүргөндө аларда суу пайда болот. В. суу агып чыкпаган туюк чуңкурларга кирип жоголот. Алардый пайда болушун кээ бир окумуштуулар шамалдын таасиринен, кээ бирлери мурунку замандарда климат абдан нымдуу болуп агын суулар мол кезиндеги дарыялардын нугу деп болжолдошот. Орто Азиянын чөлдөрүндөгү мындай Кургак өрөөндөрдү нук (узбой) деп коёт (к. уади).

ВАДОЗНЫЕ ВОДЫ вадоздук суу (атмосфералык нымдын жерге синип топтолуп калышынан пайда болот. Мындай суулар жер бетине жакын жайланышса дыйканчылыкка керектелет).

ВАЛЕЖНИК какшаал (токойлордогу өзү жагылган жыгачтар. Зыянкөч курт-кумурскалар оору жугузушуна өрттүн чыгышына жардамчы болот. Негизинен отун жана кээде курулуш материалы катары пайдаланылат. Көмүр өчүрүүгө болот).

ВАЛКА ЛЕ'СА токой кыркуу (бул курулушка жана отун үчүн кете турган жыгачтарды даярдоодогу жумуштардын эң негизги түрү).

ВАЛОВА'Я ПРОДУКЦИЯ дүң продукция (эл чарбасынын өнөр жай, айыл чарба ж. б. тармактарынан алынган дүң продукция). Өнөр жайдын дүң продукциясы; 1. продукттага чегерилген өндүрүш каражаттарына пайдаланылган нарктан; 2. таза продукция же жаңыдан түзүлгөн нарктан түзүлөт. Өнөр жайдын дүң продукциясы таза продукция же элдик доходдон продукция чыгарууда өндүрүш каражаттарына кетирген нарктын көлөмү менен айырмаланат. Дүң продукция өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмүн, анын белгилүү убакка өзгөрүшүн жана эмгек өндүрүмдүүлүгүндөгү өзгөрүштөрдү эсепке алууда колдонулат. Дүң продукция айыл чарбада анын продукциясынын наркын түшүндүрөт да өндүрүш каражаттын наркына чегерилген даяр азык-түлүктүн өндүрүү процессинде пайдаланылган жана жаңы түзүлгөн нарктан, же накта азык-түлүктөн турат. Буга

дыйканчылык менен мал чарбачылык экөөнүн тең азык-түлүгү кирет).

ВАЛ ТЕКТОНИЧЕСКИЙ тектоникалык жал же жалча (узатасынан жаткан эң эле айдөш келген антиклиналдык структура. Антиклиналдын катталыштарында бир тектин астында жаткан экинчи тек жер бетине чыгып калышат. Көбүнчө платформаларда пайда болот. Буга орус платформасындагы: Ока, Циа, Вятка жана Дон-Медведица жалдары мисал болот).

ВАЛУННЫЕ ГЛИНЫ чополуу сан таш к. валуны.

ВАЛУНЫ' кой таш, сан таш (ар кандай чоңдуктагы ышкыланып жумурланган таштар. Шамалдануудан жана муздун ышкылоосунан пайда болот. Алардын ачык жаткандарынын кичирээктерин кой таш же сан таш, ал эми чоңдорун төө таш деп аташат. Муздуктар алып чыккан таштар кум менен аралашып жатса кумдуу сан таш (валунные пески), чопо менен аралашып жатканын чополуу сан таш (валунные глины) деп аташат).

ВА'ННА ванна, чуңкурдук (мезгил-мезгил менен сууга толуп турган кургактыктагы ойдуң жер. Төмөнкү формада кездешет: табак сыяктуу жайпак, өндүр сыяктуу узун өрөөн, воронка түрүндөгү чуңкур, тепшиге окшой, казан сыяктуу тегерек ан ж. б. Чондугу жана тереңдиги ар кандай, мисалы Байкал көлү. Тектоникалык кыймыл же жанар тоонун таасиринен, муздуктан, эрозиядан жана эолдук карык ж. б. жолдор менен пайда болот. Деңиз деңгээлинен төмөн жаткан чуңкурдук депрессия деп аталат).

ВАРИСЦИ'СКАЯ СКЛАДЧАТОСТЬ варисцийлик тоо катталыш (Палеозойдун Көмүр жана Пермь доорлорунда жүргөн тоо тектериндеги ири катталыштар: Европадагы Борбордук француз массиви, Арденны менен Рейн сланецтүү тоолору, Вогез жана Шварцвальд, к. Герцинская складчатость).

ВА'ТТЫ ватты (деңиз ташкыны мезгилинде суу менен капталып, тартылганда ачык калган жээктеги сайроондуу тилке: Голландия,

Түндүк Чыгыш Германия, Дания, мамлекеттеринин деңиз жээктери).

ВВОЗ четтен келтирүү, четтен келүү (бир мамлекетке башка мамлекеттен алынып келтирилген ар түрлүү товарлар (импорт). Четтен товар келтирүүнүн көлөмү мамлекеттин экономикасынын өсүш деңгээлине жараша болот. Мисалы, Англияда четтен азык—оокат, Иран өнөр жай товарлары, машина ж. б. алышат).

ВЕГЕТАЦИОННЫЙ ПЕРИОД вегетативдик мезгил (өсүмдүктөрдүн өсүшүнө ылайыктуу болгон жылдын жылуу мезгили. Акыркы жазгы үшүктөн эрте күздөгү үшүк аралыгындагы учур. Тропиктерде өсүмдүктөр жыл бою өскөндүктөн в. м. бардык айларда байкалат. Демек, жер шарынын ар бир алкактарында өсүмдүктөрдүн өсүш мезгили ар түрдүү).

ВЕКОВЫ'Е КОЛЕБАНИЯ КЛИМАТА климаттын кылымдык өзгөрүлүшү, өйдө-ылдый болушу (Жер шарындагы климат кылымдап өзгөрүлүп турат. Геологиялык доорлордо климаттын кезеги менен өзгөрүлүп тургандыгы жөнүндө байыркы муздуктар жана өсүмдүктөрдүн калдыктары күбө).

ВЕКОВЫ'Е КОЛЕБАНИЯ ЛИТОСФЕ'РЫ литосферанын кылымдык кыймылдоосу (жер бетинин кылымдап өтө акырындык менен өйдө-ылдый кыймылдоосу, термелиши, жер кабыгынын көтөрүлүп же түшүп кетиши).

ВЕЛИЧИНА' ЗЕМНО'ГО ША'РА жер шарынын чоңдугу, к. Земля.

ВЕНЕ'РА чолпон жылдыз, планета (Күн системасындагы планета. Күндөн эсептегенде экинчи планета болуп, 108 млн км аралыкта жылат. Жер шарына таң алдында чыгыштан, кечкисин батыштан жаркырап көрүнөт. Күндү 225 суткада айланып чыгат, өз огунда айланышы азыр белгисиз).

ВЕРБЛЮДОВО'ДСТВО төө өстүрүү; төө чарбасы (чөлдүү жана кургак талаа зоналарынын мал чарбачылыгындагы тармак: негизинен Азия менен Африканын чөлдөрү, Европанын түштүгү, Түштүк Америка).

ВЕРЕШАТНИКИ (вересковые пустоши) вереск боштуктары (ве-

реск бадалы өскөн, топурагы арык чым көндүү саздар же күл топурактуу токойсуз аймак: Европанын Германия, Дания бөлүгүндө; Америкада; Африканын Кап районунда ж. б. Бизде Балтика боюнда учурайт. Мелиорация натыйжасында мындай жерлерди дыйканчылыкка пайдаланат).

ВЕРТИКАЛЬНАЯ ЗОНАЛЬНОСТЬ бийиктик зонасы (органикалык дүйнөнүн: топурак, өсүмдүк жана жаныбарлардын (ландшафтын) климаттык шартка байланыштуу бийиктик боюнча өзгөрүшү).

ВЕРТИКАЛЬНАЯ ПОЯСНОСТЬ к. вертикальная зональность.

ВЕРФЬ верфь (кеме куруучу же кеме ремонттоочу завод).

ВЕРХНЕЕ ТЕЧЕНИЕ к. течение.

ВЕРХОВОДКА жер кыртышындагы убактылуу көлмө (1. жазгы жамгырдын эриген кардын суусунун кыртышка сиңишинен чогулган суулар. Көбүнчө жай ортосунда соолуп калат; 2. СССР дин түндүк-батышында жазгы жамгыр менен кардын эсебинен көл суусунун көтөрүлүшүн, дарыянын киришин жергиликтүү эл «Верховодка» — киргин суу дейт).

ВЕРХОВЬЕ к. течение.

ВЕРШИНА ГОРНАЯ тоо чокусу (тоо массивинин эң бийик бөлүгү — точкасы. Алардын формалары пайда болушуна байланыштуу: мөңгүлүү чокулар, шушугуй жана ишш сыяктуу жанар тоонун чокулары конус сымал ж. б.).

ВЕТЕР шамал, жел (атмосфера басымы бирдей таркалбагандыктан пайда болгон абанын кыймылы. Анын ылдамдык күчү 12 балл менен өлчөнөт (к. Бофорт жана Флюгер).

ВЕЧНАЯ МЕРЗЛОТА түбөлүк тоң (жайы кыска райондордо кыртыштын үстү (2—4 м) бир аз эрип, төмөнкү бөлүгү тоң бойдон жаткан катмары. Т. Т. дун алгачкы пайда болуш мезгили муздук дооруна таандык дешет. Анткени түбөлүк тоң таркалган райондордо муз доорунда жашаган (мамонт, носорог ж. б.) жаныбарлардын тоң менен кошо калган калдыктары табылган. Т. Т. дун азыркы климаттык шартта пайда болушу илимий жактан далилдене элек. Т. т. жылдык температурасы 0° төмөн бо-

лот. Анын чеги Советтер Союзунда, тундра зонасын бүт ээлеп, Енисей дарыясынын чыгыш жагынан түштүктү карай кетип, Улан-Баторго жана Монголияга чейин жетип, кайра түндүктү карай бурулат. Т. Т. бир топ тереңдикте жатат: Якутияда 400—600 м).

ВЕЧНОЗЕЛЕННЫЕ РАСТЕНИЯ дайыма көгөрүп туруучу өсүмдүктөр (жашыл жалбырактары жайы-кышы түшпөгөн өсүмдүктөр. Эски жалбырак куурап түшкөнчө жаңы жалбырак өсөт: пальмалар, субтропик маслиналары, мирттер, лаврлар ийне жалбырактуу токойлор ж. б.).

ВЕЧНЫЙ СНЕГ түбөлүк кар (кышкы кар калың жыйналып, жайында эрип кете албай калып, бийик тоолордо жана уюл жактарда температуранын төмөн болушу себептүү жылдан-жылга чогулуп түбөлүк карга айланат. Жаткан кардын басымы менен төмөнкү катмарлардагы көпшөк карлар бүртүкчөлөргө — фирнге, фирндер тапталып көк кашка (глетчер) музга айланып кетет).

ВЗБРОС жарылыш (жердин катуу тегиндеги жаракалардын бир түрү. Жер кыртышынын бир бөлүгү аз көтөрүлүп, экинчи бөлүгү өз калыбында калса, ортодогу жаракка «жарылыш» деп аталат).

ВЗМОРОЕ деңиз бою, деңиз кылаасы (деңиздин жээк жакасы — көз жеткен тилкеси кээде кургак жээктеги ичке тилкени баяндайт).

ВИНОГРАДАРСТВО жүзүмчүлүк, жүзүм өстүрүү (бизде Орто Азияда, Кавказда, Украинада жана Молдавияда. Жүзүмдүн ширесинен көп түрдүү ичимдиктер, кургактылганы мейиз болот).

ВИРГАЦИЯ виргация (бир түйдөн салаа-салаа болуп, канат сыяктуу таркалып кеткен тоо кыркалары. Мындай кыркалар көбүнчө жаш катталыш тоолордо көп кездешет. Тоо салаалары ортосунда өрөөндөр пайда болот: Чоң Кавказдын чыгышындагы өрөөндөр, Тянь-Шандагы Алай тоо кыркасынын батыш бөлүгүндөгү; Түркстан, Зеравшан жана Гиссар тоо зеңирлеринин аралыгындагы өңүрлөр).

ВСЯЧИЕ ДОЛИНЫ төр, тепши (тоонун бийик капталдарындагы үч

тарабын тоо тосуп капчыгай жагы ачык келип эңкейиш тарткан тоо өндүрү. Алар тоо этегиндеги өрөөндөрдөн бир канча жогору жатат. Эрозиянын же муздуктун таасиринен пайда болгон).

ВСЯЧИЙ ЛЕДНИК асылган муздук, касаба мөңгү (тоолуу райондордогу бийик капталдарда жаткан мөңгүлөр. Дайыма тоонун кыркаларынан төмөн карай түшүп кээде салаңдап, кээде илинип тургансып көрүнөт. Төмөн түшкөн бөлүгүн «мөңгүнүн тили» — деп аташат. Мөңгүнүн тили өрөөнгө жетпейт).

ВИХРЬ куюн (бирдей күчтөгү шамалдын эки жактан келип кездешүүсүнөн пайда болот да, асманды карай уюлгуп созолонот).

ВЛАДЕНИЕ ээлөө, ээлик кылуу (өз мамлекетинен тышкары жерди каратып, ээлеп алуу. Капиталисттик өлкөлөргө таандык).

ВЛАЖНОСТЬ нымдуулук (влажность воздуха — абанын нымдуулугу, абадагы бууга айланган суу).

ВНЕШНЯЯ СИЛА тышкы күч (географияда «экзогенные силы» деп аталып, Жер шарынын бетин өзгөртүүчү күч. Күндүн кубаты менен бул күчтөр жер бетин талкалап, аны өзгөртүп турат. Мисалы, Күн нуруна жылыган тоо тегин кайра муздоого учураганда талкаланат (механикалык талкаланыш). Өсүмдүктөрдүн тоо тегине тийгизген таасири *химиялык талкаланыш* деп аталат. Ошондой эле тоо тектери агын суулар жана мөңгүлөр менен да талкаланат).

ВНЕШНЯЯ ТОРГОВЛЯ тышкы соода (мамлекеттер арасындагы товар алмашуу же сатып алуу, сыртка чыгаруу).

ВНУТРЕННИЕ ВОЛНЫ ички толкундар (жер титирөө убактысында пайда болгон тереңдиктен (гипоцентрден) таркалган толкун. Таркалыш өзгөчөлүгү жагынан узунунан жана туурасынан таркалган толкун деп экиге бөлүнөт. Узунунан таркалган толкун секундунан 5 км, туурасынан таркалганы 9,6 км ылдамдыкта таркалат. Ички толкундардын таркалыш ылдамдыгы жер катмарынын катуулугун көргөзөт жана геофизиктердин Жер шарынын борбордук бөлү-

гүндөгү тектер эң катуу деген жы-йынтыктарын далилдейт).

ВНУТРЕННЯЯ СИЛА ички күч, же эндогендик күч (Жердин борборунан келген күчтөр. Алар Жер тегинин бүгүлүшүнө, кабыгынын орун алмашуусуна алып келет, жер титирөөлөрдү жана жанар тоолорду пайда кылат).

ВНУТРЕННЯЯ ТОРГОВЛЯ ички соода (мамлекеттин өзүнүн ичиндеги соода иш).

ВНУТРИМАТЕРИКОВЫЕ МОРИЯ материк ичиндеги деңиздер (материк менен курчалган тайыз деңиздер: Ак-Деңиз, Балтика).

ВНУТРИКОИТУРНОЕ ЗАВОДНЕНИЕ контурдун ичинен суу жүргүзүү (нефть промыслосунда. Жер астындагы нефтин фонтан кылып чыгарыш үчүн сууну жогорку басым менен жиберүү).

ВОДНАЯ ЭНЕРГИЯ суу энергиясы (суу кубаты, электр кубатын алууга жумшалган күч).

ВОДНЫЙ ТРАНСПОРТ суу транспорту (деңиз, дарыя менен жүрүүчү транспорттор).

ВОДОВОРОТ айлампа, прим (дарыянын урунт жерде имерилип, оргуп айланып агып калышы).

ВОДНОЕ көлмө (табийгы жол же адамдардын аракетин менен казылып, суу толуп турган чуңкур жерлер. Мисалы, Каспий же Арал деңиздери; Волга, Дон дарыяларынын бууганда пайда болгон Шестна, Жигули, Волгаград, Цимлян көлмөлөрү. Дарыяларды байлагандан пайда болгон көлмөлөр жалаң гана суу транспортуна эмес, сугат иштеринде, суу байлыгын туура пайдаланууда мааниси өтө зор).

ВОДОНЕПРОНИЦАЕМАЯ ПОРОДА суу өткөрбөөчү тек (сууга эрибеген тоо тектери: чополор, кристаллдык тек).

ВОДОНЕПРОНИЦАЕМАЯ ПЛАСТ суу өткөрбөөчү катмар (суу өткөрбөөчү ар кандай тектердин катмарлары).

ВОДОНОСНЫЕ НАПОРНЫЕ ГОРИЗОНТЫ басымы күчтүү суу жаткан горизонт (ичинде суу жаткан тоо тектеринин катмары. Спиклиналдык катталыштагы (к. спикли-

наль) суулуу катмар же ошол сыяктуу структуралардын кысуусунан сууларда басым пайда болот).

ВОДОПАД шаркыратма (дарыялардын агып жаткан жолунда катуу тектер кездешип бийик кашатты пайда кылган жердеги суунун тике ылдый агып түшүшү. Эгерде кашат тик эмес, айдөшүрөөк болсо шаркыратма шарга же босогого айланат).

ВОДОПОДЪЕМНАЯ СПОСОБНОСТЬ ПОЧВЫ топурактын суу тартып алууга жарамдуулугу (топурак өзүнүн майда жылчыкчалары, көзөңкчөлөрү менен төмөнкү горизонтто жаткан сууну жогору көтөрүп (соруу) чыгарууга жарамдуулугу).

ВОДОПРОНИЦАЕМЫЕ ПОРОДЫ суу өткөрүүчү тектер (өзүнөн сууну, оной өткөрүп туруучу тек. Тектин суу өткөргүчтүгү жылчыктарынын мүнөзүнө жараша үч топко бөлүнөт: 1. суу өткөрүүчү — шагыл таш, майда таш, эшилме кум, цементелбеген; 2. жарым өткөрүүчү — чополуу сланецтер, сары топурак (лесс), чым көң, көпшөк кум, акиташтар, мергелдер кирет; 3. өткөрбөөчү катмар — кристаллдык тектер жана чөгүндү же аралары чопо менен цементелген жыйындылар).

ВОДОРАЗДЕЛ суу бөлгүч (дарыялардын бассейндерин бөлүп турган тилке, Орто орус дөңсөөсү Днепр менен Дон бассейндерин бөлүп турат. Кордильери, тоолору Тынч жана Атлантика океандарын бөлөт).

ВОДОСБОРНЫЙ БАССЕЙН суу жыйнагыч бассейни (чогулган суусу белгилүү бир дарыяга же көлгө агуучу мейкиндик — алап. Батыш Сибирдеги суулардын бардыгы Обь дарыясынын бассейнине кирет).

ВОДОСКАТ шар (дарыялардын иугу катуу тектерге туура келгенде суу бир кыйла тез ылдамдыкта агат. Мындай жерди шар же босого дешет).

ВОДОУПОРНЫЕ ПОРОДЫ к. водонепроницаемые породы.

ВОДОХРАНИЛИЩЕ суу сактагыч (дарыялардын агымын жөнгө салуу үчүн, жакын жаткан жерлерди сугаруу максатында бөгөөдөн пайда болгон жасалма көл).

ВОДЫ ГРУНТОВЫЕ жер астындагы суулар, к. грунтовые воды.

ВОЗВЫШЕННОСТЬ дөңсөө (деңиз деңгээлинен бийик эмес көтөрүлгөн жерлер. Тоолуу райондордо тектоникалык, түздүктөрдө дарыя сууларынын жер бетин тилмелеш менен, муздук өткөн жерде алардын жыйындыларынан пайда болот).

ВОЗДУШНЫЕ МАССЫ аба массалары (тропосферадагы чоң көлөмдүү аба массаларын белгилөө үчүн метеорология жана климатология илиминде колдонуучу термин. Пайда болушу, касиети жагынан: арктикалык, уюлдук, тропикалык жана экватордук деп бөлүнөт).

ВОЗДУШНЫЙ ТРАНСПОРТ аба транспорту (транспорттун эң жаны түрү. Самолет, вертолет менен жүк жана жүргүнчүлөрдү ташуу).

ВОКЛЮЗЫ воклюзалар (суу көп чыккан карстык булактар. Франциядагы карстык булактардын атынан коюлган).

ВОЛНИСТОЕ ПЛАТО күдүрлүү плато (бети майда кокту-колот менен тилмеленген, көтөрүңкү жаткан катуу тектен турган жалпак тоочо).

ВОЛНИСТЫЕ ЛАВЫ толкундуу лавалар, к. лава.

ВОЛНИСТЫЕ РАВНИНЫ күдүрлүү түздүктөр (тегиз эмес майда жончолор, дөбөчөлөр, тайпак коктулардан турган толкун сыяктуу түздүктөр).

ВОЛНЫ толкундар (толкун суу бетине таш түшсө же шамал жүрсө суу массасынын орун алмашуусу натыйжасында жал сыяктуу пайда болот. Суу массасы толкун мезгилинде бир чөйрөдө өйдө-төмөн түшүп турат. Океандардагы толкундардын бийиктиги 15 м. жетет. Деңиз титиреген кезде — 50 м).

ВОЛОК түз бел, түз суу бөлгүч (жанаша жаткан эки дарыянын ортосундагы жапыс суу бөлгүч түз бел. Бир дарыядан экинчисине кайыктарды сүйрөп барууга эң ыңгайлуу жер. СССРдин европалык бөлүгүндө жана Сибирде жол катнаш үчүн колдонулат).

ВОРОНКИ КАРСТОВЫЕ карст чанактары (түрдүү формадагы туюк

чуңкурдук. Аянты ар түрдүү болуп, түбүнөн жогору карай кеңейе берет; таш туздардын, акиташтын, гипстин сууга эришинен пайда болот).

ВОРОТА капчыгай, дарбаза (тоо кыркасын кесип өткөн ири капчыгай: Дунайдагы Темир дарбаза, Казакстанда Жунгар капчыгайы).

ВОСТОК чыгыш, күн чыгыш (горизонт тараптарынын бир бөлүгү. Күн чыгып келе жаткан жак).

ВОСТОЧНАЯ ДОЛГОТА чыгыш узундук (0° тан чыгышка карай 180°ка чейинки географиялык узундуктар).

ВОСХОДЯЩИЕ ИСТОЧНИКИ кайнар булак (жер бетине атырылып чыгып жаткан булак суу: жар астында, тоо капталында, кокту таманында, жер астындагы тереңдикте жаткан суулардын күч менен агып чыгышы. Көбүнчө арашан жана минералдык булак болуп чыгат).

ВПАДЕНИЕ куюлуш (дарыянын дарыяга жана көлгө, деңизге куйган жери).

ВПАДИНА ойдуң, өрөөн (суунун, шамалдын, тектоникалык күчтүн таасиринен пайда болот: Арал же Каспий чуңкурдуктары).

ВРАЩЕНИЕ ЗЕМЛИ Жердин айлануусу (Жердин сутка ичинде өз огунда жана жыл бою Күндү айланышы: 1. Жер өз огунда 23 саат 56 мин 4 сек айланат (астрономиялык сутка). Экватордо Жер секундасына 465 м ылдамдыкта жылат; 2. Жердин жылдык айланышы 365 сутка, 6 саат, 9 мин 54,9 сек барабар. Күндү Жер орточо ылдамдык менен секундасына 29,77 км айланат).

ВРЕМЕНА ГОДА жыл мезгилдери (жер шары 66°5 бурчка кыйшайып орбитасы боюнча күндү айланат. Мындай айланууда Күндүн нуру Жердин бетине бирде түштүк жарым шарына, бирде түндүк жарым шарына көп тийүүсүнөн жаз, жай, күз жана кыш мезгилдери пайда болот. Жыл мезгилдеринин башталышы күн менен түндүн теңелген суткалары — 21-март, 23-сентябрь жана 22-июль. Түн узун учуру-22-декабрь. 22-июнда күндүн нурун түндүк тропикке (23°5') тике түшүп, түндүк жарым шар

жарыкты, жылуулукту көп алат. Ушул учурда түндүк уюл зонасында, уюл тегерегинде (65°5) күн батпастан тийип турат. Ал эми Түштүк уюлда түн болот. Экватордон башка кеңдиктерде күн менен түндүн узактыгы ар кандай. 22-декабрда Жердин түштүк жагы кыйлыт. 21-март менен 23-сентябрда күндүн нуру эки жарым шарда бирдей тиет да, күн менен түн теңелип 12 саатка барабар болот).

ВРЕМЯ ДЕКРЕТНОЕ к. декретное время.

ВРЕМЯ ПОЯСНОЕ алкак убактысы (убакытты өлчөөдө Жер шары кендиги 15° барабар болгон 24 алкакка (тилкеге) бөлүнүп коюлган эл аралык убакыт системасы. Ар бир алкактын убактысы «жергиликтүү убакыт» деп аталып, айырмасы бир саатка барабар. Убакыт алкактары ноль градустуу Гринвич (Англияда) алкагынан күн чыгышты карай эсептелет).

ВСЕЛЕННАЯ аалам (чөйрөсүнүн өлчөмү жок, бизди курчап жаткан түпсүз мейкиндик — аалам. Күн системасын кучагына алган биздин Галактика (к.) ааламдын бир гана бөлүгү болот. Ааламда мындай галактикалар абдан көп).

ВУЛКАНИЗМ вулканизм (Жер шарынын ички процесстериндеги кубулуш. Жердин үстүнө көтөрүлгөн магмага (оттуу масса) байланыштуу болгон ар түрдүү кубулуштар).

ВУЛКАНИЧЕСКАЯ ОБЛАСТЬ жанар тоо областтары (жанар тоолор жайланышкан аймактар, жерлер).

ВУЛКАНИЧЕСКИЕ БОМБЫ к. бомбы вулканические.

ВУЛКАНИЧЕСКИЕ ГОРЫ жанар тоолор (вулкандардын атылып чыгышынан пайда болгон: Кавказдагы Эльбрус, Камчатка жарым аралындагы тоолор).

ВУЛКАНИЧЕСКИЕ ИЗВЕРЖЕНИЯ жанар тоо атылыштары (жердин эң тереңдигинен ысык лава атылып чыгат да өзү менен бирге газ жана суу бууларын жер бетине алып чыгып, жанар тоо күлүн, келки бүркүндүлөрүн жана тоо бомбаларын пайда кылат).

ВУЛКАНИЧЕСКИЕ ОСТРОВА

жанар тоо аралдары (жанар тоолордун деңиз түбүнөн атылып чыгышынан пайда болгон аралдар).

ВУЛКАНИЧЕСКИЕ ТУФЫ жанар тоо туфтары (жанар тоодон атылып чыккан лаванын цементтешүү натыйжасында ташка айланып кеткен сыныктары).

ВУЛКАНИЧЕСКИЙ ПЕПЕЛ жанар тоо күлү (атылып жаткан жанар тоодон чыгып, өтө талкаланып, кыпчыга айланган тек).

ВУЛКАНИЧЕСКОЕ СТЕКЛО жанар тоо айнеги (жалтырак жука келген чымкый кара же кара күрөң түстөгү айнек сыяктуу тек. Обсидиан деп аталып калий, кальций, магний ж. б. металлдардын кремний кислотасынын кошундуларынан турат).

ВУЛКАНЫ жанар тоолор (дайыма же мезгил-мезгили менен лавалар, ысык газдар, буулар атылып туруучу чокусунда чанагы (кратери) бар алачык же конус түрүндөгү тоо. Жанар тоолор айрым райондордо бийик тоо чокуларын түзөт, мисалы, Камчаткадагы Ключ сопкасы (4850 м).

ВЫВЕТРИВАНИЕ талкаланыш (жер бетинин шамалданып талкаланышы; тоо тектеринин механикалык, физикалык жана химиялык жолдор менен ар кандай атмосфералык таасирлердин, жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн таасири астында талкаланышы).

ВЫВОЗ четке чыгаруу (бир мамлекеттин экинчи мамлекетке сатыш үчүн соода максатында товар чыгарышы).

ВЫГОН жайыт (мал жаюуга ылайыктуу туландуу жерлер: көктөө,

ГАВАНЬ гавань (кемелер токтоого ыңтайлуу болгон түрдүү жабдуулар, имараттары бар океан, деңиз жана дарыянын жээгиндеги табигый же жасалма буйтка, булуң).

ГАЗОВАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ газ өнөр жайы (отун өнөр жайындагы табигый күйүүчү газдарды чыгаруучу тармак).

жайлоо, күздөө, кыштоо болуп бөлүнүп кетет).

ВЫСОКОГОРНАЯ ПУСТЫНЯ бийик тоо чөлү (климатка, кыртышка жараша чөлдүн түрүнүн өзгөрүшү).

ВЫСОКОГОРНАЯ РАСТИТЕЛЬНОСТЬ бийик тоо өсүмдүктөрү (Альпы, субальпы зоналарындагы өсүмдүктөр).

ВЫСОКОГОРНАЯ ТУНДРА бийик тоо тундрасы (жайы кыска болуп, жердеги ным толук бууланып кете албаган шартта бийик тоолордо пайда болгон кар сызыгына жакын жаткан тилке).

ВЫСОКОГОРНЫЙ КЛИМАТ бийик тоо климаты (бийик тоолуу райондун жайлашкан кеңдигине байланыштуу: аба басымынын төмөндөшү, тике тийген күн нурунун көбөйүшү, температуранын төмөндөшү, абада суу бууларынын аз болушу менен мүнөздүү климат).

ВЫСОТА бийиктик (куркактыктын деңиз деңгээлинен жогору жаткан бөлүгү).

ВЫСОТА МЕСТНОСТИ жергиликтүү бийиктик (алынган пунктуго ноль бийиктик деп (Финн булуңу), ошондон жогорку тик сызык боюнча өлчөнгөн бийиктик. Жергиликтүү бийиктик: абсолюттук (деңиз деңгээлинен) жана салыштырма (дөбө, тоо, өрөөндөн) алынган бийиктик болуп экиге бөлүнөт).

ВЫСОТНАЯ ЗОНАЛЬНОСТЬ к. вертикальная зональность.

ВЫСОТОМЕР бийиктикти өлчөгүч, к. aneroid.

ВЬЮГА бурганак (кар аралаш катуу бороон).

ГАЗОПРОВОД газ провуду (газ жүргүзүүчү түтүктөрдү пайдалануу менен табигый күйүүчү газдарды керектүү райондорго жеткирүү).

ГАЛАКТИКА галактика (асманды жылдыздын ири тобу. Сансыз жылдыздардын системасы).

ГАЛЕРЕЯНЫЕ ЛЕСА жээктей

өскөн токойлор (табигый шартка жараша тилке болуп өскөн ар кыл токой: Түштүк Америкадагы льяностор, Африкадагы саванналар, Орто Азияда дарыя боюндагы токойлор).

ГАЛЕЧНИК агынды таш (тоо тегинин урандыларынан турган тоголок майда таштар. Булар деңиз, көл, дарыя жээгинде кездешет).

ГАЛЬКА майда жышылган таштар (агын суулардын, деңиз жээгиндеги толкундардын шарпылдагынын таасири астында катуу тоо тектеринен жумуртка же шар формасында жылмаланган майда сыныктар. Көлөмү 2—10 мм болот).

ГАММАДА гаммада (Африкадагы талкаланган шагыл тектерден турган таштуу чөл).

ГАРМАТАН гарматан (Сахарадан Гвинеяга согуучу жергиликтүү ысык жана кургак (керимсел) шамал).

ГАФЫ гафтар (Балтика жээгиндеги дарыялардын куймаларындагы булуңдар. Кум ойногон аралча тилке менен бөлүнгөн (к. лиман). Г. жээктеги деңиз агымдарынын таасиринен да пайда болот).

ГЕЙЗЕРЫ гейзерлер (мезгил-мезгили менен жер астынан фонтан болуп атылып туруучу ысык булактар. Гейзерлер чыккан жерде ысык суудан бөлүнүп тунган түстөгү аппак ар түрлүү формадагы кремний туфтары пайда болот, мисалы, чокусунда тешиги бар конустар. Конустардын тешигинин түбүндө кайнаган суу болот. Белгилүү бир убакта суулар кайнай баштайт да, Гейзердин тешигинен ысык суу фонтаны бийикке атылып турат (20—30 м). Гейзерлер Исландия, АКШда (Целлоустон паркында), Калифорнияда, Жаңы Зеландия аралында (түндүгүндө), Япониянын кээ бир райондорунда, СССРде (Камчаткадан) кездешет, Андан чыккан бууу геотермия электростанциясына пайдаланууга болот жана чарбачылыкта үйлөрдү, завод-фабрикаларды жылытууга колдонулат).

ГЕЛИОГРАФ гелиограф (күндүн тийип турган мезгилини жазып туруучу метеорологиядагы аспап: үч тешиги бар цилиндр формасындагы гелиографтын тешиктеринен кирген

күндүн нуру саат, минуталарды көргөзүп туруучу чиймелүү кагазга изин калтырат).

ГЕОАНТИКЛИНАЛЬ геодантиклиналь (геосинклиналдык областтагы эбактан бери акырындап көтөрүлүп келе жаткан Жер кабыгынын бир бөлүгү).

ГЕОБОТАНИКА геоботаника (ботаника илиминин тармагы. Өсүмдүктөрдүн айлана-чөйрө менен байланышын, алардын топторго бөлүнүшүнүн закон ченемдүүлүгүн жана тарыхый өнүгүшүн үйрөтүүчү илим. Географияга да тиешелүү болгондуктан аны «өсүмдүктөрдүн географиясы» деп да коюшат).

ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ГОМОЛОГИЯ географиялык гомология (материктердин географиялык жактан азыр-көптүр бир-бирине окшоштуктары, мисалы: түндүк жарым шардагы материктердин түздүктөрүнүн, жээк сызыктарынын окшоштуктары: Азия, Африка, Түндүк Америка).

ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ОБОЛОЧКА ЗЕМЛИ Жердин географиялык кабыгы (литосфера, атмосфера, гидросфера үчөөнүн биргелешип бири-бирине таасир этип турган зонасында пайда болгон татаал комплекс. Негизинен күн кубаты менен пайда болот жана бул зонада жандыктар өөрчүгөн. Буга тропосферанын 10—12 км бийиктикке чейинки катмары, гидросфера бүт, литосферанын 4—5 км (океан түбүнө 11—12 км) тереңдиктеги чөкмө тек жаткан кабыгы кирет).

ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ СРЕДА географиялык чөйрө (элдердин турмушунда дайыма зарыл болуп, коомду курчап турган табигый шарттар. Коомдук турмушунун өсүш жана өнүгүшү менен аларды курчаган Г. Ч. өзгөрөт жана кесейет).

ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ географиялык экспедиция (изилдөө максатында талаада жүргүзүлгөн илимий иш).

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ КООРДИНАТЫ географиялык координаттар (Жер шарындагы бир орунду аныктоо үчүн алынган бирдик. Жердин кеңдиги (параллель сызык) жана

узундугу (меридиан сызыгы) аркылуу аныкталат).

ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ДЕТЕРМИНИЗМ географиялык детерминизм (коомдук турмуштагы ар кандай өзгөчөлүктөрү табигый шарттардын өзгөчөлүктөрүнө, өлкөнүн же райондун географиялык абалына жараша өзгөрөт деп түшүндүрүүгө аракеттенген географиядагы жана коом таануу илимдериндеги тескери багыт. Географиялык детерминизмди жактагандар белгилүү бир өлкөдөгү, же райондогу элдердин экономикалык, саясий, маданий жана тиричилик өзгөчөлүктөрү табигый шарттардын гана таасиринин жыйынтыгынан болот деп түшүндүрүшөт, б. а. алар географиялык чөйрөдө чечүүчү фактор кылып адамдардын коомунун өсүшүн гана алат. Марксисттик илим коомдун өсүшүндө негизги себеп кылып өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшүн алат. Ал эми географиялык чөйрө болсо коомдун өсүшүндө чечкиндүү таасир кылбастан, анын өнүгүшүн ылдамдаатууга же акырындатууга гана себепчи болот).

ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ЛАНДШАФТ к. ландшафт.

ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ЦИКЛ географиялык цикл (рельеф акырындык менен көтөрүлгөн мезгилинен баштап, кайра тышкы күчтөрдүн таасири астында түзөңгө (*пенепленге*) айланган доору, мезгили, учуру. Факторлордун таасирине жараша Девис: нормалдуу суу күчү менен, муздуктун, деңиздин, кургак климаттын географиялык циклдери болот. Циклдер: алгачкы (*өспүрүм*), ортоңку (*бой жеткен*) акыркы (*карыган*) стадияларга ажырайт. Г. Ц. тектоникага геологиялык түзүлүшкө жана тоо тектеринин составына жараша ар кандай).

ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ географиялык абал (Жер шарындагы бир пункттун өзүнчө алынып жамалаш жаткан башка пункттардан белгилүү бир чек ара боюнча ажыратылып көргөзүлүшү. Географияда бир канча түшүнүктө колдонулат: 1. математикалык географияда — алынган пункттун узундугу жана кеңдиги; 2. физикалык географияда — пункттардын (*материктер,*

тоолор, океандар, деңиздер, дарыялар, көлдөр, түздүктөр) Жер шарында же анын бир пунктуундагы алып турган орду; 3. экономикалык географияда — өлкөлөрдүн, райондордун, элдүү пункттардын жайгашып турган ордун түшүндүрөт).

ГЕОГРАФИЯ география (Жер шарындагы кубулуштар менен экономикалык шарттар жөнүндөгү илим б. а. физикалык география менен экономикалык географиянын тыгыз байланыштагы комплекси. 1. экономикалык география — экономикалык география ар кандай өлкөлөрдүн же райондордун коомдук өндүрүшүнүн өсүш, өнүгүш шарттарын жана алардын территория боюнча жайгаштырылышын үйрөтөт. Экономикалык география райондордун же айрым өлкөлөрдүн экономикалык географиясын үйрөтүү менен айрым тармактарга (өнөр жайдын географиясы, айыл чарбанын географиясы, транспорттун географиясы, калктын географиясы) бөлүнүп кетет. Экономикалык географиянын негизги максаты өндүрүштүн жайланышуудагы закондуулугун, экономикалык райондордун түзүлүшүн, табигый шарт менен табигый байлыктарга, чарбага байланыштырып баа берүү менен бирге өнөр жай, айыл чарба, транспорт тармактарынын жана калктуу пункттардын жайгаштырылышын үйрөтөт; 2. физическая география — физикалык география; Жердин жаратылыш шартын, ландшафттарын үйрөтүүчү илим. Ф. Г. геоморфология, климатология, гидрология, биогеография ж. б. тармактан турат).

ГЕОГРАФИЯ ЖИВОТНЫХ к. зоогеография.

ГЕОГРАФИЯ НАСЕЛЕНИЯ калктын географиясы (экономикалык географиянын бир тармагы. Калктын жер шарынын бөлүктөрүндө же айрым мамлекеттерде жайгаштырылышы жана калктуу пункттарды үйрөтүү менен бирге айрым жерлердеги калктын таркалышын, жыштыгын, азыркы мезгилдеги структурасын жана отурукташуунун негизги себептери менен тааныштырат. К. Г. коомдун өнүгүш закондору менен тыгыз байланышта калктын жер-жерлерде тар-

калышынын закон ченемдүүлүгүн да изилдейт).

ГЕОГРАФИЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ саясий география (дүйнө жүзүнүн же анын айрым бөлүктөрүнүн азыркы же өткөндөгү саясий картасын, андагы өлкөлөрдүн же айрым райондордун саясатынын өнүгүш өзгөчөлүгүн үйрөтүүчү илим).

ГЕОГРАФИЯ ПОЧВЫ топурактын географиясы (топурактын жалпы Жер шарында жана анын айрым бөлүктөрүндө таркалышынын закон ченемдүүлүгү жөнүндөгү илим).

ГЕОГРАФИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ өнөр жай географиясы (Өнөр жайдын территория боюнча жайгаштырылышынын шарттарын, закон ченемдүүлүгүн, ошондой эле өнүгүшүнүн өзгөчөлүгүн жана айрым өлкө же райондор боюнча жайгаштырылышын үйрөтөт).

ГЕОГРАФИЯ РАСТЕНИЯ к. ботаническая география.

ГЕОГРАФИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА айыл чарбанын географиясы (айыл чарбанын зоналар жана райондордун табигый шартынын, экономикалык өзгөчөлүктөрүнө жараша анын тармактарынын жайгаштырылышын жана закон ченемдүүлүгүнүн, географиялык проблемаларын изилдейт).

ГЕОГРАФИЯ ТРАНСПОРТА транспорттун географиясы (транспорттун жана жүк ташуунун өнүгүшүнүн, жайгаштырылышынын закон ченемдүүлүгүн үйрөтүү менен бирге, транспорттун айрым райондордогу чарбалык комплекстегин өнүгүүнүн жана табигый байлык, калктын жана эл чарбасынын бардык тармактарынын өз ара байланышын да үйрөтөт).

ГЕОДЕЗИЯ геодезия (Жер шарынын формасын, көлөмүн жана анын кээ бир бөлүктөрүн картага түшүрүүнү же бир участкасынын туурасынан кесилгендеги элесин түшүрүү үчүн колдонуу жолдорун үйрөтүүчү илим. Г. төмөнкү Жер шарынын бир аз бөлүгүнүн бетин үйрөтүүчү (топография) жана жогорку жалпы Жер шарынын формасынын көлөмүн үйрөтүүчү болуп экиге бөлүнөт. Жогорку геодезия Жер шарынын үстү сфероид катарында алынып, анын көлөмү жа-

на формасы градусдук торлор боюнча ченелет. Мындай сфероидге Жер шарынын үстүнүн бардык точкасы түшүрүлөт).

ГЕОИД геонд (Жер шарынын формасына анын бетиндеги ой-тоолордун эске алынып берилиши. Сфероидге жакын келип, геодезиялык изилдөөдө колдонулат).

ГЕОИЗОТЕРМЫ геонизотермалар (Жер кабыгындагы температурасы бирдей точкаларды бириктирүүчү сызык. Ал Жер кабыгын бургулоонун натыйжасында өлчөнөт).

ГЕОКРАТИЧЕСКИЕ ДВИЖЕНИЯ геократиялык кыймылдар (Жер кабыгынын кыймылдоосунун натыйжасында океан чуңкурдуктарынын сыйымдуулугунун өзгөрүп кетиши. Деңиз суулары тартылганда кургак жер көбөйөт. Г. К. жээкти суу капташынан байкалат).

ГЕОЛОГИЧЕСКАЯ КАРТА геологиялык карта (Жер бетинин жана анын катмарларынын геологиялык түзүлүшүн баяндоочу карта. Шарттуу белгилер жана боектор менен тоо тектеринин айырмасы, таралышы көрсөтүлөт. Г. К. пайдалуу кендерди табууда эң маанилүү. Курулуш материалдарын, пайдаланууда, жолдордун, шаарлардын долбоорун түзүүдө керек).

ГЕОЛОГИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА геологиялык структура (ар түрдүү тектердин катталып жатуудагы байланыштарын, катталышынын мүнөзүн жана ошол алынган жердин геологиялык түзүлүшүн үйрөтөт).

ГЕОЛОГИЧЕСКИЙ ПРОФИЛЬ геологиялык профиль (тектердин таркалышына жана катталышына карата жер бетин кесип көрсөтүүчү сүрөттүү элес. Масштаб боюнча берилет).

ГЕОЛОГИЧЕСКИЙ РАЗРЕЗ геологиялык кесүү (жалпагынан жаткан тоо тектеринин туурасынан кесилген көрүнүшү. Катмарлар тереңдеген сайын өзгөрүү формаларын, жайланышын көргөзөт. Бургулоо, тоо кендерин казуу, географиялык изилдөөлөрдө колдонулат да геологиялык карталар жөнүндөгү маалыматтарды толуктайт).

ГЕОЛОГИЧЕСКОЕ ВРЕМЯ ис-

ЧИСЛЕННЯ геологиялык убакытты эсептөө (тактыгы жагынан салыштырмалуу жана абсолюттук болуп бөлүнөт. Биринчиси геологиялык доорлорду салыштыруунун негизинде жүргүзүлөт; экинчиси ар түрдүү методдорго таянып, мисалы, радиоактивдүү тектердин талкаланыш мезгили эсептөө менен билинет. Барселдин айтуусу боюнча Кайназой доору 55—65 млн. жылга, Мезозой доору 135—180 млн., Палеозой доору 360—540 млн. Архей доору 1200—1400 млн. жылга созулган).

ГЕОЛОГИЯ геология (жердин ички түзүлүшү, теги жана тарыхы жөнүндөгү илим: динамикалык геология, кристаллография, минералогия, петрография, тарыхый геология, геотектоника (тектоника) инженерлик геология болуп бөлүнөт).

ГЕОМОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ЛАНДШАФТ геоморфологиялык ландшафт (Жер бетинин рельефинин генетикалык байланышта жаткан комплекстери, мисалы, тоо өлкөлөрү, жээктер, чөлдөр ж. б.).

ГЕОМОРФОЛОГИЯ геоморфология (физикалык географиянын бир бөлүгү болуп, рельеф жөнүндөгү илим. Жер бетинин формасы, ички (эндогенный) жана тышкы (экзогенный) күчтөрдүн таасиринин натыйжасы болот).

ГЕОПОЛИТИКА геополитика (географиялык жактан ыңгайлуу же жамалаш деген шылтоо менен империализм доорунда башка өлкөлөрдү басып алуу үчүн буржуазия таянган реакциячыл жана жалган илим. Бул илим физикалык, экономикалык же саясий географияны болсун түп-тамырынан бери бурмалайт. Ал империалисттик идеологияны, анын дүйнөгө үстөмдүк кылышы жана расалык теорияны жактайт. Бул илим башка өлкөлөрдү басып алууда гитлерчилер тарабынан кеңири пайдаланылган. Азыркы кезде болсо, АКШда колдонулуп жатат. Геополитиканы жактоочулар жана таркатуучулар империалисттик мамлекеттердин саясаты талоочулук же баскынчылык максатында эмес, географиялык шартка таянат деп далилдөөгө аракеттенишет).

ГЕОСИНКЛИНАЛЬ геосинклиналь (Жер кабыгынын эң кыймылдуу аракетте жаткан бөлүгү. Аны эки мааниде түшүнүүгө болот: 1. геосинклиналдык ири область; 2. геосинклиналдык чоң областын ичинде жаткан өтө кыймылдуу район. Чөкмө тектери абдан калың).

ГЕОСИНКЛИНАЛЬНАЯ ОБЛАСТЬ геосинклиналдык область (платформага карама-каршы Жер кабыгынын тектоникалык же магма-лык процесстери өтө күчтүүлүк кылып тынымсыз кыймылдоого дуушар болуп турган бөлүгү. Мында кыймылдоонун тездиги жапа термелиши, же Жер кабыгынын кыймыл аракетте туруп айрым ири касиеттерге бөлүнүшү, Жер бетинин ири формаларга бөлүнүп тилмелениши, катталыштардын пайда болушу. Геосинклиналдык областын өнүгүшү эки доорго бөлүнөт: 1. узакка чейин төмөн түшүү, деңиз менен кургактыктын чөкмө тектеринин катмарларынын топтолушу, мисалы, Жаңы Зеландия геосинклиналдык областынын катмарынын калыңдыгы 19 км. Аппалачи 18 км. Донецке 12 км. Геосинклиналдык областьта чөкмө тектердин жыйналышы, анын ийилип төмөн түшкөн мезгилинен тартып эле башталат; 2. көтөрүлүү күчөөдө деңиздер артка чегинет, тоолуу өлкөлөр, катталыштар түзүлөт, гранит интрузиялары пайда болот, алардын үстүндөгү жер кабыгы жарылып жанар тоо тектери сыртка агып чыгат. Жанар тоолук атылыштардан чыккан материалдар менен активдүү геохимиялык процесстер жүрүп рудалар, көбүнчө металл эмес кендер пайда болот. Демек геосинклиналдык область геосинклиналь алмашышынан турат).

ГЕОСФЕРЫ геосфералар (азыркы мезгилдердеги илимий түшүнүк боюнча ар кандай тыгыздыктагы жана ар түрдүү составдагы Жер шарын каптап турган сфера сыяктуу кабык. Ал кабык: атмосфера, гидросфера жана литосфера деп үчкө бөлүнөт. 1. Жер шарынын эң сырткы 15тен 70 км. тереңдикке чейинки таштардан бүткөн ташы же жер кабыгы; 2. анын астындагы 2900 км. чейинки калыңдык ортонку кабык; 3. ал эми

Жердин эң ортонку тыгыз бөлүгү Жердин уюткусу же борбору деп аталат. Геосфераларга: атмосфера, гидросфера, литосферада кездешүүчү биосфера да кирет. Атмосферада 8—10 км. бийиктикте, литосфера 3 км. гидросферада 10 км. тереңдикте кездешет).

ГЕОТЕКТОНИКА геотектоника (Жердин структурасы жөнүндөгү илим. Жердин жалпы түзүлүшүн, сырткы кабыгынын өнүгүш процессин, түрлүү геологиялык структураларды үйрөтөт).

ГЕОТЕРМИЧЕСКАЯ СТУПЕНЬ геотермикалык баскыч (Жердин литосферасынын теги боюнча жылуулуктун 1° ка көтөрүлгөндүгүн өлчөөчү аралык — метр бирдиги. Ал Жер шарында орточо 33 м. ге барабар. Бирок тоо тегинин физико-химиялык мүнөзүнө, касиетине, геологиялык түзүлүшүнө жараша өзгөрүп турат, мисалы, Голландияда 27,7 м. АКШда 45,8 м. Москвада 38,4 м. Жер астына тереңдеген сайын тоо тегинин температурасы 1°ка көтөрүлөт. Жердин ичинин температурасы өтө бийик. Ошондуктан геотермикалык баскыч (33 м) улам төмөндөгөн сайын азаят, ал эми температура тез көтөрүлөт).

ГЕОТЕРМИЧЕСКИЙ ГРАДИЕНТ геотермикалык градиент (Жердин ички катмарларында ар бир 100 метр тереңдикте температуранын жогорулаш өлчөмү. Жер тегинин температурасы 100 м. тереңдикте 3° көтөрүлөт).

ГЕОТЕРМИЯ геотермия (Жердин температурасы жөнүндөгү илим. Жер кабыгынын жылуулук режими күн нурунан келген жана Жер очогуна бөлүнүп чыккан жылуулуктан пайда болот. Күн нуруна келген жылуулук жердин бетине 20—25 м. тереңдикке чейин өтөт. Температура жыл бою дагыма бир калыпта турган тереңдикте туруктуу температуранын алкагы деп аталат. Бул алкактан тереңдеген сайын температура акырындап көтөрүлө берет).

ГЕОФИЗИКА геофизика (Жердин физикалык касиети жана андагы физикалык процесстерин изилдөө методун үйрөтүүчү илим. Геофизика жердин тартылыш күчү, жердин ты-

гыздыгы, жер магнетизми, жердин ички түзүлүшү, жер титирөөлөр, атмосфера жана жердин электри жөнүндөгү илимдерди кучагына алат).

ГЕОХИМИЯ геохимия (Жер шарындагы химиялык элементтердин тарыхын, алардын таркалыш жана бир жерге топтолуш, же орун которуш закондорун үйрөтүүчү илим. Ошону менен катар элементтердин табигый жол менен бир районго топтолуш закондорун жана алардын белгилүү тектер менен болгон байланышын үйрөтөт. Турмушта, өзгөчө кендердин таркалыш закондорун билип, аларды табууда зор роль ойнойт).

ГЕРЦИНИДЫ герциниддер (Германиядагы Герцин катталыш тоолорунун мезгилинде пайда болгон дүйнөдөгү тоо системалары, тоо кыркалары).

ГЕРЦИНСКАЯ СКЛАДЧАТОСТЬ герцин катталыш тоолору (таш көмүр доорунун орто ченинде башталып Перм дооруна чейин пайда болгон Жер кабыгындагы катталыштар, мисалы, Тянь-Шань, Куэнь-Лунь, Урал, Алтай, Борбордук Европанын тоолору ж. б. ушундай пайда болду. Герцин катталыш тоолору таркалган жерлерде ар түрдүү пайдалуу кендер: таш көмүр, нефть жана туздар, темир, алтын ж. б. металлдар топтолгон).

ГЕТТО гетто (диний же чарбачылык кесибине жараша элдин белгилүү бир бөлүгүн зордук менен көчүрүп барып бөлүп койгон бир шаардын ичиндеги көчө же анын бир бөлүгү. АКШ, Түштүк Африка Союзунда ж. б. өлкөлөрдө азыр да негрлер, кытайлар, мексикалыктар үчүн атайын, ал эми бир топ шаарларда славян элдери үчүн да уюштурулган. Ал жерде жашаган элдер граждандык укуктан ажыроо менен бирге ар түрдүү кысым жана куугунтуктоолорго дуушар болуп турушат).

ГИГРО гигро (татаал терминдерде нымдуулукту же нымдуулуктар жөнүндөгү маанини түшүндүрөт. Мисалы, гигромер — нымдуулукту өлчөөчү аспап).

ГИГРОГРАФ гигрограф (абанын нымдуулугун өзү жазып туруучу аспап. Гигрометрдин жебесинин гигро-

графтын барабанына графаларга бөлүнүп оролуп коюлган кагаз тасмага жазып турушу).

ГИГРОМЕТР гигрометр (абанын нымдуулугун өлчөөчү аспап. Турмушта абсолюттук жана орточо гигрометрлер колдонулат. Биринчиси абанын бирдиги деп алынган көлөмдөгү буунун салмагын же суу буусунун тыгыздыгын аныктоого жардам берсе, экинчиси абанын орточо нымдуулугун аныктоого (чачтан жасалган гигрометр метеорологиялык станцияларда) пайдаланылат).

ГИДРО гидро (татаал сөздөрдө алардын мааниси сууга тиешелүү экендигин көрсөтөт).

ГИДРОГЕОЛОГИЯ гидрогеология (геологиянын бир тармагы; Жер астындагы суулардын пайда болушу, алардын кыймыл аракети, физикалык-химиялык составы жана жердин бетине чыгыш закондорун үйрөтүүчү илим. Турмушта өтө зор мааниси бар. Анын жардамы менен сугат иши, саздарды кургатуу, шаар менен өнөр жайларды суу менен камсыз кылуу, курулуш, курорт-санатория жумуштары жүргүзүлөт. Ошондой эле жер көчкүлөрдү токтотууда, шахтыларды суу каптап кетүүдөн сактоодо ж. б. гидротехникалык иштерде да гидрогеология чоң жардам берет).

ГИДРОГРАФИЯ гидрография (физикалык географиянын бир тармагы, ар кандай суулуу жерлерди, негизинен: деңиз, көл дарыяларды жана алардын таркалыш закондорун үйрөтөт. Ошондой эле ар кайсы деңиз же көл, дарыялардын картасын кеме жолдорун түзүүгө да жардам берет).

ГИДРОКРАТИЧЕСКИЕ ДВИЖЕНИЯ гидрократиялык кыймыл (Жер шарынын суу кабыгынын көлөмүнүн өзгөрүшүнө байланыштуу океан деңгээлинин кыймыл аракети болушу).

ГИДРОЛАККОЛИТЫ гидролакколиттер (жер астындагы чор кайнаган суунун дөбөчө музга айланышы, 25—40 м. бийиктикке жетет).

ГИДРОЛОГИЯ гидрология (Жер шарындагы суулардын: океан, деңиз, көл, дарыялар жана саздардын пай-

да болушун, физикалык жана химиялык касиетин, составын үйрөтүүчү илим. Ал үчкө бөлүнөт: 1. потамология — аккан суулар; 2. лимнология — илим; көлдөр жөнүндөгү; 3. океанология — океан жана деңиздер жөнүндөгү илим).

ГИДРОМЕТАЛЛУРГИЯ гидрометаллургия (металлургиянын тармагы болуп, рудадан суунун жардамы менен металл бөлүп алуу).

ГИДРОМЕТЕОРОЛОГИЧЕСКАЯ СТАНЦИЯ гидрометеорология станциясы (аба ырайы менен океан, деңиз, дарыя, көл жана саздардын режимине байкоо жүргүзүүчү пункт. Г. С. жайгашышына жана аткарган ишине карай: материкте, деңизде жана дарыяларда, көлдөрдө, саздарда байкоо жүргүзөт).

ГИДРОМЕТРИЯ гидрометрия (гидрологиянын бөлүгү, негизинен суулардын агышынын тездигин, көлөмүн, агынды заттарды, муздун тоңушун, өлчөө жолдорун жана методдорун үйрөтөт).

ГИДРОСФЕРА гидросфера (Жер шарынын суу кабыгы: океан, деңиз, көл, дарыялар. Сууларынын көлөмү, аянты жана физикалык-химиялык саяпаттарына жараша океан, деңиз жана кургактыктагы көл, дарыялар болуп бөлүнөт. Г. жердин бетинин 70,8% ээлейт).

ГИДРОУЗЕЛ гидро түйүн (дарыя же каналдардын агымында курулган гидротехникалык имарат. Г. т. суу энергиясын алуу үчүн курулса — гидрологиялык, кеме жүрүүгө же ал агызуу ишине курулса — транспорттук деп атайт).

ГИДРОЭЛЕКТРОСТАЦИЯ гидроэлектр станциясы (суу электр станциясындагы генератор жана гидротурбинанын жардамы астында суунун күчүнүн электр тогуна айланышы).

ГИДРОЭНЕРГЕТИКА гидроэнергетика (суу күчүнөн электр кубатын алуу шарттарын үйрөтүүчү техникалык илимдин тармагы. СССРде гидроэнергетика сугат, кеме жүрүү, балык өстүрүү, шаарларды суу менен камсыз кылуу иштери үчүн комплекстүү пайдаланылат).

ГИДРОЭНЕРГИЯ гидроэнергия (суу кубаты).

ГИЛЕЯ гилейлер (Түштүк Африкадагы тропика токою. Атлантика жээгинен Түштүк тропикке чейин, Амазонка дарыясынын алабын ээлейт. Гумбольд тарабынан коюлган ат).

ГИПОЦЕНТР гипоцентр (жер титирөөнүн борбору — очогу. Бир кыйла тереңдиктен Жер кабыгын кыймылга келтирет).

ГИПСОВАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ гипс өнөр жайы (курулуш материалдар өнөр жайынын тармагы. Гипс таштарын казуу менен ар түрдүү курулуш материалдарын: кургак шыбак, бөлмө тосмолор, дубал блоктору жана плиталары ж. б. архитектуралык деталдарды иштеп чыгарат).

ГИПСОМЕТРИЧЕСКАЯ КАРТА гипсометрикалык карта (Жер бетин горизонталдардын жардамы менен көргөзүүчү карта. Жер бетинин түзүлүшү жөнүндө түшүнүк берет. Көргөзмөлүү болсун үчүн бийиктиктин белгилүү аралыгы ар түрдүү боёктор менен берилет).

ГИПСОМЕТРИЧЕСКАЯ КРИВАЯ гипсометрикалык кыйшык сызык (Жер шарындагы кургактыктардагы бийиктиктин, океандардагы тереңдиктердин таркалышын көргөзүүчү кыйшык сызык).

ГИПСОМЕТРИЯ гипсометрия (Жер бетинин формасын картага түшүрүүнүн методдорунан. Бийиктикти көргөзгөн горизонталь сызыгы деңиз деңгээлинен бардык жеринде бирдей бийиктикте жатат. Бийиктикти көргөзүүчү сызыктардын аралыгы жердин шартына, картанын масштабына жараша ар кандай аралыкта алынат. Жер бетинин тышкы формасын көргөзүүчү карта гипсометриялык деп, ал эми океан, деңиз түбүнүн бетин көргөзүүчү батиметрия картасы деп аталат).

ГИПСОТЕРМОМЕТР гипсотермометр (батометр сыяктуу эле бийиктикти өлчөөчү курал. Ал суу кайнатуу үчүн жасалган металл идиштен жана эң так термометрден түзүлгөн. Г. жардамы менен кайнаган же кайнап жаткан суунун буусунун температурасы өлчөнөт. Суу

нун кайноо температурасы атмосфералык басымга байланыштуу болгондуктан, суунун температурасын өлчөө менен жердин кайсы бийикте жатканын билүүгө болот).

ГИРЛО гирло (1. бул дарыялардын деңизге куйган жеринде дарыя сууларынын салаалан агышы, мисалы, Дунай, Днепр дарыяларында; 2. салаалардын суулары жер асты менен аккан түрү, мисалы, Дондун Азовго куйган жеринде; 3. Ликандын суусун деңиз менен кошуп турган мойнок; 4) Түндүктөгү Ак деңиздин Баренц деңизи кошулган жериндеги ичке кысык да гирло деп аталат).

ГЛАЗОМЕРНАЯ СЪЕМКА көз болжоо менен тартуу (жерди планга түшүрүүдөгү эң жөнөкөй топографиялык метод. Көз болжоо боюнча жердин планын тартууда планшет, компас жана визир сызгычы колдонулат. Аэрофотоснимка кеңири колдонула баштагандан кийин көз болжоо менен тартуу картография кыскара баштады).

ГЛЕТЧЕР мөңгү к. ледник.
ГЛИНА чопо (шпаттын майдаланып талкаланышынан пайда болгон жер бетинде эң көп таркалган борпоң тек. Чопонун эң тазасы коалин деп, чопонун кум менен аралашкан бөлүгү кумдук чопо деп аталат. Ар түрдүү түстөгү заттар менен кошулуудан чопонун өңү ар түрдүү болот. Өнөр жайда кирпич бышырууга, черепица жасоого, карапа идиштер жана түтүктөр, отко чыдамдуу материалдарды алуу үчүн кеңири колдонулат).

ГЛИНТ глинт (Финн булуңунун түштүгүндөгү Нарва дарыясы жана Ладога көлүнүн жээгиндеги эң байыркы Силур доорунда пайда болгон гик жарлуу (25 м.) кашат платолор. Валдай дөңсөөсүндө да жолугат).

ГЛОБУС глобус (Жер шарынын көлөмүнүн өтө кичирейтип алынган жасалма модели. Жер шары бардык бөлүктөрү менен берилет: океандардын жана материктердин элеси түшүрүлөт. Дүйнөдөгү биринчи глобус 1492-жылы Нюрнбергде Мартин Бехай деген географ тарабынан жасалган. Ал ушул убакка чейин сакталып

турат. Жердин глобусунан башка асман глобусу жылдыздардын асман сферасында таралышын көргөзөт).

ГЛУБИ'ННАЯ ЭРОЗИЯ тереңдик эрозиясы к. эрозия.

ГЛУБИ'ННЫЕ ИЗВЕРЖЕННЫЕ ПОРОДЫ тереңдиктен кысылып чыгуудан (атылуудан) пайда болгон тектер; к. изверженные породы).

ГЛУБОМЕ'Р тереңдик өлчөгүч (океан, деңиз, көл, дарыя тереңдиктерин өлчөөчү көп түрлүү курал. Терең эмес сууларды атайын жасалган бакан, же учуна оор нерсе байланган аркан (лот) менен ченелет. Эң терең сууларды үндүн жардамы (эхолот) менен ченейт).

ГЛЫ'БОВЫЕ ГО'РЫ келки тоолор (Жер кабыгынын белгилүү бир келки участкасынын тектоникалык жаракалардын, талкалануулардын натыйжасында бөлөк-бөлөк көтөрүлүп тоого айланышы).

ГЛЯЦИА'ЛЬНЫЕ гляциалдык (муздук; муздукка таандык).

ГЛЯЦИОДИСЛОКА'ЦИЯ гляциодислокация (муздуктун жылгандагы басымнан пайда болгон сынуулар, бүктөлүүлөр, талкалануулар).

ГЛЯЦИОЛО'ГИЯ гляциология (муздуктардын физикалык касиетин, пайда болуу шарттарын, жылышын, өөрчүш эволюциясын жана жер бетине тийгизген таасирин үйрөтүүчү илим).

ГОД жыл (Жер шары күндү толук бир айланып чыккан убакыты. Асмандагы жылбай турган бир жылдызды белгилөө менен Жердин Күндү толук айланып кайра ордуна келген учурун эсептегенде — жыл 365 күн 6 с 9 мин. 54,9 сек. барабар. Тропиктик жыл 365 күн 5 с 48 мин. 46 сек. барабар).

ГОЛА'РКТИКА голарктика к. голарктическая область.

ГОЛАРКТИ'ЧЕСКАЯ О'БЛАСТЬ голарктика областы (түндүк жарым шардын көпчүлүк бөлүгү жаныбар жана өсүмдүктөрүнүн составы жагынан өзгөчө мүнөздө болгон зоологиялык жана ботаникалык ири областты түзөт: Европа, Азия жана Түндүк Американын уюлга жакын жаткан чөйрөлөрү).

ГОЛОЛЕ'ДИЦА кара тонголок,

каткалаң (жер бетине, бак даракка, телеграф, электр зымдарына туруп калган жука тунук муз. Күн жылымдап кайта суук болгондо абадагы ным же жамгыр аралаш жааган кардын жерге түшүп музга айланышы).

ГОЛЬФСТРИ'М гольфстрим (Атлантика океанындагы Мексика булуңунан Шпелсберген аралдары жана Мурманск шаарынын жээгине жеткен эң ири жылуу агым. Узундугу 10 миң км).

ГО'ЛЫЦЫ гольцы, жылаңач чоку (Сибирдеги токой зонасынан жогору көтөрүлүп жылаңач жаткан чокулар).

ГОРА тоо (И. С. Шуккин боюнча айланадагы мейкиндиктен бөлүнүп жогору көтөрүлгөн, капталдары тике келип белгилүү бир аянтты ээлеген бийик жер. Тоолор деңиз деңгээлинен 500 м. ден жогору жатат).

ГОРИЗО'НТ горизонт (түзөң жердеги асман менен жердин аралыгындагы мейкиндик. Горизонттун аймагы адам канчалык жогорулаган сайын кеңее берет. Түздүктө чоң кишинин көргөн горизонтунун аралыгы 4,65 км. болуп, ал ошол ордуна 10 м. ге көтөрүлсө — 11,3 км. 100 м. ге көтөрүлсө 35,7 км. кеңейет. Мейкиндиктеги Жер менен асмандын тийишип тургансыган тилкеси горизонт сызыгы деп аталат).

ГОРИЗОНТА'ЛИ горизонталдар (карталарда деңиз деңгээлинен бирдей бийиктикте жаткан жерлерди бириктирүүчү сызык).

ГОРИЗО'НТ ВОДЫ' суу горизонту (ноль деп алган бийиктикте же деңиз деңгээли менен бирдей бийиктикте жаткан суу деңгээли).

ГО'РНАЯ БОЛЕ'ЗНЬ түтөк (3 миң метрден бийик көтөрүлгөндө кээ бир адамдарды кыймылчылыкка учуратуучу оору. Кандагы кычкылтек менен көмүртектин азайышына байланыштуу адам чарчайт, башы ооруйт, кулак зыңылдайт, жүрөк айланат, деми кыстыгат, кээде эстен танат, мурун канайт).

ГО'РНАЯ ДОЛИ'НА тоо өрөөнү (тоо кыркаларынын арасында өңүр тарткан түзөңдүү жерлер. Пайда болушу, аянты жагынан ар түрдүү).

ГО'РНАЯ ПРОМЫ'ШЛЕННОСТЬ тоо өнөр жайы (Жер астындагы пай-

далуу кендерди: көмүр, нефть, чым көн, күйүүчү сланец ж. б. металл рудаларын фосфор, кальций, слюда, туздарды, гипс, чопо, гранит, акиташ ж. б. казып чыгаруучу өнөр жай).

ГО'РНАЯ СТРАНА' тоолуу өлкө (ири тоо каптаган кургактыктагы белгилүү бөлүк. Географияда эки түшүнүк берет: 1. тоолуу жердеги административдик бирдикти көргөзөт. Мисалы, Таджикстан горная страна—Таджикстан тоолуу өлкө; 2. физикалык географияда белгилүү бир районду көргөзөт, мисалы, Алтай горная страна—Алтай тоолуу өлкө).

ГО'РНАЯ ЦЕПЬ уланма тоо (тизмектелген тоо бирине-бири уланып белдер же кайкылар менен бөлүнөт: Копед-Даг, Кавказдын аскалуу кырка тоолору).

ГОРНОДОБЫВА'ЮЩАЯ ПРОМЫ'ШЛЕННОСТЬ тоо кен казуучу өнөр жайы (негизинен жер кабыгынын тектериндеги пайдалуу кендерди казып чыгаруу жумушун аткаруучу оор өнөр жай тармагы). к. добывающая промышленность.

ГО'РНО-ДОЛИ'ННЫЕ ВЕТРЫ тоо өрөөн шамалдары (мезгил-мезгили менен багытын өзгөртүүчү тоолуу райондордогу шамалдар: күндүз өрөөндөн тоо капталдарын карай, түнкүсүн тоодон өрөөндү карай согот. Ал аба массасы күндүз тоо капталдарында тез жылып кетишинен жана ал жерде түн ичинде бат суушуанан келип чыгат).

ГОРНОЗАВОДСКА'Я ПРОМЫ'ШЛЕННОСТЬ тоо кендерин иштеп чыгуучу өнөр жайы (бул заводдор көбүнчө руда кендерин казылып чыгарылган жерлерде руда сирьелорун иштетүүгө багыт алган өнөр жай тармагы).

ГОРНОРУДНАЯ ПРОМЫ'ШЛЕННОСТЬ тоо руда кен өнөр жайы (тоо рудаларынын кендерин казып чыгарууга багыт алган өнөр жай тармагы) к. горнозаводская промышленность.

ГО'РНЫЕ КЛИ'МАТЫ тоо климаттары (тоолуу райондордогу өзгөчөлөнгөн климат. Тоо системасынын кандай горизонталдык зонада жат-

кандыгына байланыштуу: Тундрадагы тоолордо кардуу область төмөн жатат; тропиктик тоолуу климаттуу бийик зоналарында кар сызыгы өтө бийик келет же жок болот).

ГО'РНЫЕ ЛУГА' тоо тулаңы (тоо капталдарындагы көп жылдык ар түрдүү чөптөр чыккан жерлер. Өсүмдүктөрүнүн составы жана өсүшү жагынан үч топко бөлүнөт: 1. токой же токой этегиндеги тулаң; 2. субальпы; 3. альпы тулаңдары. Биринчи эки тобу таркалган жерлерде чөп чабындылар болушу мүмкүн. Бул жерлердин чөбү, эгерде убагы менен чаап алса, малга эң жегилектүү).

ГО'РНЫЕ МАССИ'ВЫ тоо массивдери (тоо кыркалары топтолуп белгилүү бир кең аянтты ээлеген тоолуу өлкө).

ГО'РНЫЕ ОТРО'ГИ тоо секирлери, тоо тармактары (негизги тоо кыркаларынан же тоо тизмегинен бөлүнүп чыккан тоо кыркалары).

ГО'РНЫЕ ПА'СТБИЩА тоо жайыттары (тоолуу райондордун тоо капталдарында, тоо арасындагы жайыттарда, өрөөндөрдө же секирлер менен тектирлердеги тоо өсүмдүктөрү чыккан жер. Чөбүнүн түрүнө жараша шалбаа (субальпы, альпы, токой арасындагы) тулаңы, тоодогу талаа жана тоодогу чөл тулаңы болуп бөлүнүп кетет. Бардык зоналардын чөбүнүн составы, сапаты, малга жегилектүүлүгү ар бир райондун географиялык шартына жараша болот. Тоо жайыттары мал чарбачылыгы үчүн арзан тоют базасы болот).

ГО'РНЫЕ ПОРО'ДЫ тоо тектери (Жер кабыгындагы минералы арбын массалар. Тоо тектерин пайда болуш жагынан үч топко бөлүнөт: 1. жер астынан атылып чыккандар; 2. чөкмө тектер; 3. метаморфоза тектери. Жер астынан атылып чыккан тектер эриген силикаттар түрүндөгү магманын катып калганы, мисалы, гранит, базальт. Алар дагы экиге бөлүнөт. Тереңдиктеги (интрузивдик) тектер жердин эң тереңинде жогорку басымда жатышат. Агыл чыккан (эффузивдик, жанар тоолордон) тектер, булар жер бетине чыгып катат (лава). Чөкмө тоо тектерин негизинен:

1. атырылып чыккан жана башка тектердин талкаланып экинчи жерге чогулушунан, 2. өсүмдүк, жаныбарлардын калдыктарынын жыйналуусунан, 3. химиялык жол менен чогулудан метаморфизалык жол менен пайда болот. Жер кабыгынын эң ички бөлүгүнө басырылып түшүп кетүүдөн эң жогорку басымга жана абдан ысык температурага учурап, кайра ички күчтөрдүн таасири менен жер бетине чыкса жаңы тек (мрамор) түзүлөт).

ГОР'НЫЙ ЛЕДНИК тоо музу (тоо мөңгүсү; к. ледник).

ГОР'НЫЙ ЛЕС тоо токою (тоолордун капталдарындагы субальпы тулачына чейинки аралыкты алып жаткан токойлуу тилке. Тоо токою бийиктик закон ченемдүүлүгү боюнча жыгачынын түрлөрү да, топурагы да өзгөрөт. Тоо токою тоо капталдарынын жемирилип кетишинен, жер көчкү жана кар көчкүлөрдөн, кыртыштын жуулуп кетишинен сактайт жана тоо сууларынын режимин тартипке келтирип булак сууларын көбөйтөт. Ошондой эле селдердин жүрүшүнө тоскоолдук келтирет).

ГОР'НЫЙ УЗЕЛ тоо түйүнү, тоо тоому (эки же андан көп тоо кыркалары, тоо тизмектери кошулган жер).

ГОР'НЫЙ ХРЕБЕ'Т тоо кыркасы (Жер бетинин жогору көтөрүлүп узатасынан бир канча км. созулуп жаткан бөлүгү. Эки жак бетиндеги капталы көбүнчө түзөңдөр же өрөөн, капчыгайлар менен тутумдаш).

ГОР'ОД шаар (калкы негизинен өнөр жай, транспорт жана соода менен кесип кылган ири элдүү пункт. Ш. өзүнө жамалаш жаткан районго ар дайым административдик жана маданий борбор болуп да кызмат кылат. Ш. коомдук турмуш өнүгүп кол өнөрчүлүгү айыл чарбасынан бөлүнө баштаган жана товар алмашуу чыккан мезгилден тартып пайда болгон. Ш. эң тез өнүккөн мезгил капитализмдин күчөгөн мезгилине туура келет. Бул мезгилде Ш. экономикалык, саясий жана маданий жагынан болсун кыштактардан өзгөчө бөлүнүп кетет. Ш. менен кыштактын жигин жоюучу процесс СССРде советтик доордо гана жүргүзүлүп жатат).

ГОРОДСКО'Е ХОЗЯ'НСТВО

шаар чарбасы (шаардын калкынын турмушун, маданий жагын тейлөө максатында иштеп жаткан ар кандай ишканалардын чарба уюмдарынын комплекси. Буга: турак жай чарбасы, суу, канализация, шаарды тазалоо, жакшыртуу (көчөлөрүнө таш төшөө, жарык жүргүзүү, бак-дарак өстүрүү), шаар транспорту, отун менен жабдуу, мончо, кир жуучу ишканалар, кийим-кече тигүү ж. б. кирет. СССРде шаардык чарбаны мамлекет тейлейт. Капиталисттик өлкөлөрдө болсо бул ишке кеткен каражаттар элдин дагы бир жолу ээлишине алып келет).

ГОРОДСКО'Й ТРАНСПОРТ шаар транспорту (шаар чарбасынын негизги бир тармагы. Шаар ичинде жүргүнчүлөрдү жана жүк ташуу милдетин аткарат. Жүргүнчүлөр үчүн транспорттун түрлөрү көп: 1. массалык транспорт — трамвай, троллейбус, автобус, метрополитен; 2. жеңил автотранспорт — Жаксимоторлордогу, ишканалардагы жана менчик жеңил машиналар; 3. мотоциклдер, велосипеддер; 4. суу транспорту — суу трамвайы, катерлер; 5. аба транспорту — вертолеттер).

ГОРООБРАЗОВА'НИЕ тоолордун пайда болушу (катталыш тоо кыркаларынын пайда болуш татаал процесстери. Бул жөнүндө али чечилбеген маселелердин көптүгүнө байланыштуу тоолордун пайда болушу деген термин көп түшүнүктө берилип жүрөт).

ГОРООБРАЗОВА'ТЕЛЬ'НЫЙ ПРОЦЕ'СС тоо пайда кылуучу процесс; к. горообразование.

ГОРСТ горст; кыр (Жер кабыгынын катуу тектерден турган бөлүгү обочолонуп көтөрүлүп, айланасы басырыктык жерлер, тоолор).

ГОР'Ы (горные страны) тоолор (тоолуу өлкөлөр жер бетиндеги бир топ аянтты ээлеп тоолор көтөрүлүп жаткан участок (500—1000 м ден жогору жатат). Тоолор төмөнкүчө пайда болушат: 1. тектоникалык—жер катмарларынын козголушунан; 2. аккумулятивдүү же жанар тоодон атырылып жер астынан чыккан материал-

дардан (лава, күл ж. б.); 3. эрозиялык — жер бетинин кээ бир бөлүктөрү агын суулардан тилкеленишинен).

ГОРЮ'ЧИЕ ГА'ЗЫ күйүүчү газдар (суутек, көмүртек окиси, метан ж. б. газдардын кошундулары. Турмушта отун жана химиялык сырьё катарында колдонулат. Күйүүчү газдардын эки түрү бар: 1. табигый күйүүчү газдар — негизинен метандан турат да, Жер кабыгынын чөкмө тектеринин кабаттарында өзүнчө же ал жерден чыккан нефтилер менен аралаш жатат; 2. таш көмүрдү жана күйүүчү сланецти дымкытыруудан да, б. а. химиялык жол менен алат).

ГОРЮ'ЧИЕ СЛА'НЦЫ күйүүчү сланецтер (акиташ же чопо минералдарынын күйүүчү органикалык заттар (60—70%) менен аралашып талтал болуп турган тоо теги. Тез күйөт. Жалпыны ыштуу болот. Кургак кызытканда андан: газ, бензин, керосин, парафин, майлоочу майларды, кокс алууга болот. Жергиликтүү отун жана химиялык сырьё катарында чарбада мааниси өтө зор).

ГОРЯ'ЧИЙ ИСТО'ЧНИК арашан, к. термальные источники.

ГОСУДА'РСТВЕННАЯ ТОРГО'ВЛЯ к. торговля.

ГОСУДА'РСТВЕННО-МОНОПОЛИСТИ'ЧЕСКИЙ КАПИТАЛИЗМ мамлекеттик монополиялык капитализм (монополисттик капиталдын үстөмдүк жүргүзүү формасы; империалисттик доордо, өзгөчө капитализмдин жалпы кризиси тушунда, ири монополисттер мамлекеттик башкаруу аппаратын өзүнө толук багытып алган жана аны өзүлөрүнүн монополдук пайдаларын арттыруу үчүн өлкөнүн экономикалык турмушуна кийлигишүү менен эмгекчилер массасын куугунтуктоонун куралы катарында пайдаланып жаткан учурга мүнөздүү болот, мисалы, мамлекеттик-монополисттик капитализм бардык капиталисттик өлкөлөрдө экинчи империалисттик согуштун тушунда өзгөчө өстү. Согуш куралдарын чыгарууга мамлекеттин заказы көбөйүп, монополисттерге чексиз пайда артты. Андан кийин, айрыкча америкалык-англиялык империалисттер жаңы согуш-

ка камына баштагандан тартып дагы күчтүү өсүп жатат. АКШнын бүт дүйнөгө үстөмдүк кылуу деген күрөшү бардык мамлекеттик бийликти монополиялык капиталга баш ийдирүүнүн максатында өтмөкчү. Бирок бул форма капиталисттик чарбанын ички карама-каршылыктарын жоё албайт, тескерисинче капитализмдин карама-каршылыктарын күчөтөт).

ГОСУДА'РСТВЕННЫЙ КАПИТАЛИЗМ мамлекеттик капитализм (капиталисттик өлкөлөрдүн экономикасына буржуазиялык мамлекеттин катышуусунун ар түрдүү жолдору. М. К. айрым ишканалар же чарбанын бүткүл тармагы мамлекеттештирилет. Аппаратты өзүнө баш ийдирип, аны өзүнүн кызыкчылыгына жумшайт, б. а. мамлекеттин менчигине өтөт же болбосо мамлекеттик бюджеттин эсебинен жаңы ишканалар же чарбанын тармактары курулат. Бирок, буржуазия өлкөлөрүндө мамлекеттик менчик капиталисттик турмуштун табиятын өзгөртпөйт, анткени анда өндүрүш куралдарына жеке менчик сакталат, демек, М. К. өзү капиталисттик менчиктин бир түрү болуп эсептелет. Анын үстүнө мамлекеттик бийлик ири капитал ээлеринин колууда. Ошондуктан үстөмдүк жүргүзүүчү таптын саясий жана экономикалык күчтөрүнүн чыңоого шарт түзөт.

Империалисттик өлкөлөрдө М. К. мамлекеттик-монополиялык капитализмдин (к.) мүнөзүнө ээ болот. Колониализмден жаңы бошогон, экономикасы мурун начар өнүккөн өлкөлөрдө М. К. мааниси башкача: ал чет өлкөлүк капиталдын үстөмдүгүнө көз каранды болбой, өлкөлөрдүн өз бетинче өнүгүшүнө көмөк берет. Пролетариат бийлиги убагында капитализмден-социализмге өтүүчү мезгилде гана М. К. кээ бир элементтери убактылуу пайдаланылат жана ал пролетардык мамлекеттин контролдугу астында турат. СССР де НЭП мезгилинде бир аз колдонулуп, кийин социализм курулар замат жоюлду. Кытайда жана Европадагы социалисттик өлкөлөргө СССРдин экономикалык жардамдашуусунун натыйжасында М. К. жоюлууда).

ГОСУДА'РСТВЕННЫЙ ПЛАН

мамлекеттик план (социалисттик экономикалык принциптердин негизинде эл чарбачылыгынын бардык тармактары боюнча белгилүү бир мезгилде (беш жылда, жети жылда же бир жылда) эмгек өндүрүмдүүлүгүн тынымсыз жогору карай көтөрүү менен аткарыла турган иштердин планы. М. П. кирген тапшырмалар (көрсөткүчтөр) эмгекчилер массасы жактыргандан кийин партиялык жана мамлекеттик жогорку органдар тарабынан бекитилет да закон болуп калат).

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СТРОЙ мамлекеттик түзүлүш (бийликти жүргүзүүнүн жолдору. Ал өлкөдөгү мамлекеттик бийлик колуна турган таптын кызыкчылыгына жараша түзүлөт. Түрлөрү бир канча: королевство, конституциялык королевство, конституциялык монархия, республика, буржуазиялык республика, демократиялык республика ж. б. Мамлекет башында эзүүчү тап турган өлкөдө М. Т. бир ууч гана эзүүчү таптын кызыкчылыгын көздөйт. Бир гана социалисттик лагердеги өлкөлөрдө жалпы элдин кызыкчылыгын сактоо үчүн түзүлгөн).

ГОСУДАРСТВО мамлекет (1. үстөмдүк кылган таптын органы, б. а. анын саясий мекемеси. Коомдун карама-каршы таптарга бөлүнүшүнөн келип чыккан; 2. бир же бир канча улут өздөрүнүн саясий жана экономикалык көз каранды эместигин жарыялаган айрым бир өлкө).

ГОЭЛРО ПЛАН ГОЭЛРО планы (советтик өлкөнү электрлештирүү үчүн 1920-жылы Россияны электрлештирүү боюнча Мамлекеттик Комиссия тарабынан иштелип чыккан план. В. И. Лениндин ири оор өнөр жай социализмдин өндүрүштүк-техникалык негизи деген көргөзмөлөрүнөн келип чыккан. СССРдин эл чарбасын электрлештирүү негизинде өнүктүрүүнүн тунгуч келечек планы. Ал өлкөнүн негизги экономикалык райондорунун индустриялык өнүгүшүн камсыз кылуу максатында, 30 райондук электр станцияларын курууну белгилеген. Айыл чарбачылыгы боюнча жерди иштетүүнүн маданиятын көтөрүү: айдоо аянттын кеңейтүү, коллективдешкен механизациялуу ири чарбаларды курууга шарт түзүү чараларын белгилеген.

ГОЭЛРО П. 1920-жылы жалпы Россиялык Советтердин VIII съездинде жактырылган. Аны В. И. Ленин «Партиянын экинчи программасы» деп атаган. ГОЭЛРО 10—15 жылдык мөөнөткө түзүлүп, бирок андан мурда аткарылды).

ГРАБЕН грабен, чуңкур (Жер кабыгынын жаракалар боюнча тегерете төмөн түшүп кеткен бөлүгү).

ГРАВНИЙ майда сай таш, шагыл (талкаланган тоо тектери суулардын агымы менен жылышып орчундуу бир жерге муздардын этектеринде, суу өрөөндөрүндө, көл жээгинде чогулуп калышы. Диаметри 1—2 см. ашпай, кум аралаш жатат).

ГРАД мөндүр (музга же катуу бүртүктөргө айланган кар атмосфералык жаан-чачын, чондугу жүгөрүнүн данынан тооктун жумурткасына чейин. Көп тоголок эмес ичи көбүнчө бозомук, ал эми тыш жагы тунук муз кабыкчасынан турат. М. күн жылуу кезде түшөт: абанын алмашуусу натыйжасында төмөнкү катмардагы нымдуу жылуу аба жогору көтөрүлүп (5—6 м), тез суунушу менен муз кристаллдарына айланат. Кристаллдар төмөн түшө баштаганда кездешкен ным алардын көлөмүн чоңойтуп, мөндүр бүртүктөрү пайда болот. М. көбүнчө мээлүүн алкакта түштөн кийин түшөт. 15—20 минутадан ашык жаабайт. Уюлга жакын жерлерде болбойт. Айыл чарбага өтө зыян келтирет: эгин талааларын, бак-дарактардын мөмөлөрүн, бүчүрлөрүн талкалайт).

ГРАДИЕНТ БАРИЧЕСКИЙ бар градиенти (жер үстүндөгү атмосфера басымынын бир багытты карай кескин түрдө азайышындагы айырма).

ГРАДИЕНТ ДАВЛЕНИЯ градиент басымы; к. барометрический градиент.

ГРАДИЕНТНЫЕ ТЕЧЕНИЯ МОРЕЯ деңиздеги градиент агымы (деңиз суусундагы басымдын ар түрдүүлүгүнөн күчөөчү агым, мисалы, шамалдын таасиринен, суунун тыгыздыгындагы айырмандан, суунун ар түрдүү жылышынан, суудагы туздун

бирдей талкаланбагандыгынан пайда болот).

ГРАДИЕНТНЫЙ ВЕТЕР градиент шамалы (жалпы горизонтал боюнча абанын бир калыпта туруктуу жүрүп турушу. Түз сызыктуу (изобар боюнча) жана айланып жүрүүчү деп экиге бөлөт).

ГРАДОБИТЬЕ добул уруу, мөндүр уруу (айыл чарба өсүмдүктөрү менен жемиш бактарынын мөндүр түшүп талкаланышы. Добулдун зыяны мөндүрдүн чондугуна жана шамалдын күчүнө жараша болот. Кээде майда жандыктар да өлөт. СССРдин батыш жана борбордук бөлүгүндө көп түшөт).

ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВО шаар куруу (шаарларды курууда жана аны пландоодогу теория жана практика. Шаар капитализм мезгилинде баш аламан курулат. Жалаң гана социалисттик доордо Ш. К. план боюнча: өндүрүш жайлары менен калктын турак жайларын, административдик жана маданий мекемелерин айкалыштырып жайлаштыруу негизинде жүргүзүлөт).

ГРАДУС градус (кадам же өлчөлүү баскыч. Тегерек айлана 360 жалпак бурчка — градуска

бөлүнөт б. а. бир бөлүгү $\frac{1}{360}$ барабар болот. Ал эми 1° 60 минутага, ар бир минута секундага (60) бөлүнөт. Жер шарын градусдук торго бөлүү менен географиялык параллелдерди жана меридиандарды ажыратышат жана ченешет).

ГРАДУСНАЯ СЕТЬ градус торлору (градуска ажыратуу менен Жер бетин өлчөлүү меридиан жана параллель сызыктарына бөлүү).

ГРАДУСНЫЕ ИЗМЕРЕНИЯ градусдук өлчөөлөр (меридиан же параллелдердеги эки пункттун аралыгындагы бурчтун чондугун табуу үчүн алынган триангуляция методу).

ГРАНИТ гранит (негизинен кремнезем кислотасынын кошундусунан турган жер бетинде эң көп таралган кристаллуу тоо тегин: кварц, талаа шпаты жана слюдалардан түзүлөт. Чарбада курулуш материалдары катары дубал көтөрүүдө, дубалды бет-

төөдө жана курулуштардын түбүн түптөөгө колдонулат).

ГРАНИЦА чек ара (мамлекет аралыгын же ички административдик бөлүнүштөрдү ажыратуучу сызык).

ГРАНИЦА ДАТ убакыттын чек арасы (Жер шарындагы сутканы санаганда бирдей маалымат болсун үчүн Япониянын чыгышынан Жаңы Зеландия аралына чейинки жүргүзүлгөн шарттуу сызык).

ГРЕБЕНЬ ГОРНЫЙ тоо кырлары (тоо кыркаларынын чокулуу бийик бөлүгү. Тоо капталдары бийик келип, кууш кайкы, тике ашууларды, суу бөлгүч кырларды пайда кылышы).

ГРИВЫ гривалар, жалча (Батыш Сибирдеги бир аз жон келип созулуп жаткан же Кулунду талаасында бийиктиги 40—60 м. узундугу 10 км. ден ашкан жерлер).

ГРОЗА добул (абадагы суу буулардын конденсацияланышынан пайда болгон электр кубулушу—чагылган менен кошулуп өөрчүүчү жамгыр, мөндүр, шыбыргак).

ГРОМ күн күркүрөө (добул убактысында абадагы электр заряддарынан пайда болгон добуш, үн).

ГРОТ үңкүр (оозу кенен, анчалык терең эмес үңкүр).

ГРУБОШЕРСТНОЕ ОВЦЕВОДСТВО кылчык жүндүү кой чарбасы (буга СССРде негизинен гиссар, эдилбай, каракул жана роман тукумдарындагы кылчык жүндүү койлор кирет. Алардын жүндөрү кездеме өнөр жайы үчүн жараксыз болгону менен чарбанын башка тармактарында мааниси зор, мисалы, гиссар, эдилбай койлору эт, май үчүн каракул көрпө жана жылбырска үчүн өстүрүлөт).

ГРУЗОПОТОК жүктүн жүрүшү, жүктүн ташылышы (темир жол, суу жана автомобиль, авиация жолдору менен белгилүү бир мезгилде көргөзүлгөн жерге жеткирилүүчү жүктөр. Жүктөрдү мындай ташуу социалисттик экономикалык райондордо өндүргүч күчтөрүнүн бир кылка өсүшүнө мүмкүнчүлүк түзүүгө жардам берет).

ГРУНТ грунт; жер (1. география менен геологияда грунт деп Жер бе-

тинин үстүндө талкаланууларга учурап кумга, кумайга, кумдуу чопого, чопого айланган тоо тектери. Алар талкалануунун шартына жараша түрдүүчө жайланышат; 2. курулуш ишинде: канал, жол, туннел жүргүзгөндө алардын таманындагы тоо тектери).

ГРУНТО'ВЫЕ ВО'ДЫ жер астындагы суулар (жердин үстүнкү бетиндеги суу өткөрүүчү топурак катмарларынан өтүп барып жыйналып калган жаан-чачын суулары).

ГРУНТО'ВЫЕ КА'РТЫ грунт карталары (деңиз түбүнүн грунттарынын таркалышын көргөзүүчү карта. Ал кемелердин жүрүшүнө, портторду курууга, балык өнөр жайына жана деңиз, океан түбүн изилдөөгө пайдаланылат).

ГРЯДА' гряда, жон, кырка жон, жалча (анчалык бийик болбой, узунунан балык жон тартып жаткан рельефтин формасы: кумдуу жончолор; муздук доору жүргөн райондордо-мореналар).

ГРЯ'ДОВЫЙ ПОДВО'ДНЫЙ РЕЛЬЕ'Ф суу астындагы жалча жерлер (деңиздердеги кумдуу сайроондордо 50 м. чейинки тереңдикте жаткан деңиздердин ташкын жана тартылыштарынын натыйжасында пайда болот).

ГРЯ'ЗЕВЫЕ ВУЛКА'НЫ ылайлуу жанар тоолор (мезгил-мезгили менен чокусунан ылай, газ чыгып жаткан конус формасындагы жанар тоолор. Эки түрдүү жол менен: жанар

тоолордон чыккан материалдар чопого аралашуудан, нефть бар райондордогу жер жаракаларынан ылайдын чыгышынан, мисалы, Алшерон, Керчь жана Тамань жарым аралдарында пайда болгон).

ГРЯ'ЗЕВЫЕ ОЗЕ'РА ылайлуу көлдөр (айлана-тегереги ылайлуу сздак келип, түбү ылай болуп жаткан кичине көлдөр, мисалы, Крымда-Сакс, Майнак көлдөрү. Көлдөр ылайга органикалык заттарга бай келип, дарылоо ишинде пайдаланылат).

ГУА'НО гуано (деңиз канаттууларынын кыгынын ондогон метр болуп жыйылып жаткан жерлери. Жаан жок болгондуктан; өсүмдүктөргө зарыл керектүү азот, фосфорлор бул жерлерде жакшы сакталат да эң соңун жер семирткич болот. Г. Түштүк Америкадагы Перу мамлекетинин чексиз жээктеринен учурайт).

ГУБА' булуң жээги (СССРдин түндүк деңиздеринин жээктериндеги материкке терең кирип турган булуңдар).

ГУМУДНЫЕ КЛИ'МАТЫ нымдуу климаттар (жаан-чачындын саны буулануудан көп болгон райондордун климаты).

ГУМУДНЫЕ О'БЛАСТИ нымдуу областтар (климаты нымдуу жерлер).

ГУ'МУС гумус, кара чирик, чиринди (өсүмдүктөр менен жаныбарлардын калдыктарынын чирип отуруп топурагы организмдер аралашуудан пайда болгон кыртыштагы органикалык заттар).

жагакаларга толуп, жиктелип калган маймалык тектер. Жер бети талкаланууларга учураганда жумшак тектер жемирилип, ал эми жаракалардагы катуу тектер көтөрүңкү көрүнүп калат. Бийиктиги ондогон м. жетет; Крымдын чыгышындагы Карадаг, Урал тоолорунда кездешет).

ДАЛМАТИ'НСКИЙ ТИП БЕРЕ'ГОВ далматикалык типтүү жээктер (майда жарым аралдар жана бухталар жээк бойлой созулуп жаткан, тоо кыркалары жээк сызыгына жарыш келип, акырындык менен сууга чөккөн манча түрүндө тилкелеген жээк. Кө-

бүнчө кургактыктын акырындык менен төмөн түшүп, өрөөндүн ой жерлерин деңиз суусу каптаган жарыш жаткан тоо кыркалары Адриат деңизинин Далмация жээгин пайда кылат).

ДА'МБА дамба к. береговой вал.
ДЕБИТ дебит (суук заттардын: суу, нефти ж. б. бир секундада агышы).

ДЕ'ВОН, ДЕ'ВОНСКИЙ ПЕРИ'ОД Девон, Девон доору (Палеозой заманынын үчүнчү доору. Жер кабыгы деңиздер менен капталгандыгы байкалат. Терең суу астында-акиташтар, доломиттер, чополуу сланецтер: тайыз жерлерде — кызыл кум, чополор пайда болот. Жанар тоолор көп атылган. Бул доорду мүнөздөөчү маанилүү казындылардан калкандуу балыктар менен кургакта биринчи пайда болгон өсүмдүктөр).

ДЕГРАДА'ЦИЯ деградация (мурунку касиетин жоготуп жиберген кубулуштар).

ДЕГРАДА'ЦИЯ ВЕ'ЧНОЙ МЕРЗЛОТЫ' түбөлүк тоңдун деградацияланышы (түбөлүк тоңдор температуранын өзгөрүшүнүн натыйжасында улам эрип, азая берип мурунку касиетин жоготушу).

ДЕГРАДА'ЦИЯ ПОЧВЫ топурактын (акырындап отуруп арыкташы мисалы, АКШда токойду кыркып жок кылып жиберүүдөн, жаңы жерлерди эч системасыз пайдалануудан, көп жерлердин жараксыз болуп кетиши).

ДЕЗИНТЕГРА'ЦИЯ дезинтеграция (ар кандай талкалагыч күчтүн натыйжасында тоо тектеринин күкүмдөп быркарашы).

ДЕЙКИ к. дайка.
ДЕ'ИСТВУЮЩИЕ ВУЛКА'НЫ аракеттеги жанар тоолор (вулкандар мезгил-мезгили менен атылып турган жанар тоолор; кээде ондогон же жүздөгөн жылдар бою тынч жатып да калат, мисалы, Везувий жанар тоосу биринчи жолу биздин заманга чейинки 79-ж. атылып Помпей, Стабия шаарлары жок кылган. Жанар тоолор Жер кабыгынын жарылып кеткен жерлеринде: Жер ортолук деңизинин, Тынч океанынын жээктеринде таркалган. СССРде Камчатка жарым

аралы менен Курил аралдарында кездешет).

ДЕКРЕ'ТНОЕ ВРЕ'МЯ декрет бактысы (СССРдин территориясында убакытты бир саатка жылдырган убакыт алкагы Эл Комиссарлар Советинин 1930-ж. 16-июндагы токтомунун негизинде жүргүзүлгөн. Декрет убактысы күн жарыгын бир сутка ичинде туура пайдалануу жана электр энергиясын үй турмушу менен өндүрүш ишканаларынын ортосунда туура бөлүштүрүүнү максат кылып койгон).

ДЕ'ЛЛИ кургак сай (мезгил-мезгили менен гана агын суу пайда болгон, бирок суунун пугу жок жайыттар кээде эң тайпак коксуларды түзөт. Кээде салааланып да жатат. Негизинен жаан-чачындын суусунун кезеги менен агып өтүшүнөн пайда болот).

ДЕ'ЛЬТА дельта (дарыялардын деңизге куйган жерлеринде агынды тектер жыйналып, суу салааланып агат. Чөкмө тектер үч бурчтукту гректин дельта Δ деген арибине окшош, мисалы, Нилдин, Аму дарыянын, Волганын куйган жерлери).

ДЕЛЮВИА'ЛЬНОЕ ОТЛОЖЕ'НИЕ к. делювий.

ДЕЛЮ'ВИЙ делювий (талкаланган тоо тектери жаан-чачын суулары менен агып келип тоонун этегине, капталдарына, өтөктөргө катмарсыз шилденди болуп жыйналганы).

ДЕМИЛИТАРИЗА'ЦИЯ ТЕРРИТО'РИИ территорияны демилитаризациялоо (бир мамлекеттин башка бир мамлекеттин жеринде эски согуш чебин кармап турууга жана жаңы чептерди курууга тыюу салышы. Бул эл аралык келишимдердин негизинде чечилет. Территорияны демилитаризациялоо толук жана жарым жартылай жүргүзүлөт. Толук болсо бардык согуш ишине тыюу салат. Ал эми жарым жартылай болгодо жаңы базалар курбай эски базаларда аскерлер кармап турат).

ДЕМОКРАТИ'ЧЕСКАЯ РЕСПУ'БЛИКА демократиялык республика (мамлекеттик түзүлүш. Бийлик жалпы элдин карамагына өтүп, бийликтин органдары жашыруун добуш жүргү-

Д

ДАВЛЕ'НИЕ АТМОСФЕ'РЫ атмосфера басымы (атмосферанын бардык нерселерге болгон гидростатикалык басымы. Жогорку катмардагы абанын басымына байланыштуу болот. Басымды өлчөөдө сымпатуу металл барометри жана гипсотермометрлер колдонулат. Абадагы басым өлчөмү барометрдеги миллиметрге бөлүнгөн түтүкчө менен жылып турган сымптын бийиктиги менен аныкталат).

ДАВЛЕ'НИЕ БАРОМЕТРИ'ЧЕСКОЕ к. давление атмосферы.

ДАЙКА дайка (Жер кабыгындагы

зүлгөн шайлоо аркылуу эл тарабынан түзүлүшү).

ДЕНДРИТОВЫЙ ЛЕДНИК саалааланган, бутакталган муздук.

ДЕНУДАЦИОННЫЕ ТЕРРАСЫ к. структурные террасы.

ДЕНУДАЦИОННЫЙ УРОВЕНЬ денудациялык тегиздик; к. пенеплен.

ДЕНУДАЦИЯ денудация (тоо тектеринин ар түрлүү жол менен үстүнкү бетинин талкаланышы натыйжасында улам ички катмары ачылып калышы. Д. узак жүргөн тоолуу жерлерде тоо чокулары, кыркалары талкаланып төмөндөп дарыя өрөөндөрү кенен болуп калат. Бул процесстер климаттын өзгөрүшү тектоникалык ыймылдар менен байланыштуу).

ДЕНЬ күн (Күндүн чыкканынан батканына чейинки мезгил. Узактыгы географиялык алкакка, күндүн узарышы менен кыскарышына жараша болот).

ДЕПАРТАМЕНТ департамент (падышалык Россияда жана кээ бир буржуазиялык өлкөлөрдө борбордук мамлекеттик аппараттын бөлүмү, мисалы, АКШ менен Швейцарияда Министрстволордун аттары. Францияда административдик-территориялык бөлүктүн бирдиги).

ДЕПРЕССИЯ депрессия (Жер бетинин төмөндөшү; чарбанын бир калыпта болушу).

ДЕПРЕССИЯ БАРОМЕТРИЧЕСКАЯ барометр депрессиясы (атмосферанын төмөнкү басымы).

ДЕПРЕССИЯ ГОРИЗОНТА горизонт депрессиясы (ачык аймактагы (деңиздеги) көзгө көрүнгөн горизонт менен астрономиялык так төбөдөгү 90° экөөнүн ортосундагы бурчтуктун аралыгы. Жер шар сыяктуу болгондуктан, көзгө көрүнгөн горизонт дайыма анык горизонттон төмөн жатат).

ДЕПРЕССИЯ ТЕКТОНИЧЕСКАЯ тектоникалык депрессия (Жер кабыгынын төмөн карай ийилип түшүп кеткен бөлүгү. Алардын көпчүлүк бөлүгү геологиялык жаңы катмарлар (үчүнчүлүк, төртүнчүлүк) менен толгон болот. Көп убакта туш тарабынан тоолор менен тосулуп жатат, мисалы, Чуй, Талас, Фергана ж. б.).

ДЕПРЕССИЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ экономикалык депрессия (капиталисттик системада өндүрүш токтоп, өндүрүп чыгарган товарлардын сапаты начарлап, төмөндөп, жумушсуздук күчөп турган учур).

ДЕРЕВНЯ деревня (калкы негизинен айыл чарбасы менен кесип кылган элдүү пункт. Революцияга чейинки Россиядагы д. бардык жагынан (маданий, чарба) шаардан артта калган. Социализм тушунда гана колхоздошкон ири чарбага айланган).

ДЕРЕВООБРАБАТЫВАЮЩАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ жыгач иштетүүчү өнөр жайы (бул токой өнөр жайынын бир тармагы. Негизинен тилинген тактайларды жана фанераларды имарат, турак жай курулуштары үчүн, транспорт, айыл чарба машиналары үчүн, текстиль өнөр жайы үчүн, спорт куралдарын, жана үй буюмдарын жасоо үчүн, шпренке ж. б. үчүн иштеп чыгарат).

ДЕРЖАВА держава (эл аралык маселелерде таасири бар саясий жана экономика жагынан өз алдынча жашаган ири мамлекет).

ДЕРН чым (өлөң, кара кыяк, буудайык сыяктуу өсүмдүктөрдүн тамыры чатышып өсүп жер кыртышынын жогорку бөлүгүндө биригип калган топурак).

ДЕРНИНА чымдуу кыртыш (өлөң чөп, кара кыяк, буудайык, ажырык сыяктуу өсүмдүктөрдүн тамыры чиелешип өсүүнүн натыйжасында кыртыштын чым болгон жогорку бөлүгү. Ал дыйканчылыкта айыл чарба өсүмдүктөрү үчүн азык катарында керек).

ДЕРНОВАЯ РУДА чым рудасы, тунма руда (күрөң темир рудасынын бир түрү. Дарыя, көл, саздарда же шалбаа сууларында микроорганизмдердин кошулуусу менен пайда болгон чөкмө темир рудасы. Түндүк жарым шардын мээлүүн алкагындагы: Финляндия, Швеция, Карель АССРинде кездешет).

ДЕСТРУКЦИЯ деструкция, өйкөлүп талкалануу ((тоо тектеринин шамал же суунун таасири менен өйкөлүүдөн, жышылуудан талкаланышы).

ДЕТЕРМИНИЗМ детерминизм (коомдук турмуштун өнүгүшүндө географиялык чөйрөнүн толук ашкерелениши).

ДЕФЛЯЦИЯ дефляция (ар түрдүү себептер менен талкаланган тоо тектеринин майда үбөндүлөрүнүн шамал менен учушу. Бул Кубулуш чөл райондорунда айрыкча байкалып турат).

ДЕШТ дешт (географияда Иран бөксө тоосундагы кургак таштуу чөл, мисалы, Деште-Лут, Деште—Кевир ж. б.).

ДЖАЙЛОУ жайлоо.

ДЖУНГЛИ джунгли (Индиядагы нымдуу жерлерде өскөн чытырман токойлор. Гималай тоосунун этегинде, дарыялардын бойлорунда жалаң эле бамбуктан турган киши өтө алгыс токойлор. Ж. жолборс, мүйүз, тумшук, пил, буйвол өндөнгөн жапайы айбандарга өтө бай).

ДЖУТ жут (жайы-кышы жайытта багылган малдын кышкы же жазгы кардан өлүм-житимге арык-торукка учурашы).

ДИАБАЗ диабаз (жердин ичинен чыккан күңүрт жашыл түстөгү тоо теги. Химиялык составы жагынан базальтка (к.) жакын. СССРде: Кавказ, Карелия, Уралда көп. Жолдорго төшөөгө курулушта эң кеңири колдонулат).

ДИАГЕНЕЗ диогенез (суу бассейндеринин түбүнө чөгүп олтуруп, жыйналган борпоң чөкмө тектердин тоо тектерине (кристаллга, цементке, туздарга)) айланып кетүүдөгү физикалык химиялык процесстер).

ДИАКЛАЗЫ диаклаздар, жаракалар (тоо тектеринин үстүнкү катмарларында эч канчалык орун которулушу болбой туруп гана пайда болгон жаракалар).

ДИАТОМИТ диатомит (байыркы замандагы диатом балырларынын калдыктарынан пайда болгон борпон, кээде ныкталган, жеңил, саргыч же ак түстөгү тоо тектери. Чарбачылыкта курулуш материалдары катарында, термоизоляция жасоо үчүн колдонулат).

ДИАТОМОВЫЕ ВОДОРΟΣЛИ диатом суу өсүмдүктөрүнөн турган балырлар (деңиз жана агын сууларда кезиккен кызыл топурак менен жука капталган балыр өсүмдүктөрү. Де-

ңиз жаныбарларынын бирден бир тамыгы).

ДИАТОМОВЫЙ ИЛ диатом тунмасы, баткак (деңиз, көлдөрдүн түбүндөгү азыркы мезгилдерде жыйналып жаткан эң борпоң саргыч же сары түстөгү тунмалар. Алар диатом суу өсүмдүктөрүнүн калдыктарынын чогундуларынан пайда болот).

ДИЛЮВИАЛЬНОЕ ОЛЕДЕНЕНИЕ к. ледниковая эпоха.

ДИЛЮВИЙ дилувий (топон суу, муз каптоо, муз каптаган мезгилдеги чөкмө катмардын пайда болгон доорун белгилөө үчүн колдонулат).

ДИНАМИЧЕСКАЯ ГЕОЛОГИЯ динамикалык геология (Жер кабыгындагы талкалануу, топтолуу процесстерин б. а. ички жана тышкы күчтөрүн өзгөрүлмөлүү таасирин изилдөөчү илим).

ДИНАМИЧЕСКАЯ КЛИМАТОЛОГИЯ динамикалык климатология (аба ырайынын режимдерин өзгөртүүчү атмосфералык, циркуляциялык процесстер жөнүндөгү жаңы илим. Негизинен метеорологиялык элементтердин маалыматтарынын орточо санына таянып жыйынтык чыгарат).

ДИНАМИЧЕСКАЯ МЕТЕОРОЛОГИЯ динамикалык метеорология (метеорологиянын бир тармагы. Атмосферадагы динамикалык, термодинамикалык процесстердин теорияларын үйрөтүүчү илим. Кээде теориялык метеорология деп да коёт).

ДИСКОРДАНТНЫЙ БЕГ туураланган, туурасынан кеткен жээк (деңиз же океандардын жээктерине капталы менен келип кошулуп жаткан жерлеринин көп булуң-буйткалуу бөлүгү, мисалы, Кичи Азия жарым аралынын батыш жээги, Камчатка жарым аралынын түштүк жээги).

ДИСКРИМИНАЦИЯ дискриминация (эл аралык мамиле, империалисттик өлкөлөрдүн экинчи бир мамлекеттин же калктын укугун кемситүү үчүн чек коюулары).

ДИСЛОКАЦИЯ дислокация (Жер кабыгындагы тоо тектеринин алгачкы жаткан абалынан кийинки тектоникалык ыймылдар менен бузулушу. Бул өзгөрүш эки түрлүү: 1. катталышуу (пликативные) — эки жакта кыска күчтөрдүн натыйжасында катмарлар-

дын ар кандай көлөмдө жана формада катталышып калышы; 2. сынуу (*дисъюнктивные*) — Жер кабыгынын тике өйдө же тике ылдый болуп орун которушуусунун натыйжасында катмарлардын үзүлүп кетиши же бир катмар жылып кетип, экинчи катмарга минип калышы).

ДИСЛОЦИРОВАННЫЙ ПЛАСТ дислокацияланган катмар (катмарлардын алгачкы абалынын бузулуп орун которуп жылып кетиши).

ДИЧЬ илбээсин (сонор, аңчылык, мергенчилик кылуу ишине ылайыктуу болгон ар түрдүү жапайы айбандар жана жапайы канаттуулар. Бирок СССРде жана социалисттик өлкөлөрдө аңчылык мергенчилер коому аныктаган белгилүү райондордо жана белгилүү мезгилдерде, уруксат этилген илбээсиндер менен сонорлорго жүргүзүлүшү керек. Бул табигый байлыктарды ээсиздиктен сактоо максатына ылайык келет).

ДЛИНА РЕК дарыялардын узундугу (дарыялардын башталышынан куйган жерине чейинки аралык. Д. У. ченөө эки түрлүү: 1. анык узундугун аныктоо, мисалы, Сыр-Дарыянын узундугу Нарын суусун кошсо бир канча узарып кетет. Ал эми өзү болсо, Нарын менен Кара-Дарыянын куйган жеринен башталат; 2. дарыянын узундугун ченөөнү карта боюнча жүргүзүүдө эң негизги кыйынчылык анын ийри-буйру жерлерин так эсептөөдө болот. Мына ошондуктан бир эле дарыяны бир канча киши карта боюнча ченегенде узундугу ар кандай чыгат. Жакшы натыйжаны ири масштабдагы (*топографиялык*) карталар берет. Ал эми башка (*өзгөчө окуу*) карталарда каталыктар көп учурайт. Азыр-көптүр туурараак методду берет).

ДОБЫВАЮЩАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ казып чыгаруу өнөр жайы (Жер астындагы кендерден, суудан, токойдон ар түрдүү сырьелорду, отундарды казып чыгаруучу өнөр кайлардын бир тармагы. Буга көмүр, нефть, чым көн, күйүүчү сланец, марганец, токой, балык ж. б. өнөр жайдын өнөр жай тармактары кирет. Кайра иштеп чыгаруунун негизги айырмасы — сырьелорду табигый тү-

рүндө даярдап берүү менен чектелет).

ДОГОВОРНЫЕ РЕКИ келишимдеги дарыялар (XIX кылымда эл аралык келишим боюнча түздөн-түз муктаждыгы бар бардык өлкөлөргө пайдаланууга берилген дарыялар, мисалы, Дунай, Рейн, Везер, Висла, Одер, Эльба, Неман, Миссисипи, Амазонка, Нигер, Конго, Ла-Плата, Маас, Шелья. Бирок 1952-жылы территориялык өзгөрүш болуунун натыйжасында Неман, Висла дарыялары эл аралык келишимден чыгып, бир гана мамлекетке карап калды. 1948-жылдагы Белгия келишими боюнча Дунайдын куймалары да эл аралык келишимге баш ийбейт. Дунайдын өзүндө болсо тынчтык мезгилде бардык мамлекеттин соода кемелерине жол берилет. Бирок ар бир мамлекетке тиешелүү болгон жээктерде ошол мамлекеттин суу транспорт укугу сакталат).

ДОГОВОР келишим (договор международный — эл аралык келишим; Бир жерде бир канча мамлекеттердин макулдашуусу боюнча саясий жана экономикалык жактан өз ара мамилелер боюнча түзүлгөн келишим. Келишимдер эң ар түрдүү болушу мүмкүн, мисалы, соода, өз ара кол салбоо, өз ара жардамдашуу, транспорт ж. б.).

ДОЖДЕВЫЕ ОБЛАКА к. облако.

ДОЖДЕМЕР жаан ченөөч (жерге түшкөн атмосфералык жаан-чачындын көлөмүн өлчөөчү бийиктиги 40 см. ичинин жалпы сыйымдуулугу 500 см² келген цилиндр чака сыяктуу метеорологиялык курал).

ДОЖДЬ жаан; жамгыр (абадагы суу бууларынын тамчыга айланып, жерге түшүшү. Атмосферанын жогорку катмарына көтөрүлгөн абанын нымдары жолундагы ар кандай органикалык эмес заттар, газдар менен кошулат. Ошондуктан кээ бир жерде «сүт» сыяктуу «кан» сыяктуу кызыл жамгыр кездешет. Жамгырдын түшүү темпи да ар кандай: «ак жаан» — майда тамчылуу, узак жаан; «кара жамгыр» — кыска мөөнөткө созулган, бирок тамчылары ири жаан).

ДОК док (кемелердин сууга кирген бөлүгүн кезегинде сыртка чыга-

рып тазалоочу курулуш, түзүлүшү жагынан үчкө бөлүнөт: 1. кургак док — жээктердеги атайын шлюзаланган курулуш; 2. суу толтурма док, булар дагы жээктерге жакын жерлерге терең каналдар казуу менен курулат, каналга суу толтуруп туруп кемени кийрет да сууну кайра сордуруп салат; 3. сүзүп жүрүүчү док — суу үстүнө курулган сүзүп жүрүүчү атайын курулуш. Ал кемени өзүнүн үстүнө суудан чыгарат да аны тазалоого мүмкүнчүлүк түзөт).

ДОКЕМБРИЙ докембрий (Жер кабыгынын геологиялык тарыхындагы эң алгачкы доор. Архей, Протерозойду бүт кучагына алып, Жер шарындагы материктердин негизин түзгөн катуу эң байыркы тоо тектеринен турат: Скандинавия жарым аралында, Сибирде, Кытайда, Индияда, Бразилияда, Австралияда кездешет).

ДОЛГОТА узундук (белгилүү бир жердин турган ордун аныкташ үчүн алынган түндүктөн түштүккө кеткен координаттык сызык. Ал кеңдиктин жарданы менен жүргүзүлөт).

ДОЛГОТА ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ географиялык узундук (Гринвич (башталгыч) нөл меридианы менен жарыш жатып, экваторду кесип, Жер шары 360° узундукка бөлүнөт да алардын Гринвичтен батышта жатканы — батыш узундук (180°), чыгышта жатканы — чыгыш узундук 180° деп аталат. Узундук боюнча Жер шарындагы убакыт сааты бөлүнөт, мисалы, ар бир градус 4 минутага, б. а: бир саат 15°ка барабар).

ДОЛГОТА ДНЯ күндүн узундугу (күндүн чыкканынан тартып батканына чейинки убакыт. Географиялык кеңдикке жараша экватордо 12 саат; ал эми күн түндүк жарым шарда болсо, анын узундугу 12 сааттан ашып кетет. Түштүк жарым шарга күн ооганда түндүктөгү күн кыскарат. Ар качан күндүн эң узак учуру жай айында болот (жайкы чилде). Жай мезгилинде түндүк уюл айланасында күн 24 саат бою тийип, батпай турат. Түштүк жарым шарда да ушундай болот).

ДОЛИНА өрөөн (эки жагы тоодор же бийик кататтар менен чекте-

лип суу аккан узун ойдуң. Капчыгай, капталдары эң тик болсо каньон деп да аталат. Түзүлүшү ар түрдүү: таманы жалпак болсо жайык өрөөн, жайылмалуу болсо шалбаалуу, маймайнаптуу ө., ал эми тепкич сыяктынып турса тектирлүү ө. деп аталат).

ДОЛИННО-БАЛОЧНЫЙ РЕЛЬЕФ күдүр; адыр-күдүр (анчалык терең эмес майда кокту-колоттор, жапыз дөбөчө жалчалар менен эришаркак болуп жаткан адырлуу жерлер. Көбүнчө чополуу жерде эрозия (к.) негизинде пайда болот. СССРде Волга менен Түштүк Уралдагы, Кыргызстандын Чүйүндөгү Сары-Көө, Беш-Терек деген жерлер).

ДОЛИННЫЕ ОЗЕРА дарыя өрөөнүндөгү көлдөр (жайык өрөөндөрдөгү дарыялардын эски нугунун ордунда пайда болгон ийрек көлдөр).

ДОЛИННЫЕ ТЕРРАСЫ к. террасы.

ДОЛИННЫЙ ЛАНДШАФТ өрөөн ландшафтысы (сандаган ири өрөөндөр тилкелеген жердин ландшафтысы (к.))

ДОЛИННЫЕ БАРОМЕТРИЧЕСКИЕ к. барометрические долины.

ДОЛИННЫЕ ПОДВОДНЫЕ суу астындагы өрөөн (дарыя өрөөндөрүнүн тайыз жээктеги деңиз суусуна чөгүп кеткен бөлүгү. Көбүнчө материктердин жээктеринде: Атлантика океанынын Европалык жээгинде, Францияда, Англияда, Тынч океанда, Американын батыш жээктеринде, Японияда, Зонд аралдарында таркалган. Бизде Кара деңизге Кавказ дарыялары куйган жерлерде кездешет).

ДОЛИННЫЕ ПРОРЫВНЫЕ кескен өрөөн (тоо кыркасын туурасынан кесип өткөн өрөөн. Байыркы геологиялык замандардагы өрөөндөрдүн астынан туураланып көтөрүлгөн тоолор акырындык менен кесиле беришинен пайда болгон).

ДОЛИННЫЕ РЕЧНЫЕ дарыя өрөөндөрү (агын суулуу өрөөндөр. Суу агымын карай эңкейиш келип, дарыя өрөөндөрү эч качан бири-бири кесип өтпөй, туташып агат).

ДОМАШНИЕ ЖИВОТНЫЕ үй жаныбарлары (колдо өстүрүлүп жат-

кан ар түрлүү жаныбарлар: кой, эчки, жылкы, төө, бугу, коён, ит жана үй канаттуулары. Үй жаныбарлары эң биринчи дыйканчылык өнүккөн дарыялардын (Нил, Ганг, Инд, Хуэньхэ, Аму-Дарыя ж. б.) бойлорунда колго көндүрүлө баштаган. Эң алгачкысы. Жакынкы Чыгыш өлкөлөрүндө, Жер ортолук деңизинин аралдарында: үй, кой эчки, чочко, ит, эшек пайда болгон. Жылкы Азиянын талааларында, топос Тибетте, тоок Индияда, буйвол түштүк чыгыш Азияда, бугу түндүк Азияда колго үйрөтүлгөн. Топос менен Зугудан башкалардын бардыгы Жер шарынын башка бөлүктөрүнө таркалып кеткен. Америкада Европалыктар барганга чейин лам, күрптөр гана болгон).

ДОМЕННОЕ ПРОИЗВОДСТВО домна өндүрүшү (темир рудасынан чоюн эритип алуу. Ал үчүн домна печине отун, көбүнчө коксталган таш көмүр, кээде гана жыгачтын көмүрү руда жана рудадагы керексиз таштар менен күлдү бөлүш үчүн акиташ (аны *флюс деп атайт*) кат-кат кылып толтурулат. Печтин төмөнкү бөлүгүнөн абдан кызытылган кычкылтек жиберилип отунду күйгүзөт да темир эрийт. Эриген чоюн печканын түбүнө чогулат. Эриген чоюнга караганда эриген таштар, жеңил болот да үстү жагында акиташ менен кошулушуп шлакты пайда кылат).

ДОМИНИОНЫ доминиондор (өзүнчө мамлекет деп аталган менен алиге британ империясынын составына кирип саясы жана экономикалык жактан ар кандай даражада көз каранды болуп келе жаткан Англиянын мурунку колониялары. Аларды ушул күндө да негизинен Британиянын «Улуттук достугу» башкарат. Колониялык укуктан доминиондукту биринчи болуп алгандар: Канада (1867-ж.), Ньюфаундленд (1907-ж.), Австралия (1901-ж.), Түштүк Африка союзу (1910-ж.), Жаңы Зеландия (1907-ж.). Экинчи дүйнөлүк согуштун аякташы менен Индия, Пакистан, Цейлон да доминиондук укукка ээ болушкан. Кийин 1950-жылдарда алар өздөрүндө конституция кабыл алышып, көз каранды эместигин жарыялашкан, бирок алиге Британия-

лык «Улуттук достуктун» составына кирет).

ДО'ННАЯ МОРЕ'НА түпкү морена (к. морена, мөңгүнүн, муздун эң астында пайда болот. Муздар жылып жөнөгөндө өзү менен кошо таш жана кумдарды алып кетүүдөн муздуктун түбүнө чогулат).

ДО'ННОЕ ОТЛОЖЕ'НИЕ суу түбүндөгү катмар (агын суулар менен агып келип токтогон суулардын түбүнө чөккөн ар кандай катмар).

ДО'ННЫЙ ЛЕД түпкү муз (суунун кескин түрдө муздашынан пайда болгон суу түбүндөгү муздар. Мындай муздар калыңданып олтуруп дарыяларды өз нугунан (Сибирде) чыгарып жиберет. Тайыз көлдөрдө, деңиздерде, кемелер жүрүүгө тоскоолдук кылат. Муз океанына куйган Сибир дарыяларында түп муздары өсүп олтуруп сууну бөгөп салат жана үйөрлөрдү пайда кылат. Муз чарбага тескери таасир берет).

ДОХО'Д доход; киреше (эл чарбасынын бардык тармактарынан алынган киреше. Ар бир адамдын же үй-бүлөнүн өз менчигине кирген кирешеси).

ДРАГОЦЕ'ННЫЕ КА'МНИ асыл таштар (эң кооз, нурларды ар түрдүү өңдө чагылтуучу минералдар жана тоо тектери. Эң бек келишет: алмаз, каухар, акак сыяктуу таштар. Илгери кооздук үчүн колдонулса, азыр техникада кеңири пайдаланылат).

ДРЕВЕСИ'НА жыгач (сабактары катуу сөңгөккө айланган токой жана бадал өсүмдүктөрү. Эл чарбасынын тармактарында кеңири колдонулат: Курулуш материалы жана отун болуп эки чоң топко бөлүнөт; ошондой эле химия өнөр жайынын негизги сырьесу болуп эсептелет).

ДРЕЙФ дрейф; шамал айдоо (деңиздеги кемелердин, муздардын, абадагы самолеттордун шамалдын айдоосу боюнча эркин сүзүшү).

ДРЕЙФ ЛЬДОВ муздун сүзүп жүрүшү (ачык деңиздерде шамалдын, агымдын жардамы менен калкып агып жүргөн муздар. Түндүк муз

уюлду изилдөөдө кеңири айкындалды).

ДРЕЙФОВОЕ ТЕЧЕ'НИЕ дрейф агымы (ачык деңиздердин үстүнкү катмарында шамалдардын таасири менен пайда болуучу агымдар. Агымдын пайда болушуна Жердин өз огунда айланышы да таасир этиши мүмкүн).

ДРЕЙФУ'ЮЩАЯ ПОЛЯ'РНАЯ СТА'НЦИЯ сүзүп жүрүүчү уюл станциясы (шамалдын багыты боюнча муздар менен сүзүп жүргөн уюлдагы илим изилдөөчү станция. Седов муз жаргыч кемеси да мына ушул муздун агымы менен сүзгөн).

ДРЕМУ'ЧИЙ ЛЕ'С чытырман токой, түнт токой (адам колу тие элек калың токой. Мындай токой жыгач материалдарына өтө бай келет).

ДРЕНА'Ж дренаж, кургатуу, сордуруу (топурак астындагы жасалма каналдардын тармактары менен кургатуу же жер астындагы суулардын деңгээлин төмөндөтүү. Бул иштер: таштар, бутактар, дүмүрлөр аркылуу жүргүзүлөт. Бул айыл чарбачылыгында да талааларды кургатууга, курулуш аянтын, темир жолдун айлана тегерегин кургатууга кеңири колдонулат).

ДРЕ'НЫ дрейдер; кургаткычтар (саздардын суусун азайтуучу же топурак астындагы түтүктөр).

ДРЕСВА' үбөндү (жан-чачын менен шамалдын, аба температурасынын өзгөрүшү менен тоо тектеринин талкаланышынан пайда болгон майда бүртүктүү борпоң, масса).

ДРИ'ФТОВАЯ ТЕО'РИЯ дрейф теориясы (таштардын, кургактыктагы муздуктардын жардамы менен таркалышы жөнүндөгү теория. Англиялык геолог Ч. Ляйел тарабынан сунуш кылынган. Анын айтуусу жана далилдөөсү боюнча Европа, Азия жана Түндүк Америкадагы төө таштар, түндүктөн деңиз муздарынын түштүккө агып келиши менен пайда болгон. Бул теорияны орус окумуштуусу П. А. Кропоткин жокко чыгарып, ал таштардын кургактыктагы муздуктар менен келгендигин далилдеген).

ДРИ'ФТЫ дрейфтер (ачык деңиз-

дерде моторун жүргүзбөстөн шамал же агым боюнча жүрүп тор менен балык кармоо жана ошого ылайыкталып жасалган кеме).

ДРУ'МЛИН друмлин (байыркы заманда жүргөн муздуктардын чет жакаларында, көбүнчө түздүктөрдө жана тоо этектеринде; муздуктун жылган жагына багытталган балык өркөчкө окшогон жончолор. Узундугу 1—2 км. чейин жетет. Көбүнчө мореналык материалдардан турушат. Кээ жерлерде гана муздуктун суулары менен агып жыйналган чопо, кум, майда таштардын жыйындыларынан же түпкү тектерден турат. СССРде: Ленинград, Архангельск, Новгород, Псков областтарында; чет мамлекеттерде: Финляндияда, Түндүк Германия түздүгүндө, Ирландияда, Түндүк Америкада улуу көлдүн тегерегинде таркалган).

ДУБРА'ВА эмендүү токой (жазы жалбырактуу токойлор. Алар Европа, Азия, Түндүк Америка материктеринде кеңири таркалган. СССРде европалык бөлүктүн түштүгүндө (76%) жана Ырааккы Чыгышта кездешет. Сөңгөгү абдан катуу келип, үй буюмдарын жасоого жана курулуш ишинде кеңири колдонулат).

ДУРНЫ'Е ЗЕ'МЛИ чаптуу жерлер (бөксө тоолуу райондордо коксу-колоттор, жарлар менен башаламан тилмеленген жайдак жерлер. Жаан-чачын аз жааган, жааса да кезегинде нөшөр болуп турган жерлер. Суу өткөрбөөчү катмарлардан турган кургак тоолордо, нөшөрлөп жааган жаан жердин үстүнкү бетин жууй берип, коксу-колот, жарларга айлантып жиберет жана мындай жерлерге чөп аз чыгат. Дүйнөдөгү чап рельефи эң көп өөрчүгөн район АКШнын батышындагы аскалуу тоолордун этектери *бедленд* деп аталат. СССРде Орто Азиянын чөлдүү тоолорунда: мангышлак, Копет-Дагда байкалат).

ДЫ'МКА АТМОСФЕ'РНАЯ мунарык, булаңкыр (Жер бетине жакын жаткан абаны каптап турган мунарык. Нурдун аба катмарында чагылышынан пайда болот. Себеби, сары, кызыл нурларга караганда

кызгылт, көк нур абада тез таркалат б. а. асман көпкөк болуп турган мезгилде алыскы нерселер көгүлжүм нурга бөлөнгөн сыяктанат, же мунарыктанат. Аэрофлот ишинде тоскоолдук кылат).

ДЮ'НА дюна, кум дөбө (дениз жана дарыя жээктеринде суунун жана шамалдын жардамы менен орун

ЕВРА'ЗИЯ евразия (Европа менен Азия материгин бириктирип түшүндүргөн ат. Бул ат геология, география жана биология илимдеринде колдонулат).

ЕГИ'ПЕТСКИЙ ФУНТ египет фунту (Бириккен Араб республикасынын акча бирдиги).

Е'ЛЬНИКИ карагай, карагайлуу (карагайлуу токой. Анын түбүндөгү өскөн майда өсүмдүктөрдүн түрүнө, топурагына жараша бир канчага бөлүнөт).

Е'ЛЬНИКИ БОЛОТНОТРАВЯ-НЫ'Е чөптүү саздагы карай токою.

Е'ЛЬНИКИ ДОЛГОМО'ШНИКИ күкүк зыгырдуу карагай токою.

Е'ЛЬНИКИ ЗЕЛЕНОМО'ШНИКИ жашыл эңгилчектүү карагай токою.

Е'ЛЬНИКИ СЛО'ЖНЫЕ татаал же аралаш карагай токою.

Е'ЛЬНИКИ СФАГНОВЫЕ эңгилчек өскөн чым көңдүү жана саздуу карагай токою (мындай карагайдын көлкөсүндө майда бадалдар өсөт).

Ж

ЖА'РКАЯ СТРАНА' ысык өлкө (жыл бою кыш болбой, дайыма күн ысып турган экватордун түндүк жана түштүгүнө жакын жаткан өлкөлөр).

ЖА'РКИЙ ПОЯС ысык алкак (Жер шарынын экваторунун түндүк жана түштүгүндөгү 30° аралыгын ээлеп жаткан тилке).

ЖЕЛЕ'ЗНАЯ ДОРОГА темир жол (бул кеңири түшүнүк Т. Ж. бар-

каторуп жүргөн кумдуу дөбөлөр. Мындай кумдар жерге бекий элек болгондуктан чарбада зыяны өтө чоң. Себеби алар агын сууларды убактысынанча бөгөп, чөлдөрдө өсүмдүк айдалган талааларды басып калышы мүмкүн. Жылып жүрүүчү дөбөлөр менен күрөшүүнүн бирден бир жолу—токой жыгачтарын отургузуу).

Е'РИК ерик сай, жайылма (Түндүк Кавказда, Волга менен Урал дарыяларынын төмөнкү агымдарында суу кирген кезде суу каптап турган сайлар. Ошондой эле ушул райондордо майда көлдөрдүн деңгээли кескин көбөйүп кеткенде алар бири-бирине кошулат. Мына ушул кошулган жери да ерик деп аталат. Э. М. Мурзаевдин айтуусу боюнча түрк тилдериндеги жарык деген сөз, орус тилинде «ерикке» айланып кеткен).

ЕРНИК жапалак (уюл тегерегинде, бийик тоолуу райондордо төшөлүп (сойлоп) өсүүчү же кодоо жыгач өсүмдүктөрү, мисалы, уюл жакта тал, кайың, Тянь-Шань, Памирде ж. б. бийик тоолордо жапалак арчалар бар).

ЕСТЕ'СТВЕННЫЙ ГАЗ к. природный газ.

ЕСТЕ'СТВЕННЫЙ КОЛО'ДЕЦ табигый кудук (карстар өнүккөн жерлерде кездешет. Жер бетине жакын жаткан акиташ, гипс сыяктуу жумшак тектер суу менен эрип, төмөн карай чуңкурайып казылып, кудукка айланып кетиши).

дык жабдуулары: жал тартылган топурак, рельса, шпалдар, сигнализациялар, станциялар, байланыш, автоматташтырылган тейлөө, локомотив-паровоз, электровоз, тепловоз, вагондор жана аларды ремонттоочу ишканалары кирет. Темир жолдор чарбачылыктагы мааниси жагынан магистралдык, жергиликтүү жана өнөр жай ишканаларындагы болуп бөлүнөт. Темир жолдорго метропо-

литен, трамвайлар да кирет).

ЖЕЛЕ'ЗНАЯ РУДА' темир рудасы (составында 25%, 70% темир бар минералдык заттар. Алар темирге байлыгына жараша: магнетит (72%), гематит (70%), сидерит (48%) жана күрөң темир рудасы (30%) деп бөлүнөт. СССРде эң ири кендери Курск магниттүү аномалия, Керч, Магнит тоосу, Высокая тоосу, Сарыбай—Соколовск темир тоосу ж. б.).

ЖЕЛЕЗНОДОРО'ЖНАЯ КОН-ВЕ'НЦИЯ темир жол конвенциясы (мамлекеттер арасында түз темир жол байланышы (жүк, жүргүнчүлөр ташуу) үчүн түзүлгөн эл аралык келишим. Ага түздөн-түз кызыктуу болгон бир канча мамлекеттер катыша алат).

ЖЕЛЕЗНОДОРО'ЖНАЯ ЛИ-НИЯ темир жол линиясы (белгилүү бир багытка жүргүзүлгөн темир жол. Мындай жолдор өз жолунда бир канча темир жолдорду кесип өтүшү мүмкүн, мисалы, Москва—Одесса).

ЖЕЛЕЗНОДОРО'ЖНАЯ СЕТЬ темир жол тармагы (белгилүү бир өлкөдөгү же анын экономикалык районундагы ар кайсы багытта жүргүзүлгөн темир жолдор, мисалы, СССРде темир жол тармагы европалык бөлүгүндө эң жыш жана туш тарапты карай жүргүзүлүүнүн натыйжасында алардын кездешип өткөн жерлери—түйүндөрү эң эле көп).

ЖЕЛЕЗНОДОРО'ЖНЫЙ ПУТЬ темир жол (темир жол составдарын белгилүү бир тарапка жүргүзүүгө арналган рельсалуу жол. Башка жолдордон айырмалоо үчүн колдонулган термин. Темир жол негизги үч бөлүктөн: жалчаланган жер таманы, үстүнкү рельса менен шпал жана көпүрөлөрдөн турат).

ЖЕЛЕЗНОДОРО'ЖНЫЙ ТРАН-СПОРТ темир жол транспорту (вагондордогу жүктөрдү, жүргүнчүлөрдү рельсалуу жол менен ташуучу транспорт. Темир жол транспорту менен көлөмү чоң жана оор жүктөрдү ташуу эң арзанга түшөт. Капиталисттик өлкөлөрдө темир жол транспорту айрым капиталисттердин же алардын уюшкан топторунун пайдасы үчүн кызмат кылат. СССРде жана

башка социалисттик өлкөлөрдө элдин муктаждыктарын, мамлекеттин экономикалык жана коргонуу чараларын камсыз кылуу үчүн жумшалат).

ЖЕЛЕЗНОДОРО'ЖНЫЙ У'ЗЕЛ темир жол тоому (үчтөн кем эмес темир жол линияларынын келип кошулуп кесишкен жери. Мындай түйүндөр: 1. поезддин составдарында вагон алмашуу; 2. түз кетип бара жаткан поезддерди өткөрүү; 3. жүргүнчүлөрдү поездден поездге которуштурууга почта жана жүктөрдү оолаштыруу иштерин аткарат).

ЖЕЛТОЗЕ'М сары топурак (Орто Азияда жергиликтүү элдердин түшүнүгү боюнча сары топурак деп лессту айтат. Илимде болсо көбүнчө нымдуу субтропиктеги күрөң топурак менен кызыл топурактын бири-бирине аралашкан бөлүгүнө тиешелүү. Мында кара чиркирти аз, бирок подзол топурагындагыдай күлгө айлануу байкалбайт. Сары топурак СССРде Грузиянын батыш тарабындагы жапы жалбырактуу токойлордо кеңири орун алган).

ЖЕ'МЧУГ бермет (өңү ак, кызгылтым, саргыч же кара. Көлөмү ийнинин көзүндөйдөн тартып көгүчкөндүн жумурткасына чейин болот. Канчалык тоголок жана чоң болсо ошончолук кымбат. Б. деңиздердеги жана агын суулардагы кээ бир моллюскалардын мүйүз кабыгынын ичинде пайда болот. Б. көп алынган деңиздер: Перс булуңу, Кызыл деңиз, Япония аралдарынын жээктери. Агын суудагы Б. СССРде Карелия, Архангельск, Мурманск тааптарда жана Ырааккы Чыгышта учурайт. Англия, Германияда алар түгөнүп кеткен. Дүйнөдөгү тарыхый запасы кескин түрдө азайып кеткендиктен Б. берүүчү моллюсканы колдо көбөйтүү иши жүргүзүлгөн. Бирок Б. сапаты начар).

ЖЕ'РЛО ВУЛКА'НА жанар тоонун (вулкандын) колкосу (жанар тоонун түбүндөгү очогу менен жер бетин бириктирүүчү ысык массалар чыгып турган канал).

ЖИВОТНОВО'ДСТВО мал чарбачылыгы (география илиминде үй жаныбарлардын жана алардын азык-

түлүктүүлүгүн арттыруу ишине багыт алган айыл-чарбанын негизги бир тармагы).

ЖИВОТНЫЙ МИР айбанаттар дүйнөсү (Жер шарындагы кургакта жана сууда жашоочу айбанаттар жаныбарлары кирет).

ЖИЛЬНЫЕ МЕСТОРОЖДЕНИЯ жарака кендери (Жер кабыгынын руда (алтын, жез аралашкан тектер) жана руда эмес (кварц, слю-

да, барий) кендер менен толуп калган жаракалары).

ЖИЛА жарака (суу эритмелериндеги минералдык заттардын тунмалары же магмалык массалары менен толгон Жер кабыгындагы жаракалар. Алар көп убакта рудалуу кендер (алтын, күмүш, жез, вольфрам) менен толгон болот. Андай жаракалардан уютулган металлдар (алтын) табылат).

3

ЗАБЕРЕГИ жээк муздары (жээктей турган муз; суунун тоңушу жээктеги жай агымдан башталып, суунун орто бөлүгү суук өтө күч алганда гана тоно баштайт).

ЗАБОП забой (кендер казылып жаткан орун. Кендин катмарларынын катталып жатышына байланыштуу анын үстүнөн төмөн карай (кудук сыяктуу) же жантайып казылышы).

ЗАБОЛОЧЕННЫЕ ЛЕСА саздуу токой (нымдын көп болушунан пайда болгон көлмөлүү токойлор).

ЗАБОЛОЧЕННЫЕ ЛУГА саздуу шибер (чөп өсүмдүктөрү күчтүү өскөн саздак жерлер).

ЗАБОЛОЧЕННЫЕ ПОЧВЫ саздак; саздуу топурак (кирген суунун эсебинен дарыя жээктеринде, жаанчачынын сууларынын жыйналышынын натыйжасында же кээде сугат суулары менен сазданган жерлер. Мындай саздануу убактылуу гана болот. Көбүнчө жай, күз мезгилдеринде кургап калат).

ЗАБОЛОЧИВАНИЕ ПОЧВЫ саздануу (жер бетиндеги суу же ным көпкө сакталып, жер астына сиңбей бууланып кетпей саздын пайда болушу. Саз өсүмдүктөрү толук чирий албагандыктан чым көң топтолот).

ЗАБУРУНЬЯ суу астындагы жал (деңиздин жээктериндеги суу астындагы кум жалчалар. Алар жээктерде, бир же бир нече катар болуп жатышат. Пайда болушу: толкундардын сайроондорго келип урулушуна байланыштуу).

ЗАВИСИМАЯ СТРАНА көз каранды өлкө (капиталисттик дүйнөдө саясий же экономикалык жагынан экинчи бир мамлекетке көз каранды

болгон мамлекет. Бул саясат өзгөчө империализмдин тушуна күч алып, ондогон жармач өлкөлөр бир гана күчтүү өлкөгө базар, сырьё менен жумушчу күчүнүн арзан булагы болуп калышат. Ушул максатта АКШ, Англия жана Франция мамлекеттери, Африка, Азия жана Түштүк Америка өлкөлөрүн көз карандылыкта кармоого азыр да аракеттенип жатат).

ЗАВОД завод (өнөр жай ишканасы, мисалы, металлургический завод—металлургия заводу; химический завод—химия заводу. Айыл чарбачылыгында асыл тукум малдарды өстүрүүчү чарбаларга да колдонулат. Конный завод—жылкы заводу. Рыбозавод—балык заводу (балыктардын уругун көбөйтүү үчүн атайын жай).

ЗАВОДНЕНИЕ НЕФТЯНЫХ МЕСТОРОЖДЕНИЙ нефти кенине суу жиберүү. (нефти кениндеги басымды көбөйтүү максатында атайын жасалган скважина менен жогорку басымдагы сууну жиберүү. Бул жер астындагы нефтин суу сүрүп чыгарууга жардам берет).

ЗАВОДЬ ирим (эки түрдүү болушат: 1. дарыя имерилген булунда суунун айланып агышы; 2. кээ бир дарыялардын куймасында деңиз таасири менен келип чыккан тескери агымдан пайда болгон айлампа).

ЗАГАР ОЗЕР борсуган көл к. замор.

ЗАГАР ПУСТЫНИ чөлдөрдөгү күйгөн так (тоо тектеринин бетинде туруп калган кара же күрөң түстөгү жука кабык. Ысык өлкөлөрдө тоо тектеринин ичинен бөлүнүп чыккан

темир же марганецтин окистеринен пайда болот).

ЗАГАР РЕК борсуган дарыя, к. замор.

ЗАГРАНИЦА чет өлкө, чет мамлекет.

ЗАГРЕБЫ к. забурунья.

ЗАЙЛЕНИЕ тулуу, тунуп калуу (көлдөрдүн, суу сактагычтардын, каналдардын, дарыялардын империятеринде тунмалардын топтолушу. Чарбачылыкта мындай тунуп калуулар көлдөрдү суу сактагычтарды тазалоо үчүн бир топ каражат жана убакытты талап кылат).

ЗАЙМКА ЗЕМЛИ корук (бош жаткан жерди айыл чарбачылыгы үчүн пайдалануу максатында корукту жеке менчик кылып ээлеп алуу. Мындай жерлер Октябрь Революциясына чейин Сибирде, Орто Азиянын кээ бир жерлеринде көп болгон. Кыргызстанда мындай жерлерди «займка» деп аташчу. Азыр советтик конституциянын негизинде буга тыюу салынган).

ЗАПМИЩЕ суу ичи (суунун, өзөндүн эң төмөн жаткан бөлүгү. Аны өзөндөгү кирген суулар дайыма каптап турат. Кыргызстанда «суу ичи» деп жалпы эле тоо капчыгайларынын боюн айтаат).

ЗАКАЗНИК заказник, убактылуу корук (илбээсиндери, балыктары көбөйүш үчүн аңчылыкка же балыкчылыкка убактылуу тыюу салынган токой, бадал же суулардын айрым участкатору. Коруктан (заповедник) айырмасы заказникте дыйканчылыкта, мал жаюуга ж. б. чарба иштерин жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк болот. Белгиленген мөөнөт бүткөндөн кийин аңчылыкка да, балыкчылыкка да уруксат берилет).

ЗАКОНТУРНОЕ ЗАВОДНЕНИЕ (нефтепромыслах) контурдун сыртына суу жүргүзүү (нефть промыслосунда), (нефтинин фонтан болуп атылып чыгышы үчүн анын жаткан жеринин чет жагынан басымы жогору сууну жиберүү).

ЗАКОН УБЫВАЮЩЕГО ПЛОДОРОДИЯ ПОЧВЫ жер кыртышынын арыкташ закону (буржуазиялык реакциялык теория. Ал эл кө-

бөйгөн сайын жакшы жерлер жетпей, арык жерлерди пайдалануунун натыйжасында айдоо жер начарлайт жана элге продукт жетпей калат деген теорияга негизделет (Мальтус). Бул теорияны марксисттик-лениндик илим жокко чыгарды. СССРде жерди туура пайдалануунун натыйжасында айдоо аянты кеңейүү менен, анын түшүмү да кескин түрдө жогорулоодо).

ЗАКРЫТОЕ ВНУТРЕННЕЕ МОРЕ жабык ички деңиз же ички деңиз. Жабык же ички деңиз деген маани деңиздин жээктеринин баары толугу менен бир мамлекетке таандык экендигин түшүндүрөт. Демек, аларды пайдалануу ошол мамлекетке гана таандык, мисалы: Арал деңизи СССРге гана таандык).

ЗАЛЕГАННИЕ ГОРНЫХ ПОРОД тоо тектеринин жатышы (тоо тектеринин Жер кыртышында таркалып жатышы. Алар эң эле ар түрдүү абалда жатышат. Чөкмө жана метаморфоздук тектер катмарланып жатат. Алгачкы пайда болушу менен катмарлары эч кандай бузулбай жаткан тектер—бузулбаган, ал эми ар кандай күчтөрдүн таасири аркасында талкаланып орун которуп кеткен тектер—бузулган тектер дислокацияланган тектер деп аталат).

ЗАЛЕЖНАЯ ЗЕМЛЯ кысыр аңыз (узак убакытка чейин айдалбаган жер. Бир канча жыл айдалбай жатып, же чөп чабынды катары пайдаланылган жер. Мындай жерге адегенде тамыры күчтүү ар түрдүү отто чөптөр чыгат да, кийин акырындык менен табигый талаа чөптөрү өсө баштайт. Жер кыртышы оңоло берип мол түшүм алууга шарт түзөт. к. залежная система земледелия).

ЗАЛЕЖЬ кеп, кеп катмары (пайдалуу кендердин жер кабыгында, же анын үстүнкү бетинде катмарланып жатышы. Алардын жатышы кендердин пайда болуш шартына жараша эң ар түрдүү болот, мисалы, чөкмөлөрдөн пайда болгон кендер (акиташ, гипс, таш туз ж. б.) катталышып жатышат. Ал эми темир, жез, коргошун, цинк, вольфрам рудаларынын кендери эң ар түрдүү формада жаты-

шат. Нефть, газдар болсо, жер астындагы бош калган катмарлар арасында же борпоң катмарларда топтолдулат).

ЗАЛИВ булуң (океан, деңиз жана көлдөрдүн кургактыкка кирип турган бөлүгү. Аянты жагынан кичинелери бухта деп аталат. Гвинея, Венгаль, Мексика, Гудзон булуңдары аянты жагынан четки жана ички деңиздерден чоң болсо, кээ бир деңиздер (Ак-деңиз, Азов) тескерисинче булуңдан кичине болот. Кээ бир ири булуңдар (Гвинея, Бискай) деңиздерден эч айырмаланбайт. Орустун илгерки «губа» «эрин» деген терминин азыр дарыялардын деңиздерге куйган бөлүгүнө тиешелүү (Обь эрини). Б. пайда болушу, жээгинин түзүлүшү, формасы жагынан эң эле ар түрдүү. Материкке терең кирип кеткен Эстуар менен Фьорддон тартып лагун менен лимандуу жээктерди кучагына алат. Деңиздердеги өчкөн жанар тоолордун кратерлеринде, же коралл лагундары булуңдун өзгөчө бир формасын түзөт. Бекинген же материкке терең кирип барган булуңдар көп учурларда суусунун составы, ташкын тартылыш толкундарынын, агымдарынын жаныбарлар менен өсүмдүктөрүнүн түрлөрү жагынан деңизден бөлүнүп турат).

ЗАЛИВНЫЕ ЛУГА майнап, өзөн (дарыялар ташыганда суу жайнап турган чөп жакшы чыккан шалбаалар).

ЗАЛИВЫ жээк суулары (деңиз мейкиндигинин бир мамлекетке тутумдаш жаткан бөлүгү. Ал эми эл аралык укук боюнча деңиздин он миль (18,52 км) аралыктагы тилкеси, андагы булуң-буйткалары, порттору, суулары ж. б. байлыктары менен ага тутумдаш жаткан мамлекетке таандык болот. Эгер бир деңиздин жээгинде бир канча (мисалы, Кара-Деңизде СССР, Румыния, Болгария, Турция) мамлекет жатса, алардын ар бири жогорку көгөзүлгөн гана аралыкка ээлик кыла алышат. Андан башка бөлүгү эл аралык зона болуп калат. Кээ бир ири деңиздер (Ак-Деңиз) же булуңдар (Рига булуңу) тарыхый өзгөчөлүгүнө жараша бүт бойдон бир

мамлекетке таандык болот).

ЗАЛОМ бөгөлмө (дарыяларда агызылган устундардын урунт жана сайроонго келип жыйылып калышы).

ЗАЛУДЬЕ залудье (эч нерсе чыкпаган майда аралдар менен деңиздерден бөлүнүп калган жээк суулары: Ак-деңизде жана Жаңы-Жер аралында).

ЗАМОР бузулган суу, чирий баштаган суу (суу жаныбарларынын, негизинен балыктардын, массалык түрдө өлүшү; суудагы кислород азайып, же абдан көбөйүп кетишинен уу заттары пайда болот).

ЗАМОРОЗКИ үшүк (жылдын жылуу мезгилинде кыска убакыт ичинде топурак жана жерге жакын жаткан аба менен өсүмдүктөрдө температуранын 0° тан төмөн түшүп кетиши).

ЗАМОРСКИЙ деңиздин ары жагындагы (өлкөлөрдүн географиялык ордун аныкташ үчүн алынган термин). **Заморские страны** — деңиздин ары жагындагы өлкөлөр. Кээде бул термин океандын ар жак, бер жагын дагы түшүндүрөт, мисалы, Америка материягиндеги мамлекеттер башка материктердин мамлекеттерин же тескерисинче айта беришет).

ЗАНДРЫ зандрлар (кум-таштуу жайылма муздуктардан агып чыккан суулар менен кошо келген кум-таштар чөгүп, жыйналган шилден жерлер. Алар дайыма байыркы муздуктардын (төртүнчүлүк доордогу) чет жакаларында кездешет. Токойлуу райондордо аз. СССРде З. эң кеңири таркалган жери: Полесье, Мещера өңү, Мокша, Уна дарыяларынын аягы).

ЗАНОСЫ СНЕЖНЫЕ борошо, күрткү (бороон-чапкын учуруп олтуруп ой-чуңкурларды, кокту — колот ж. б. ыктоо жерлерди толтуруп, шыкала жыйналып калган же шамалдын багытына каршы касабаланып жаткан кар. Кээде шамалдын багытына каршы жаткан темир жол менен автомобиль жолдорун күрткү басып, транспорт жүрбөй калат. Өзгөчө, жолдор жер бетинин деңгээлинен тө-

мөнүрөөк казылып калган болсо, коркунуч көбүрөөк).

ЗАПАД батыш (күн баткан тарап. Горизонттогу төрт тараптын бири. Батыш тарапты аныкташ үчүн Жер шарынын түндүк жарымында биз дайым түндүк уюлду бет алып турабыз. Ошондо ал сол кол тарапта жатат. Компаста аны кээде орустун «З» тамгасы менен белгилейт).

ЗАПАДИНА чанак (талаа, токой тилкесиндеги түздүктөрдөгү анчалык чоң эмес жайпак табак сыяктуу өң жерлер. Жазгы жаан-чачындын, эриген кардын эсебинен жаз айында көлмөлөргө, көк жашаң жерлерге айланып бадалдар өсөт).

ЗАПАДНАЯ ДОЛГОТА батыш узундук (Жер шарынын батыш жарым шарындагы башталгыч, же гринвич узундугунан батышты карай таркалган 180° меридиан сызыктары).

ЗАПАНЫ сал тоскуч, бөгөөл (сал агызган дарыяларда жыгачтарды керектүү жерге токтотуу үчүн жасалган тосмолор. Алар түбөлүккө жана убактылуу жасалышы мүмкүн. Эгер мындай тосмолор дарыянын бир жак жээгине курулса, узата бөгөөл дарыяны бууп турса, бөгөмө деп аталат).

ЗАПЛЕСОК жайылма (бийик кашаттын же тоолордун таманы менен дарыя, көл, деңиз сууларынын ортосундагы ичке түзөң тилке).

ЗАПОВЕДНИК корук (илим, маданий жана тажрыйба жагынан мааниси зор болгон нерселер жок болуп кетпес үчүн СССРдеги атайын корукка айландырылган жер. Мында эч кандай чарбачылык жүргүзүлбөйт. Коруктун негизги милдети: ар бир географиялык зоналарга мүнөздүү болгон участокто анын табигый өзгөчөлүгүн сактап калыш; илим, маданият жана чарбачылык үчүн эң баалуу өсүмдүктөрдү, жаныбарларды өстүрүш, кайтарыш, жоголуп бара жатса, калыбына келтириш; ал жердин табигый шартын изилдеш, байлыгын учетко алыш, аларды изилдөөнүн; туура пайдаланууну жолдорун табыш; СССРдин өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүн кайра куруу, калкты жаратылыш менен тааныштыруулар болот. Демек СССРде корук

илимий, маданият, чарбачылык үчүн зор ишти жүргүзөт; капиталисттик өлкөлөрдө болсо, жалаң гана туристтерге көрсөтүүчү жайдын милдетин аткарат).

ЗАРНИЦА жарк этме (айсыз канрагында асманда жарк-журк эткен нур. Булуңтардагы чагылгандардан же асмандын бийик катмарларындагы электр заряддарынан пайда болот).

ЗАРОСЛЬ чөп аралаш бадал көпчүлүк убактарда ар түрдүү чөптөр менен аралаш жана жыш чыккан бадалдар. Заросль облепихи—чычырканак бадалы. Чөпсүз коюу бадалдар да бар).

ЗАРЯ таң (эртең менен күндүн нурларынын адегенде мунарыктап, анан кызарып шоолаланып чыгышы. Орус тилинде күндүн батышына да колдонулат. Вечерная заря — күн батуу, күүгүм).

ЗАСОЛЕННЫЕ ПОЧВЫ шорлонгон топурак (айыл чарба өсүмдүктөрүнө зыяндуу болгон ар түрдүү минералдык туздардын топуракка жыйнала башташы. Шорлонуу: жер астындагы минералдык туздарга бай суулар жер бетине жакын жатканда бууланууга учурап, туздары топуракта калат. Жаан-чачындан бууланган суулардын көлөмү көп болгон жерлерде б. а. бекинген бассейндерде көп пайда болот. Ошондуктан шор топурактар Орто Азия, Чыгыш Закавказьеде, Каспий деңизинин боюнда, борбордук Казахстанда, Батыш Сибирде таркалган. Топурактын шорлонушуна каршы күрөшүү үчүн жер астындагы суунун деңгээлин төмөндөтүү; Жер бетин жууш үчүн багытталган сугатты жана жалпы сугат ишин туура жүргүзүш керек).

ЗАСТРУГИ күрткү (уюлдарга жакын жаткан райондогу (Гренландия) муздуктардын жээктеринде борошолуу шамалдардын күчү менен жыйналган кар).

ЗАСУХА кургакчылык, тапырчылык, какшыма (засушливый год — какшыма жыл. Жаан-чачын узакка жаабай күн ысып абадагы ным кескин түрдө азайып кеткендиктен жер кургак, өсүмдүктөргө ным жетпей

солуй баштайт. Бул учурда керимсел жел да көбөйө баштайт. Мындай кургакчылык узакка созулса, өсүмдүктөр күйө баштап, тапырчылык башталат. СССРде тапырчылыкка көбүрөөк учуроочу жерлер: төмөнкү Волга, Казахстан, Батыш Сибирь жана Орто Азия республикалары. Кургакчылык менен күрөшүү үчүн ушул райондордо жерди терең жана эрте жазда айдоо, кургакчылыкка чыдамдуу өсүмдүктөрдүн үрөндөрүн себүү, сугат ишин күчөтүү, токой тилкелерин отургузуу иштери жүргүзүлүдө. Башка өлкөлөрдө: АКШнын Батыш жана Борбордук бөлүгүндө, Аргентинада, Перу менен Бразилиянын кээ бир райондорунда, Африка материгинин түндүк бөлүгүнүн көпчүлүк жерлеринде, Кытайда, Индияда, Кичи-Азия жарым аралында, Европанын түштүк бөлүгүндө таркалган).

ЗАТМЕ'НИЕ тутулуу (затменне солдиз — Күн тутулуу, затменне луны — Ай тутулуу. Ай, Күн жана башка планеталарда пайда болгон кара так. Бул кубулушту изилдөө астрономия илиминде таандык. Күн тутулганда бир сызыкта турган Күн менен Жердин отросуна жанырган ай келип калат да Күндүн жерге келген шооласын тосуп калат. Ошол мезгилде Жер шарынын белгилүү бир тилкесинде көлөкө пайда болуп, күндүн нурун тосуп калат. Күндүн тутулуу даражасы — Айдын жолуна (орбитасына) жараша болот. Ай жерге жакыныраак болсо, Күндүн бетин бүт бойдон толук каптап калган сыяктуу болот да, толук тутулуу, алысыраак болсо жарым-жартылай тутулуу пайда болот. Күн менен Жердин ортосунан Ай өтүп бара жатса Айдын бетине түшөт да Ай тутулат. Жердин көлөкөсү Айдан үч эсе чоң болгондуктан айдын тутулушу узакка (2 саатка чейин) созулат. Ай жана Күндүн тутулушу дайыма 18 жыл 11 күн өткөндөн кийин кайталанат. Бирок Жер шарынын дайыма бир жеринен эмес ар кайсы бурчунан көрүнөт).

ЗАТО'Н дарыя булуңчасы (дарыянын булуңча болуп калган бөлүгү. Мындай жер дарыянын урунт агы-

мынан, жазга маалкы үйөр муздардын жолунан обочо болгондуктан кемелер токтоого, кыштап чыгууга жана аларга ремонт жүргүзүүгө эң ыңгайлуу. Кээ бир учурларда көлдүн майда булуңдары да болуп калат, мисалы, Ысык-Көл (Тюпский затон—Түп булуңу).

ЗАТО'Р үйөр (кыш айларында дарыя тоңгондо анын кууш тарткан жерине шыралаң муздар жыйнала берип, сууну бир топ убакка бөгөп калат. Булар кээде жыйнала берип бийиктиги бир канча метрге жетет. Жыйналган суунун жана улам кошулган муздардын басымына бөгөлгөн жерлер туруштук бере албай жырылып кетет да дарыяларда муз аралаш сел ага баштайт. Муну үйөр деп атайт. Үйөрлөр СССРдин түштүктү карай аккан дарыяларында көбүнчө жазга маал, түндүк тарапка аккан дарыяларында кыштын биринчи жарымында байкалат. Ү. чарбада зыяндуу. Ал чоң жүргөндө жолундагы бардык нерселерди (көпүрө, темир жолдорду, кемелер турган жерлерди сугат системаларын) бүлдүрүшү мүмкүн).

ЗАХО'Д Күн батуу (Күндүн же Айдын батыш тарапта горизонттон ары карай кетиши; Күндүн батышы ар бир географиялык алкактарга жараша түшүндүрүлүшү мүмкүн. Күндүн дайыма бир калыпта (бир эле жерден) батышы экватордун райондорунда байкалат. Ал эми уюлдарда Күн кышында бир канча сутка чыкпай, жай айларында батпай калгандыктан, жылдын кээ бир убактыларында бул терминдин колдонулбай калышы мүмкүн).

ЗАЩИТНАЯ КО'РКА сактагыч кабык (чөлдөрдөгү таштардын же аскалардын бетине пайда болгой кара же кара-күрөң түстөгү өңөр. Алар чөлдөгү ысыктын натыйжасында ным менен таштын бетине келип токтоп калган темир менен марганецтин окистерин).

ЗВЕЗДА жылдыз (Күн сыяктуу эле өз алдынча нур чачып турган асман телолору. Жерден эң эле алыстыкта тургандыктан кичинекей көрүнөт).

ЗВЕ'ЗДНОЕ ВРЕ'МЯ жылдыз

убактысы. (Жер шарынын өз огунда толук айланып чыгыш мезгилин жылдыздарга карап аныктоо. 24 жылдыз сааты кадимки күн убактысынын 23 саат 56 мин. 4,091 сек. га же Күндүн орточо убактысын б. а. күн менен түндүн жазгы теңелишинин учуруна барабар болот).

ЗВЕ'ЗДНОЕ НЕ'БО жылдыздуу асман (ачык асамдын түнкү көрүнүшү. Күндүзү күндөн башка эч нерсе көрүнбөгөн асманда түн ичинде жылдыздар жайнап кетет. Аларга жөнөкөй эле көз менен байкоо жүргүзсөңөр түндүк уюлдагы жалгыз гана Алтын казык жылдызы жылбай башка жылдыздардын баары аны айланып батышты карай жылып бара жатканын байкоого болот. Ал жылдыздардын жылышы жердин өз огунда айланышынан болот. Чындыгында жылдыздар өз орбидарында эле калышат. Жылдыздардын орун алмашышы алар эң алыстыкта жаткандыктан бизге байкалбайт. Биз Жер шары менен кошо айланып жүргөндүгүбүздөн асман жылдыздарынын улам башка бөлүктөрүн көрбөйбүз).

ЗВЕ'ЗДНЫЕ СУ'ТКИ жылдыз суткасы (жазгы күн менен түндүн теңелиш мезгилинде Жер өзүнүн огунда толук бир айланып чыккан убактысы. Ал Күндүн орточо убактысынын 23 саат 56 мин. 4,1 сек. барабар).

ЗВЕ'ЗДНЫЙ ГОД жылдыз жылы (Күндүн жылдыз асманын толук бир айланып чыккан сыяктуу эле 365 сутка 25636 секундага барабар. Ал Күндүн орточо убактысынын 23 саат 56 мин. 4,1 сек. барабар).

ЗВЕРОВО'ЯНЫЙ ПРО'МЫСЕЛ деңиз айбандарына аңчылык (деңиздердеги сүт эмүүчү (тюлен, морж, дельфин, кит, деңиз мышыгы) жаныбарларга аңчылык кылуу. СССРде негизги райондору Түндүк уюлдуу деңиздери. Тынч океандын түндүгү, Каспийдин түндүгүндө, Кара жана Азов, Арал деңиздери. Алардын терилеринен булгаары жана ички, тумак жасалат, этин түндүктө итке ж. б. жаныбарларга беришет. Майынан медициналык балык майын алышат).

ЗВЕРОВО'ДСТВО айбандарды асыроо (кымбат баалуу аң терилерин алуу максатында жапайы айбандар-

ды капастарда өстүрүү. Бул айыл чарбачылыктын бир тармагы болот. Негизги багылуучу айбандар: калтар, сүлөөсүн, суусар, киш, бобр ж. б. Кыргызстандын шартында азырынча кээ бир чарбаларында калтарлар гана багылат).

ЗВЕРОЛО'ВСТВО айбандарды кармоо (негизги максаты жапайы айбандарды тирүү кармоо. Эл чарбасында орчундуу орунду ээлейт. Илим изилдөө ишинде, жаныбарларды аргындаштырууда, зоопарк түзүү иштеринде өтө керек. Кыргызстанда бул максатта: илбирс, карышкыр, тоо теке, аюу, элик, кирпичечен ж. б.; канаттуулардан: ак куу, коңур көз, кара кытан, көк кытан, балта жутар жору ж. б. кармалат).

ЗЕМЕ'ЛЬНЫЕ УГО'ДЬЯ жер (жер байлыктарынын табигый түрлөрүнө, чарбадагы маанисине жараша бөлүнүшү: 1. айыл чарбага жарактуу жерлер (айдоо, аңыз, жайыт, чөп чабынды); 2. токой бадал; 3. саз; 4. агын суу каптаган жерлер; 5. тоо-таш, мөңгү баскан жер, чаптар ж. б.).

ЗЕМЕ'ЛЬНЫЕ ФО'НДЫ жер фондусу (өлкөнүн негизги байлыктарынын бири болгон жер ресурстары. Ж. Ф. экономикалык мааниси жана анын айыл чарбада негизги өндүргүч курал болушу бардык өндүрүш процессинде эң зарыл материалдык шарт катарында эсептелгендиги менен аныкталат. Ж. Ф. пайдалануунун түрү үстөмдүк кылуучу өндүрүш жолдоруна жараша болот. Капитализмде Ж. Ф. негизги бөлүгү жер ээлөөчү капиталисттердин колунда болот. СССРде жер мамлекетке, жалпы элге таандык. Аны пайдалануу 5 категорияда жүргүзүлөт: 1. айыл чарба үчүн колхоз, совхоздорго түбөлүк бекитилип берилген; 2. өнөр жай транспорт үчүн атайын бөлүнгөн; 3. мамлекеттик токой фонду; 4. шаар курууга бөлүнгөн; 5. мамлекеттик запас жер фондусу. Үчүнчү жана бешинчи категориядагы жерлер колхоз, совхоздорго узак убакытка пайдаланууга берилип да турат).

ЗЕМЕ'ЛЬНЫЙ КАПИТАЛ жер чыгымы, жер капиталы (жер иштетүүчү капиталисттердин, жер ээлерин-

нин жалданма күчтү эксплуатациялоо аркылуу жерден алынган кошумча пайданы дагы арттырыш үчүн жерге жумшалган (сугатка, кургатууга, түзөтүүгө, ар кандай имараттарга) каражаттар).

ЗЕМЛЕВЕДЕНИЕ жерди таануу (Жердин физикалык географиялык закон ченемдүүлүгүн үйрөтүүчү илим. Физикалык-географиянын бир тармагы).

ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЕ жер ээлөө (тарыхый доорго жараша ар кандай шартта пайда болгон жерге ээлик маселеси. Анын негизги формасы ар бир доордогу өндүрүш жолуна жараша болот. Алгачкы общиналык доордо жер жалпы элге таандык болуп, жер жөнүндөгү ички тартипти община жүргүзгөн. Феодализм тушунда жер мамлекетке өткөнү менен крепостук дыйкан ээлеген феодалдарга гана тиешелүү. Капитализмдин тушунда болсо жер товарга айланып (сатыла баштайт), майда жер ээлери (дыйкандар) жерден ажырап жалданма жумушчуга айланат. Жер ээлөө СССРде гана биринчи жоюлуп элдердин жалпы менчиги болду).

ЗЕМЛЕДЕЛИЕ дыйканчылык (айыл чарбачылыгынын негизги тармагы. Ар түрдүү азык-түлүк эгиндер, техникалык жана тоют өсүмдүктөрүн өстүрүү алардан жогорку түшүм алуу максатында топуракты жакшылап иштетүү: айдоо, малалоо, семиртүү ж. б. жумуштарын жүргүзөт).

ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЕ жерди пайдалануу (жеке менчиктеги коллективге же мамлекетке тиешелүү болгон жерлерди пайдалануунун тартиби жана формалары. Капиталисттик өлкөлөрдө Ж. П. бүтүндөй жеке менчик негизинде болгондуктан, жырткычтык жол менен өткөрүлөт. СССРде жер жалпы элдин байлыгы. Ал колхоз, совхоздорго, коомдук ишканаларга, дыйкандарга пайдаланууга берилет. Колхоздорго жер түбөлүккө жана беркеге бекитилип берилет).

ЗЕМЛЕПРОХОДЦЫ саякатчылар (Азиянын түндүк жана түндүк чыгыш бөлүгүн XVI—XVIII кылымдарда ачкан орус саякатчылары. Алардын негизги максаты жаңы ачылган

жерлерди чараба үчүн пайдалануу (соода, дыйканчылык, кендер, илбесин, балык, токойлор) болгон).

ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЕ жер титирөө (Жер шарындагы кургактыктардын жер титирөөчү зонасында жаткан райондордогу жердин (жер кабыгынын) термелиши. Ж. Т. жердин ички күчтөрүнө байланыштуу болот). Ошондуктан алардын географиялык таркалышы тоо пайда кылуучу тектоникалык простер жүрүп жаткан райондордо: Тынч океандын жээктеринде (Анды тоолору, Япония, Малая аралы). Бул райондордо бардык Ж. Т. 43% туура келет жана Жер ортолук деңизинин району (Альпы, Кавказ, Гималай—бул жерлерде 26%) Ж. Т. калган 11% башка райондордо өтөт. СССРде жер эң көп титирөөчү райондор: Закавказье, Орто Азия, Байкылдын тегереги, Куриль аралдары, Камчатка, Сахалин, Крымда сейрек учурайт. Чыгыш Европа, Батыш Сибирь түздүктөрүндө эч байкалбайт. Тектоникалык Ж. Т. башкача айтканда жанар тоолук Ж. Т.) болушу мүмкүн. Чарбага көп кыйынчылыктарды алып келет).

ЗЕМЛЯ Жер, Жер шары (Жүп системасындагы күндөн үчүнчү болуп турган планета. Жер шары жалпак деген түшүнүктү илгери эле (Пифагор, Аристотель) жокко чыгарышып шар сыяктуу экенин далилдешкен. Ал далилдер төмөнкүлөр: 1. бизди курчап турган горизонттун чексиз экендиги; 2. алыстай баштаган нерсенин көрүнбөй калышы; 3. Ай тутулганда ага түшкөн Жердин көлөкөсүнүн тегерек болушу; 4. Жердин формасын өлчөөдө градуустук торго бөлүп өлчөө методунун тууралыгы; 5. башка планеталардын шар сыяктуу болушу. Бирок жер топтоголок эмес. Экваторунда бөйрөктөнүп, уюлдары басылып кеткен. Ага далил: жердин экватордогу радиусу 6378,2 км. болсо, уюлда 6356,9 км. же экватордо айланасы 40077 км. болсо, меридиан боюнча 40009 км. Жер жумурткадай тегиз эмес. Океан каптаган жерлеринде 10 км. чейин оюлуп кетсе, тоолуу жерлери 8 км. чейин көтөрүлүп жатат. Ошондуктан анык формасы геонд деп аталат. Жер бетинин аянты 510 млн.

км². Көлөмү 1083 млрд км³. Литосфера деп аталуучу катуу кабык менен капталган. Андан башка гидросфера, атмосфера деген дагы эки кабыгы бар. Гидросфера Жер шарынын 71% каптап жатат. Атмосфера болсо 1000 км. бийиктикке чейинки калыңдыкта Жер шарын курчап турат. Жер өзүнүн огун бир суткада бир айланып чыгат. Ошондон күн менен түн пайда болот. Күндү бир жылда эллипс боюнча айланып чыгат, ошондуктан жыл мезгилдери келип чыгат. Күндөн эң алыстаган учуру—афелий (1-июль) 152 млн. км. эң жакындаган учуру—перигелий (1-январь) 147 млн. км. Күндү айланып чыккан орбитасынын узундугу 930 млн. км. Ылдамдыгы секундуна 30 км. Жердин ички түзүлүшү адам үчүн али анык эмес. Бизге азыр үстүнкү гана 10 км. жука кабыгы белгилүү. Жер дегенде жалпы Жер кабыгынын үстүнкү борпоң топурак же кээде кыртыш деп да аталуучу гана жука катмарын да түшүнөбүз).

ЗЕМЛЯНЫЕ ПИРАМИДЫ жер пирамидалары (жаан суулары менен жер бетиндеги борпоң тектер калып кетип, андан катуу тектер калып калуудан пайда болгон пирамида сыяктуу шуншуну жер бетинен чыгып калган таштар же катуу башка тектер).

ЗЕМНАЯ КОРА Жер кыртышы (үстүнкү катуу катмары силикаттардан туруп, калыңдыгы ар кандай (15—100 км). Океан астында жука, материктерде калың болот. Эң үстүнкү бөлүгү дайыма талкаланууда, астында 10 км. тереңдиктен тартып талкалануулар басым астында цементтелген).

ЗЕМНАЯ ОБОЛОЧКА жер кабыгы, к. географическая оболочка.

ЗЕМНАЯ ОРБИТА Жер шарынын орбитасы (Жер Күндү эллипс боюнча айланып чыккан жолу. Ошондуктан Жер Күнгө бирде жакындап бирде алыстап турат).

ЗЕМНАЯ ОСЬ Жер шарынын огу (Жердин бир сутка ичинде өз огундагы айланышын жалпы болжол боюнча белгиленгендеги сызыгы. Жер шарындагы ошол сызык өткөн жер-

лерди уюл (түштүк, түндүк) деп атайбыз).

ЗЕМНОЕ ЯДРО жердин ядросу (Жер шарынын 3450 км. радиуста жаткан ички бөлүгү. Болжолор боюнча ал оор нерселерден (темир, никель) турууга тийиш. Ошондуктан андагы заттардын тыгыздыгы 6—11, температурасы 3000°, басымы 3000 000 атмосфералык чейин жетет).

ЗЕМНОЯ МАГНЕТИЗМ Жер магнетизми (Жер шарын курчап турган магнит талаасы бар экендигин билгизүүчү касиет. Ошол боюнча магнит стрелкасынын бир учу түштүктү бир учу түндүктү карайт. Демек, Жер шарында түндүк, түштүк деген эки магнит талаасы бар. Бирок ушул багыттарда компастын стрелкасы меридиан боюнча жатпайт да өзүнчө бир бурч түзөт. Ал эми ошондой меридиандан кыйшайган бурчтардын баарын картада бириктирген сызыкты изогон деп айтат. Бардык изогондор уюлдарда кошулушат. Магнит стрелкасы экваторго жалпагынан (горизонталь) жатат да, түндүк уюлга барган сайын магнит уюлуна тикесинен туруп калмайынча магнит стрелкасынын учу төмөн басыла берет. Ошол магнит стрелкасынын бирдей деңгээлде кыйшаюусун кошкон сызыктар изоклин деп аталат. Бул кыйшаюулар, жантаюулар кылымдар бою, сутка ичинде магнит толкунуна жараша өзгөрүп турат).

ЗЕМНОЯ ШАР Жер шары, к. Земля.

ЗЕМНЫЕ ПОЛЮСЫ Жер шарынын уюлдары (Түндүк, түштүк деген эки уюл бар. Уюл дегенибиз Жер шары өз огун бир сутка ичинде айланып чыгууда кыймылсыз (айланбастан) калган бөлүгү. Ал аркылуу Жердин огу өтөт).

ЗЕНИТ төбө (байкоо жүргүзгөн адамдардын так төбөсүнөн тике жүргүзүлгөн сызыктын асманга кошулган жери, б. а. асмандын эң бийик бөлүгү).

ЗЕНИТНЫЕ ДОЖДИ тике төбөдөн жааган жаан. к. тропические дожди.

ЗЕРКАЛО ГРУНТОВЫХ ВОД жер астындагы суулардын бети (жер астындагы суулардын үстүнкү бети.

Ал дайым үстүнөн каптаган катмарларга тийип жатат).

ЗЕРНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО дан чарбачылыгы (айыл чарба географиясынын бир тармагы. Дан эгин айдалган жерлерди кучагына алат);

ЗИМНЕЕ СОЛНЦЕСТОЯНИЕ кышкы чилде (22-декабрде күн асман экватору жүргөн жолунда абдан четтеп (алыстап) жана Жер шарынын түштүк жарым шарына ооп кеткен учуру. Түндүк жарым шарда күн аябай кыскарып түн узарып аяздуу кышкы чилде башталат).

ЗИМОВКА кыштоо (ар түрдүү максатта (изилдөө, байкоо жүргүзүү же мал багуу) элдүү пункттардан алыс жаткан райондордо кыштап калуу. Зимовка на полярных станциях — уюл станцияларында кыштоо).

ЗНОЯ аптап (жай күндөрү, мээ кайнаткан ысык).

ЗО'НА зона (географияда Жер шарынын табигый өзгөчөлүктөрү боюнча (жер кабыгы, жер кыртышы, топурагы, климаты, өсүмдүгү) бөлүнүшү).

ЗО'НА ЗАТИШЬЯ желсиз зона, үлп этпөө (экватордун түндүгүрөөк жагында жаткан төмөнкү басымдуу зонадагы аба тынчтыгы. Бул жерде түндүк чыгыштан, түштүк чыгыштан согуучу пассаттар токтолуунун натыйжасында ысыган аба тике көтөрүлөт да түндүк (оңго) жана түштүк (солго) жарым шарларды көздөй багыт алып, антипассатты пайда кылат. Алар акырындап суунуп олтуруп бууга айланат да коюу булуттарды, көп жаан-чачынды пайда кылат).

ЗО'НА ЛЕСО'В токой зонасы (Жер шарынын айрым алкактарындагы (тропик, тайгада) же тоолуу райондордун белгилүү бөлүгүн ээлеген токойлуу тилке).

ЗО'НА ЛЕСОСТЕП'Я токойлуу талаа зонасы (талаа менен токой зонасынын ортосундагы өтмө катар тилке).

ЗО'НА ПУСТЫ'НЬ чөл зонасы (Жер шарындагы чөлдүү жерлер. Кеңири таркалган райондору: Сахара, Орто Азия, Аравия чөлдөрү).

ЗО'НА САВА'ННЫ саванна зонасы

(тропикке жакын кээ бир жерлердеги жаан-чачындуу мезгилде чөп өсүмдүгүнө өтө бай, какшымада чөптөрү куурап калган токойлуу талаа. Индияда Декан бөксө тоосунда, Африкада, Суданда кездешет).

ЗО'НА СМЕ'ШАННЫХ ЛЕСО'В аралаш токой зонасы (ийне жалбырактуу жана жазы жалбырактуу жыгач өсүмдүктөрү аралаш чыккан б. а. ийне жалбырактуу жана жазы жалбырактуу токой зоналарынын ортосундагы тилке).

ЗО'НА СТЕП'Я талаа зонасы (географиялык алкактарда жана тоо этектеринде тулаңы калың чыккан кеңири тилке. Көбүнчө эки жарым шардын мелүүн алкагында кеңири таркалган).

ЗО'НА ТАЙГИ' тайга зонасы (түндүк жарым шардын мелүүн алкагынын түндүк тарабындагы түбөлүк көгөрүп туруучу ийне жалбырактуу жыгач өсүмдүктөрү өскөн кең аянтты ээлеген чытырман токой тилкеси).

ЗО'НА ТУ'НДРЫ тундра зонасы (түндүк уюлга жакын жаткан климаттык шарты эң ызгаардуу, токой өсүмдүктөрү өспөгөн тилке. Европа, Азия жана Түндүк Америка материктеринин түндүк тарабын ээлейт).

ЗО'НА ШИРОКОЛИ'СТВЕННЫХ ЛЕСО'В жазы жалбырактуу токой зонасы (ысык алкактын бардык жерлеринде жана мелүүн алкактын түштүк тарабында жазы жалбырактуу ар түрлүү жыгач өсүмдүктөрү өскөн тилке. Ысык алкакта түбөлүк көгөрүп турса, мелүүн алкакта жайда көгөрүп, кышта жалбыраксыз калат).

ЗОНА'ЛЬНОСТЬ зоналуулук, (климат, топурак, өсүмдүктөр, жаныбарлар ландшафттардын зоналары боюнча таркалышы).

ЗО'НЫ ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ географиялык зоналар (географиялык ландшафттардын зонасы дегенибиз Жер бетинин табигый шарты бирдей келип, географиялык алкактарга, бийиктиктерге жараша гана өзгөрүүлөргө учурап бөлүктөргө бөлүнүшүн айтабыз. Географиялык зоналардын ортосунда туруктуу чек ара болбойт. Алар бири-бирине акырындик менен өтөт да, ортосунда өтмө

катар зонаны пайда кылат. Географиялык зона эки түргө бөлүнөт: 1. кеңдиктер боюнча (Жер шарында жалпагынан жаткан); 2. бийиктик боюнча (тоолуу райондордо), биринчиси Жер шарынын Күн нуру менен жылынышына, климаттык зоналарга жана кеңдиктерге жараша болот. Экинчисинде болсо зоналар бийиктиктер (тоо) боюнча тез өзгөрөт).

ЗООГЕОГРА'ФИЯ зоогеография (Жер шарындагы жаныбарлардын таркалышы жөнүндөгү илим. Алардын таркалыш себептерин аныктоо менен бирге (тарыхый, климаттык, жер бетинин түзүлүшүнө жараша Жер шарынын ар бир районунда жаныбарлардын түрлөрүнүн топтолушун изилдейт. Алар ошол эле бир районго байыр алган же келгин болушу мүмкүн. Жер шарынын азыркы жаныбарлар дүйнөсү алты зоогеографиялык областка: палеорктикага, неорктикага, индиялык, эфиопиялык, неотропикалык жана австралиялык болуп бөлүнөт. Кийинки

ИГАПО игапо (Амазонка дарыясынын Бразилия бөлүгүндөгү киргич суулар каптап турган, өсүмдүккө кедей өрөөндөгү талаалар).

ИГЛУ иглу (Канададагы эскимостордун кышкысын кардан боз үй сыяктуу жасаган үйлөрү).

ИЗВЕРЖЕ'НИЕ атылуу (жер астынан атылып чыгуу. Жердин борбордук бөлүгүнөн жер үстүн карай болгон атылуулар).

ИЗВЕРЖЕ'НИЕ ПОРО'ДЫ атылган тектер (магманын кристаллдык тектеринин жердин үстүнө же Жер кабыгынын ички бөлүгүнө катып калышы. Алар кристаллдануусуна жараша: толук кристаллданган (гранит), айнек сыяктуу (обсидиан), жарым кристаллданган (трахит) болуп бөлүнөт).

ИЗВЕРЖЕ'НИЯ ВУЛКАНИЧЕСКИЕ к. вулканические извержения.

ИЗВЕСТКО'ВЫЙ ТУФ акиташтуу туф (көмүр кычкыл акиташтарына бай, булактарда тез чогулуучу

убакта үч областка: 1. Арктогеяга, неорктика; 2. Нотогея (австралия); 3. Неогей (неотропик) бөлүнөт).

ЗУБЦЫ' арсак (тоо чокуларындагы, же кырларындагы арсайып мамы сыяктуу болуп турган учтуу зоолор).

ЗЫБУН былкылдак, саз (калыңдыгы 1—2 м. жеткен өсүмдүк калдыктары менен капталып жаткан саздар. Үстүнөн адам басса былкылдап турат. Оюлуп кетиши да мүмкүн. Себеби көлдөр, дарыялар суу өсүмдүктөрүнүн тамырлары менен капталып калышынан пайда болот. (Украина менен Беларуссиядагы Полесьеде кездешет).

ЗЫБЬ майда толкун, сыбызгы (көл, деңиз дарыя сууларынын үстүнүн майда (сыбызгы) кыймыл аракетте болушу. Деңизде шамал басылгандан кийин да болуп турган майда толкунду жансыз (чабал) толкун деп коёт. Себеби алар башка жакта басылган элек толкундан болушу мүмкүн).

И

борлоң тек. Мындай туфтардын пайда болгон жерлери Түндүк Кавказда, Пятигорскидеги минералдык булактарда эң жакшы байкалат. Алар курулушта кеңири колдонулат).

ИЗЛУ'ЧИНА имерилиш (суунун урунуп агышынын натыйжасында дарыялардын нугунун имерилип калган жерлери. Ал имерилиштеги суу жээкти кеңире берип кээде экинчи имерилишке кошуп салып «калган дарыяларды» пайда кылат. Бул көбүнчө түздүктөгү дарыяларда байкалып турат).

ИЗМЕНЕ'НИЕ КЛИ'МАТА климаттын өзгөрүшү (климаттын орточо көрсөткөн маалыматтары өйдөлөп же ылдыйлап кетип, бир канча жыл ичинде кайта мурунку калыбына келиши. Анын себептери астрономиялык, атмосфералык, геологиялык, геоморфологиялык өзгөчөлүктөргө байланыштуу).

ИЗМЕНЕ'ННЫЕ ЛАНДША'ФТЫ өзгөрүлгөн ландшафт к. культурный ландшафт.

И'ЗМОРОЗЬ бубак (кышында суук же тумандуу күндөрдө ар кандай нерселердин жел соккон тарабына көбүрөөк туруп калган, кар сыяктуу борпоц, бирок кристаллга айланып кеткен муз. Ал абадагы буулардын андан да муздагыраак болуп турган нерселер менен сүрүлүшүнөн пайда болот. Кыроодон айырмасы суук мезгилде күнү-түнү дебей эле пайда боло берет).

И'ЗМОРОСЬ шыбыргактуу жамгыр (көбүнчө эрте жазда же кеч күздө тумандуу күндөрдө кар менен жамгырдын аралаш жаап турушу).

ИЗОАМПЛИТУ'ДА изоамплитуда (температуранын термелиши жыл мезгилинде же ай, сутка ичинде (өйдө-төмөн болуп) бирдей болгон жерлерди картада бириктирип туруучу сызык).

ИЗОАНАБА'ЗЫ изоанабазалар (Жер шарындагы кургактыктардын кылымдап көтөрүлүшүнүн бирдей деңгээлде жогорулаган орундарын картада бириктирип туруучу сызык. Ал жер кабыгынын көтөрүлгөн жерлеринин бардыгын ачык-айкын көргөзүп турат).

ИЗОАНАМА'Л изоанамал (бир кендиктеги температуранын орточо деп алынган санынын жогору (ысык) же төмөн (суук) болуп калган учурларынын бардыгын картада бирге кошкон сызык).

ИЗОБА'ЗА к. изоанабаза.

ИЗОБА'РИ изобар (аба (атмосфера) басымы бирдей болгон жерлерди картада бириктирүүчү сызык. Мындай картаны түзүш үчүн бир канча жылдагы же жыл мезгилдериндеги, сутка ичиндеги өзгөрүштүн орточо көрсөткүчү алынат).

ИЗОБАТ изобат (океан, деңиз, көлдөрдүн бирдей тереңдикте жаткан жерлерин картада бириктирүүчү сызык).

ИЗОБРАЖЕ'НИЕ РЕЛЬЕ'ФА жер бетинин сөлөкөтү (негизги милдети жер бетин планга, картага түшүрүү. Ал бир канча жол менен тартылат: 1. горизонталь же изогипсальк жол менен; 2. майда сызыктар менен (тоо капталдарында сызык жоон, бирок кыска болот); 3. комбинация— жогорку экөөнү бириктирген; 4. бо-

ёкторду коюлтуп же суюлтуп берүү жолу менен; 5. картага көлөкө түшүрүп тартуу. Мында нур кыйшайып тийгенсип турууга тийиш).

ИЗОГА'ЛИНА изогалина (деңиз, океан, көл сууларынын туздуулугу бирдей жерлерин карталарда бириктирүүчү сызык).

ИЗОГЕОТЕ'РМА изогеотерма (жер астындагы температуралары бирдей жерлерди картада бириктирүүчү сызык. Жер кабыгынын тереңдиктериндеги температуралар бирдей эмес, тоолуу жерлерде бир топ тереңдеп кетет).

ИЗОГИЕ'ТА изогнета (Жер бетиндеги жаан-чачын жыл, ай же жыл мезгили боюнча бирдей таркалган жерлерди картада бириктирүүчү сызык).

ИЗОГИ'ПС изогипс к. горизонтали.

ИЗОГОН изогон к. земной магнетизм.

ИЗОКАТАБАЗА изокатабаза (Жер кабыгынын кылымдык термелишинин натыйжасында төмөн түшүп кеткен жерлерди картада кошуп туруучу сызыктар).

ИЗОКЛИ'Н изоклин (жердин магнит талааларынын бирдей таркалыштарын картада көргөзүүчү сызык).

ИЗОКЛИНА'ЛЬНЫЕ СКЛА'ДКИ изоклиналдык катталыштар (Жер кабыгынын бир канча катталыштарынын жарыш жана тутумдаш жатышы).

ИЗОЛИ'НИИ изолиниялар (аба басымынын, деңиз тереңдиги бирдей температураны кошуп географиялык картада көргөзүп туруучу сызык).

ИЗОМАГНИТНАЯ ЛИ'НИЯ изомагнит сызгы к. Земной магнетизм.

ИЗОНЕ'ФА изонефа (булуттуулугу бирдей болгон асман бөлүктөрүн картада бириктирип туруучу сызык).

ИЗОСЕ'ИСТ изосейст (күчтөрү бирдей болгон жер титирөөлөрдү атайын картада бириктирип туруучу сызык).

ИЗОТЕ'Р изотер (жай айындагы орточо температуралуу жерлерди картада бириктирүүчү сызык).

ИЗОТЕ'РМА изотерма (белгилүү бир мезгилдеги орточо температуралары бирдей болгон жерлерди бириктирип картада көргөзүп туруучу сызыктар).

ИЗОТЕРМИ'ЧЕСКИЙ СЛО'И АТМОСФЕ'РЫ атмосферанын изотермалык катмары (тропосфераны стратосферадан бөлүп туруучу температурасы бирдей келген бийиктик. Тропосферада жогорулаган сайын температура төмөндөй берет, стратосферада болсо өзгөрүлбөйт).

ИЗОТЕРМОБАТ изотермобат (деңиз, океандардын туурасынын кесилгендеги ар кандай тереңдиктериндеги бирдей температураны кошуп көрсөтүүчү сызыктар).

ИЗОХИМЕН изохимен (кыш айларында орточо температурасы бирдей жерлерди картада бириктирүүчү сызык).

ИЗОХРО'НЫ ЗЕМЛЕТРЯСЕ'НИЯ жер титирөөнүн изохрону (титирөөнүн толкуну бирдей таркалуучу жерлерди картада көргөзүп туруучу сызык. Бул туюк сызыкты түзөт).

ИЛ чөгүндү, тунма (акпай турган (көл, деңиз, океан) суулардын түбүнө органикалык калдыктардын, минералдардын бөлүкчөлөрү чөгүп олтуруп жыйналган катмар. Көл тунмалары кургай баштаганда андагы органикалык заттар кошо чирип эн эле сонун жер семирткичке айланып кетет. Тунмалар ар бир көл, деңиз, океандарда түрдүүчө шарттарда, ар кандай калдыктардан пайда болгондуктан алардын түрлөрү да, өндөрү да, химиялык составы да ар түрлүү).

ИЛЛЮ'ВИИ иллювий (жер кыртышындагы органикалык калдыктар, минералдык заттар топуракка сиңген жаан-чачын суулары менен шөлчотонуп кетип чириндиге айланышы).

ИЛЬМЕ'НИ ильмендер, көлдөр (илгери дарыялардын тармактарынын бири болгон, бирок азыр дарыядан бөлүнүп жээгине камыш, жекен өскөн көлдөр (Волганын төмөнкү куймаларында; Чүй дарыясынын Моюн-Кум чөлүнө барып соолгон жеринде).

ИММИГРА'НТ иммигрант (башка өлкөгө түбөлүк же убактылуу жашоо үчүн көчкөн жеке адам).

ИММИГРА'ЦИЯ иммиграция (бир

мамлекеттин адамы экинчи мамлекетке түбөлүк же убактылуу жашоого көчүп кетүүсү).

ИМПЕ'РИЯ империя (өкмөт башында падыша (император) турган мамлекет (Россияда Петр Iнин тушунан 1917-ж. чейин империя болгон). Империя деп азыр колониялары бар кээ бир мамлекеттер да айтылат (м: Великобритания И. Франция И.).

И'МПОРТ импорт (бир мамлекеттин ички базарларына сатыш үчүн экинчи мамлекеттен алынып келинген товарлар. Кээде ал товарлар экинчи мамлекет тарабынан үчүнчү мамлекетке өткөрүлүшү (экспорт) мүмкүн. Ал эл аралык сооданын шартына жараша болот).

ИНВЕ'РСИЯ инверсия (бир районго мүнөздүү болгон климаттык зоналардын, өсүмдүк менен ландшафттардын алкактарынын бузулуп кетиши, м: климаттык шарттын өзгөрүп кетишине жараша кээде түндүк районго мүнөздүү болгон өсүмдүктөр, тилкеси түштүктү карай шынаа сыяктанып кирип кетет).

ИНВЕ'РСИЯ ЛАНДША'ФТОВ ландшафттын өзгөрүшү (бузулушу) (ландшафттын бийиктик закондуулугу боюнча эмес өз алдынча таркалышы байкалган жер. Л. Ө. жүргөн жерлердеги тоо капталдарында улам жогорулаган сайын салкынды жакшы көргөн өсүмдүктөр эмес, жылуулукту жакшы көргөн өсүмдүктөрдүн пайда болушу байкалат. М: Уссри тайгасынын Амур боюнда, дарыя кашатындагы ийне жалбырактуу токой өскөн кыл топурактуу жер тоо таянган жерлерде күрөң топурактуу аралаш токой зонасына (маньчжур тибинде) өтүп кетет).

ИНВЕ'РСИЯ РЕЛЬЕ'ФА жер бетинин өзгөрүшү (бузулушу) (тектоникалык кыймылдар жүрүп турган жерлерде кыймылга каршылыгы начар б. а. бат талкалана турган тектерден турган дөңсөө жерлер бузулуп төмөндөп кетет да, каршылыгы күчтүү, катуу тектүү катмарлар жогору көтөрүлүп чыгат. Булар көбүнчө тоолуу райондордо жанар тоолуу жерлерде, илгери катталыштары талкаланган жерлерде байкалат. Антиклиналдуу жерлер азыр

абдан жуулуп кетип, синклиналдан төмөн жатып калган. Анткени синклиналдын катуу тектери аска сыяктуу оркоюп калып калат).

ИНВЕРСИЯ ТЕМПЕРАТУРЫ температуранын өзгөрүшү (температуранын жогорулаган сайын жылынып өзгөрүшү. Бул төмөнкүчө: жер бети жана анын үстүндө жаткан аба катмары тез суунуп кетишинен, тоолуу райондордо тоо башынан муздак абанын өрөөндөргө карай агышынан пайда болот. Атмосферанын өзүндө түрдүүчө жолдор менен пайда болгон эки аба массасынын аралыктарында да байкалат).

ИНГРЕССИОННЫЕ БЕРЕГА' төмөндөгөн жээк (куркактыктын төмөндөп бара жаткан бөлүгүндө деңиз каптай баштаганда пайда болгон жээктер. Мындай жээктин эки рельефе: жараша ар кандай болушу мүмкүн: тоолуу, тектирлүү, ойдуңдуу; ошондуктан жээк эң эле көп тилмеленген болот).

ИНГРЕССИЯ ингрессия (куркактыктын жээктеринин төмөндөп кетишинен аны деңиз суусунун капташы. Деңиз көбүнчө жээктеги дарыя өрөөндөрүн жана башка оң жерлерди тез каптайт да куркактыкка терең кирип турган булуңдарды (бухталарды) пайда кылат).

ИНДЕТЕРМИНИЗМ индетерминизм (детерминизмге карама-каршы, коомдук турмушта географиялык чөйрөнүн ролун жокко чыгаруу).

ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ индустриализациялаштыруу (айыл. чарба тармактарынын өсүшүнө караганда өнөр жайдын тез өсүшү. Өнөр жай тармактарында өзгөчө мааниге өндүрүш куралдарын жасап чыгаруу өнүгүшү керек. Индустриализация убактысында шаарлар өсүп, өнөр жай борборлору пайда болот, эл чарбасында майда, начар жабдылган ишканалар ири, алдынкы техника менен жабдылган ишканалар менен алмаштырылат. Бирок социалисттик индустриализация максаты, өсүш темпи жана методу жагынан капиталисттик индустриализациядан түп-тамырынан бери ажырап турат).

ИНДУСТРИАЛЬНО-АГРАРНАЯ СТРАНА' индустриялуу агрардык өл-

кө (өнөр жайы (өзгөчө оор өнөр жайы) өтө өнүгүп, айыл чарбасынын өсүш темпи өнөр жайга жете албай калган өлкөлөр).

ИНДУСТРИЯ к. Промышленность.

И'НЕЯ кыроо (күн ачыкта, түн ичинде же кечинде жер бетине ж. б. нерселерге туруп калган жука муз катмары. Анын пайда болуш себеби жер тез суунуп, температурасы 0° төмөндөп кеткенде абадагы суу буулары ар кайсы нерселерге жармашып, адегенде суу тамчыларына анан музга айлануу жолу менен түшүндүрүлөт).

ИНОСТРА'НЕЦ чет элдик к. иммигрант.

ИНОСТРА'ННЫЙ КАПИТА'Л чет элдик капитал (экинчи бир мамлекетте пайдаланылып жаткан башка мамлекеттин каражаты. Капиталисттик шартта бул, мамлекетти көз карандылыкка, элинин жакырланышына алып келет).

ИНСОЛЯЦИЯ инсоляция, күн нуру (Күн жер бетине тийгендеги нурунун кубаты. Ал аянт бирдигине кеткен күн нурунун кубатын убакыт бирдигине көбөйтүү жолу менен өлчөнөт, мисалы, бир см² аянтка түшкөн нур 1,94 каллорияга барабар. Күн нуру жер бетине жыл мезгилдерине күндүн бийиктигине, атмосферанын (климаттын) абалына жараша ошондой эле Күндөгү тактарга жараша өзгөрүп турат. Ал актинометрия деген курал менен өлчөнөт).

ИНТЕНДЕ'НЦИЯ интенденция (Колумбиядагы административдик территориялык бөлүнүштүн негизги бирдиги).

ИНТЕНСИ'ВНОСТЬ ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ПРОЦЕ'С-СОВ физико-географиялык процесстердин интенсивдүүлүгү (жердин географиялык кабыгындагы жүрүп жаткан физикалык өзгөрүштөрдүн ылдамдыгынын бирдиги. Ар бир жердеги ф. г. п. и. өзгөрүш (талкаланыш) эң эле биринчи келип жеткен күн нурунукөлөмүнө жараша болот, мисалы, географиялык өзгөрүштөрдүн ылдамдоосу күн нурунун көбөйүшү менен артыла барат да, гидрологиялык талкаланышты, топуракты пайда кы-

луу, биологиялык өзгөрүш процесстерин ылдамдатат. Мында жер кабыгынын тектеринин талкаланууга болгон каршылыгы да зор роль ойнойт. Эгер оной талкалануучу тектерден турса, өзгөрүү тез жүрөт).

ИНТЕНСИФИКАЦИЯ интенсификация (чарбанын өсүш темпин арттырууга колдонулат да, өндүрүмдүүлүктүн даражасын көргөзөт, мисалы, интенсификация сельского хозяйства—айыл чарбанын өндүрүмдүүлүгүнүн артылышы. Мындай өсүш аянтын артылышы менен эмес, механизация күчөп, жер семирткичтерди арбын колдонуу менен түшүмдү арттыруу болот).

ИНТРУЗИВНЫЕ ГО'РНЫЕ ПОРОДЫ интрузивдик тоо тектери (жердин түпкүрүнөн көтөрүлүп, бирок Жер бетине жетпей, Жер кабыгынын ичинде жогорку температура менен зор басымда катып калган тектер. Буга гранит, сиенит, диорит, габбро, перидотиттер кирет).

ИНТРУЗИЯ интрузия (эки мааниде колдонулат: 1. магманын Жер кабыгына шыкалышы; 2. ошол магмалардан Жер кабыгына келип катып калган тектер. Мындай тектер Жер кабыгынын үстүнкү бөлүгү жуулуп жок болуп кетишинин гана натыйжасында, ачылып Жер бетине чыгып калат).

ИНФИЛЬТРАЦИОННАЯ СПОСОБНОСТЬ ПО'ЧВЫ топурактын суу өткөргүчтүгү (топурактын суу өткөргүчтүгү анын топурактын бир минута ичинде сиңирип алган суунун м.м. менен өлчөнгөн калдыгы боюнча эсептелет).

ИНФУЗО'РНАЯ ЗЕМЛЯ' инфузориялык (майдаланган) топурак (илгерки геологиялык доорлордогу суу өсүмдүктөрүнүн кремний сыяктуу калдыктарынын жыйналган жери. Ал ак, саргыч же боз түстөгү тоскок сыяктуу эң жумшак тек).

ИОНОСФЕ'РА ионосфера (өзүнчө иондорду жана электрондорду кармап туруучу атмосферанын жогорку бөлүгү. Ион, электрондор радио толкунунун таркалышына жардам берет. Ионосфера 50—60 км. бийиктиктен башталып 300—400 км. чейин көтөрүлөт).

ИНСКО'ННЫЕ ОСТРОВА' өз алдынча аралдар (материктен бөлүнүп чыкпастан өзүнчө пайда болгон аралдар: 1. деңиз жээгиндеги чөгүндү тектердин жыйналуусунан; 2. жанар тоолор деңизден атылып чыгышынан; 3. кораллдардан пайда болот).

ИНСКОПА'ЕМЫЕ казып табылган, казылып алынуучулар (Жер катмарларында сакталып калган илгерки өсүмдүктөр же жаныбарлардын калдыктары. Ошондой эле жерден казылып алынуучу материал жана руда айтылат).

ИНСКОПА'ЕМОЯ ЛЕД казындыдагы муз (Чыгыш Сибирдин түндүк жээктеринде Ляхов аралдарында, Аляскада тоңуп жаткан катмарлардын кемер болуп калган жерлеринде көрүнүп жаткан муздар. Бул муздар илгерки жаныбар, өсүмдүктөрдүн калдыктары сакталып калган тоң топурактын астында төшөлүп жатат. Муздун калыңдыгы 22 м. чейин жетет).

ИСКУ'ССТВЕННЫЕ ВОЛОКНА жасалма була (текстиль өнөр жайынын тармактарында кеңири пайдалануучу химиялык жол менен иштелген жасалма була. Ал табигый полимерлерден — целлюлозалардын бөлөктөрүнүн ар түрдүү кошулмаларынан жасалат. Жасалма булалардын үлүшү азыр текстиль өнөр жайында көрүнүктүү орунду ээлейт).

ИСКУ'ССТВЕННЫЕ ОСАДКИ жасалма жамгыр (техниканын жардамы менен булутка таасир этип, жаан-чачын жаадыруу, азыр температурасы 76° болгон катуу көмүр кислотасын бийиктиктен абага чачып, аны муздатып булут пайда кылып жаан жаадырат. Иондуу күмүш кристаллдары менен булутту муздатып дагы жамгырды пайда кылууга болот. Бул али тажрыйба претинде гана жүрүп жатат).

ИСКУ'ССТВЕННОЕ ОРОШЕ'НИЕ сугат, жер сугаруу (топуракты жана жерге жакын жаткан аба бөлүгүнө суу байлоо жолу менен нымга кандыруу. Негизги максаты топуракты сугарып абаны нымдандыруу менен бирге айыл чарба өсүмдүктөрүн ным менен камсыз кылуу болуп саналат).

ИСПАРЕ'НИЕ буулануу (белгилүү аянттан алынган бир убакыт ичинде суунун бууга айланып учуп кетиши. Алынган белгилүү бир аянттан бир убакта бууланган нымды ченөө менен эсептейт).

ИСПАРЯ'ЕМОСТЬ буулануу жөндөмдүүлүгү (алынган бир жердин аба ырайына жараша (жерге жақын абанын жылуулугу, шамалдын жүрүшү) болгон буулануу. Буулануу жөндөмдүүлүгү бардык жерде бирдей эмес. Суу үстүндө буулануу жөндөмдүүлүгү бууланып кеткен суунун көлөмүнө дайыма барабар болсо, кургакта ным нормадан ашык болгондо гана теңелет, болбосо дайым аз болот).

ИССЛЕ'ДОВАТЕЛЬ изилдөөчү (Жер шарынын белгилүү бир бөлүгүндө илимий максатка изилдөө жүргүзүүчү адам).

ИССЛЕ'ДОВАТЕЛЬ-ГЕО'ГРАФ изилдөөчү-географ, география боюнча изилдөөчү адам.

К

КАБОТА'Ж каботаж (бир мамлекеттеги деңизде сүзүү. Эгерде сүзүү (жүк, жүргүнчүлөр ташуу) бир деңиздеги эки порт ортосунда жүргүзүлсө — кичине каботаж, ал эми эки деңиз ортосунда жүргүзүлсө — чоң каботаж деп аталат).

КАЙНОЗО'П кайнозой (тарыхый геологиядагы бир заман; кайнозойская эра — кайнозой эрасы. Жер жаралгандан тартып эсептегенде азыркы мезгилди да кучагына алуучу 5-заман. Ал эки доорго (Үчүнчүлүк, Төртүнчүлүк) бөлүнөт. Кайнозойдо пайда болгон жерлерди жаш тоолор деп коёт. Аларда жер титирөөлөр көп болуп турат, жанар тоолор да кездешет).

КАЛЕДОНИ'ДЫ каледониддер (каледониддер каледон мезгилинде пайда болгон катталыш тоолор).

КАЛЕДО'НСКАЯ СКЛА'ДЧАТОСТЬ каледон катталыштары (Палеозой эрасынын башталышынан тартып Сидур доорунун аяк ченинде пайда болгон жер кабыгындагы катталыштар. Буга Шотландия, Нор-

ИСТО'К суу башы (дарыялардын башталышы. Алар ар түрдүүчө болот: көлдөн, булактан, саздан алыныштары мүмкүн. Көп куймалардан турган дарыя системасында анын эң узуну, суусу мону негизги дарыя башы болуп калат).

ИСТОРИ'ЧЕСКАЯ ГЕОЛО'ГИЯ к. геология.

ИСТО'ЧНИК булак, башат, кайнар (жер астындагы суулардын жер бетине өз алдынча чыгышы. Булактар түрдүүчө болушат: 1. убактылуу жаан-чачынга байланыштуу; 2. дайыма чыгып жаткан жер астындагы суудан; 3. атырылып чыгып жаткан артезиан булагы. Түбөлүк тоңуп жаткан райондордо булактар эң муздак болсо, жанар тоолуу жана жер титирөө көп райондордо ысык булактар кездешет).

ИСТО'ЧНИКИ МИНЕРА'ЛЬНЫЕ к. минеральные источники.

вегия, Түндүк Ирландия катталыштары кирет. Ушул эле мезгилде ички күчтөрдүн таасири менен Тянь-Шань, Кузнец Ала-Тоосу, Саян жана Казахстандын тоолору пайда болгон. Булар кенге бай).

КАЛЕНДА'РЬ календарь (жылдын мезгилдерине ылайыкталган убакыт түшүнүгү. Адегенде күн менен түндү ажыратуудан келип чыккан. Эл илгертеден бери күн-түндү, айды, жыл мезгилине эске алып, чарбаларын жүргүзгөн. Буга байланыштуу календарь — жылды эсептөө келип чыккан. Кээ бир эл календарын күнгө жараша түзөт. Аларда бир жылда 365 күн болот. Календарын ай менен түзгөн элде жыл 354 күнгө барабар).

КАЛЬЦИ'Т кальцит (дүйнөдө кварцтан кийинки эң көп таркалган минерал. Кальцит кристаллынын эң жакшылары Исландияда, СССРде (Крым, Урал, Алтайда) кездешет. Кальциттин тунуктары оптикалык приборлор жасоого жумшалат).

КАМЕННОУ'ГОЛЬНЫЙ ПЕРИ'ОД (карбон) таш көмүр (карбон) доору (Палеозой эрасынын биринчи

доору. Орто эсеп менен 50—55 млн. жылга созулган. Мындай айтылыштын себеби бул доордо таш көмүрдөрдүн басымдуу көпчүлүгү пайда болушкан).

КА'МЕННЫЕ СТРОИТЕЛЬНЫЕ МАТЕРИА'ЛЫ таш курулуш материалдары (курулушта эң кеңири колдонулган минералдык катуу заттар. Курулуш материалы катарында колдонулудан мурда ага керектүү форма берилип иштетилет. Курулушта пайдаланылган таштар эки түрдүү болушат: 1. табигый таштар — эң катуу, тоо тектери. Аларды чегип сындырып отуруп жылмалагандан кийин гана колдонулат; 2. жасалма таштар күйгүзүү жолу менен бышкан кыш, күйгөн силикаттарды катыруу, тез катма заттарды (цемент, гипс) жууруп катыруу жолу менен алынган. Азыр курулушта негизги орунду жасалма таштар ээлеп жатат).

КА'МЕНЬ ИСКУ'ССТВЕННЫЙ жасалма таш (күйгүзүп (кыш, карапа) же сууга жууруп катыруу жолу менен алынуучу курулуш материалдары. Алар ар түрдүү чополордон, кумдардан, же өнөр жайда иштетилген таштардын калдыктарынан жасалат. Буга кыш, бетон, шлакобетон ж. б. кирет).

КА'МПОСЫ кампостор (токойлуу талаа, Бразилиянын борбордук бөлүгүндөгү түздүктө сейрек жыгач өскөн бийик чөптүү талаалар. Климаты эки түрдүү: жайы жаан-чачындуу, кышы кургак жылуу болот).

КА'МЫ камдар (муздуктардын эриген сууларынын чөкмө тектеринен (таш, кумдардын-жыйылып чогулушунан) пайда болгон дөбөлөр. Дайыма муздуктун жылбай токтоп калган жеринде учурайт. СССРде Балтика жээгиндеги республикаларда, Ленинград, Калинин, Москва областтарында жана Карел АССРинде таркалган).

КАНА'Л канал, арык, арыктын нугу (жердин бетинен суу агуу үчүн атайын чуңкур кылып казылган узун тилке. Агызыла турган суунун көлөмүнө жараша канал ар түрдүү формада болот. Бизде азыр канал деген-

де суу аккан ири арыктарды түшүнөбүз. Чарбадагы негизги максаты: дыйканчылыкта жер сугаруу, суу транспортунда суу жолу болуп милдет аткарат).

КАНИФО'ЛЬНО - СКИПИДА'РНАЯ ПРОМЫ'ШЛЕННОСТЬ канифоль-скипидар өнөр жайы (токой өнөр жайынын тармагы болуп, канифоль жана скипидар иштеп чыгарат. Негизги сырьесу карагай чайыры. Экөө тең эл чарбасында көрүнүктүү ролду ойнойт. Канифоль өнөр жайдын 90 го жакын тармагында пайдаланылат. (кагаз самын, резина, боёк); скипидар боёк, дары-дармек, резина, текстиль өнөр жайында колдонулат).

КАНЬО'Н кантон (Франция менен Бельгиядагы майда административдик бирдик. Өз ич ара коммуналарга бөлүнөт).

КАНЬО'Н каньон (таманында толтура суу агып, кургак жери жок, капталы тик тар капчыгай. Тоолуу райондордо, адырлуу жерлерде кездешет. Кыргызстанда Ат-Башы суусунун Нарынга куйган жериндеги капчыгайы мисал боло алат. Суунун тынымсыз тез жешинен пайда болот).

КАНЬО'НЫ ПОДВО'ДНЫЕ жер астындагы каньон; капчыгай (океан менен деңиздердин жээктерине жакын жерлердеги суу астындагы капчыгайлар. Пайда болуш жолу талаш. Кээ бир окумуштуулар, кургактагы жээкке жакын жаткан тар капчыгайлар кургактыктын деңиз астына чөгүп кетишинен, же деңиздердин өйдө көтөрүлүшүнөн (эрозиялык жол менен) десе, экинчи бирлери кургактыктын деңизге жакын жаткан жээк бөлүгү сынып, же жарылып кетишинен пайда болгон дешет).

КАПИЛЛЯ'РНАЯ ВОДА' капилляр суусу (топурак кыртышынын белгилүү катмарларындагы майда-майда түтүкчөлөрүнө, тешикчелерине толгон суу).

КАПИТАЛИСТИ'ЧЕСКАЯ ИНДУСТРИАЛИЗА'ЦИЯ капиталисттик индустриалаштыруу (буржуазиялык коомдо машиналуу ири өнөр жайын куруу. Анда негизги өндүрүш пайданы тез алып келүүчү, текстиль өнөр жайынан башталат).

КАПИТАЛИСТИЧЕСКАЯ СТРАНА капиталисттик өлкө (саясы бийлик менен чарба каражаты бүт бойдон буржуазиялардын колунда турган өлкөлөр).

КАПТАЖ каптаж (жер астынан чыккан булак сууларын же газды кармап чогултуп, коромжусуз пайдаланууга арналган жабдуу. Азыр нефти, күйүүчү газдар чыккан жерлериндеги скважиналарга да орнотулат).

КАРАВАН кербен (соодагерлерди кайтаруу, жалпы транспортко таандык. Бир канча мааниде колдонулат: 1. жүктөрдү, адамдарды унаалар (төө, эшек, ат) менен ташуу; 2. чыгыш өлкөлөрүндө коркунучсуз болсун үчүн саякатчылардын биргелешкен тобу; 3. дарыя транспортунда өзү жүрбөгөн бир канча кемелердин сүйрөткүгө алынышы; 4. транспорт кемелеринин жүк ташыганда чубашып жүрүшү; 5. түндүк муз океанында муз жаргыч кеме ээрчиткен кемелердин тобу).

КАРАКУЛЕВОДСТВО каракуль чарбасы (каракуль (көрпө берүүчү) койлорун өстүрүүчү чарба. Кой чарбасынын бир тармагы. Негизги району: Өзбекстан, Тажикстан, Туркменстан. Кийинки мезгилдерге Украина менен Молдавиянын түштүк бөлүктөрүндө, Волганын төмөнкү агымындагы райондордо, Краснодар крайында да таркала баштады).

КАРАСУЧНИКИ кара суулуу жерлер, кара суу (Орто Азия менен Казакстандагы кара суулар чыгып жаткан райондорго жалпы колдонгон термин. Кара суулар жер астынан чыгышат).

КАРБОН карбон к. каменноугольный период.

КАРЛИКОВОЕ РАСТЕНИЕ жапалак; кодоо өсүмдүк (ар түрлүү шартка байланышып кадимкидей эркин өсө албаган өсүмдүктөр. Алар климаттык шартка: Арктикада бийик тоолуу райондордо (жалпалак арча, сай тал) топуракка жараша (жер арык же ным аз болсо) же түрү майда өсүмдүктү кадимкидей өсүмдүккө кыйыштыруудан болот).

КАРЛИНГИ карлингдер (башы айдөш тартып, капталы тике келген

чоку. Мөңгүлүү тоо системаларында пирамида сыяктуулары да бар, Кавказда Ушба. Муздар тоо чокусууну капталып жылмалап оюп, казынынан келип чыгат).

КАРОВЫЕ ОЗЕРА төр көлдөрү (тоо кыркаларынын бийик бөлүгүндөгү азыркы мөңгүлөрдүн, байыркы муздуктардын казып чуңкурайткан жерлеринде пайда болгон майда көлдөр. Мындай көлдөр Тянь-Шанда өтө көп, Кавказда, Альпы тоолорунда кездешет).

КАРРЫ каррлар, салаалар (тоо кыркаларынын акиташ, гипс же ар түрлүү туздар, тектерден турган бөлүгүнүн жаан-чачын сууларынын таасири менен кылымдап жуулушунун натыйжасында салалаанып ийри-буйру колотторго айланып, тилмеленип кетиши. Эгер бийик тоолуу райондордо же карстуу жерлерде болсо, колотторунда эч өсүмдүк жок болот. Өзгөчө акиташтуу жерлерде пайда болсо, Жер бетин укмуштуудай сүрөттөр менен, чиймелейт).

КАРСТ карст (Югославиядагы акиташтуу карст деп атаган тоонун атынан алынган. Сууну өткөрүүчү жана сууга тез эрүүчү акиташ, бор, гипс, доломит, таш туздар сыяктуу тектерден турган жерлердин гидрологиялык режимге байланыштуу пайда болгон Жер бетиндеги формалар: чуңкур, үңкүрлөр оюлган жаракалар. Чополуу жерлерде майда салаалар, чаптар пайда болот. Муну географиялык адабиятта «дурные земли» деп коюшат. Карст СССРде—Крым, Кавказ, Орто Азия, Урал, Сибирь райондорунда, Архангельск, Тула, Калинин, Горький областтарында кеңири таркалган).

КАРСТОВЫЕ ЯВЛЕНИЯ карст көрүнүшү. к. карст.

КАРСТОВЫЙ КОЛОДЕЦ карст кудугу (тоо тектери (акиташ, гипс) суулардын жардамы менен тике ылдый казылышынан пайда болгон кудук сыяктуу чуңкурлар. Алардын тереңдиги ар кандай. Түбүндө жер астындагы үңкүрлөргө кошуучу тешиктери же жаракалары болот. Крым, Кавказ, Урал тоолорунда кездешет).

КАРСТОВЫЙ ЛАНДШАФТ

карст ландшафтысы Жердин бетиндеги сууга тез эрүүчү тектердин ландшафтынын өзгөчө бир көрүнүшү. Пайда болуш жагынан: 1. тектердин желиши—щелочтанышынан; 2. жердин төмөн түшүп кетишинен; 3. эрозиялык жолдор; 4. жогорку айтылгандардын экөө же үчөө тең биригип пайда болгон жердин формалары, мисалы, Крымдагы яйлада).

КАРСТОВЫЙ ЦИКЛ карст цикли (карстуу областтардагы Жер бетинин закондуу өзгөрүшү. Карст өөрчүү көбүнчө агын суу өзөндөрүндө тереңделип жешинен башталат. Мезгилдин өтүшү менен аң, чуңкурлар, коо-коллоттор көбөйүп, кийин Карст өөрчүгөн тектер такыр жуулуп кетет. Ошентип, Карстын акыркы циклинде жер бети тегизделип олтуруп жер астындагы суунун деңгээли менен теңешип калат. Эгерде жер астындагы суунун деңгээли дагы төмөндөсө карстык процесс кайра башталат).

КАРТА карта (Жер бетинин белгилүү бир аймагынын кагазга түшүрүлүшү. Түрлөрү эң көп. Карта географиялык географиялык карта — бул картага жогорку аныкталган жер бетинин кагазга сызылган элеси гана берилбестен, абанын температурасы, басымы, жаан-чачындын таркалышы, элдин жайланышы да түшүрүлөт. Г. К. түзүүдө атайын математикалык эсептөө закону, чындыкка туура келүүчү атайын шарттуу чиймелер колдонулат. Математикалык закон тартылган жердин формасы, көлөмү жөнүндө толук жана так маалымат алууга мүмкүнчүлүк берет. Ал эми картадагы түшүрүлгөн табигый көрүнүштөрдү же коомдук өзгөчөлүктөрдү атайын шарттуу белгилер менен ажыратат. Мына ошолор Г. К. экинчи бир өзгөчөлүгүн берет. Алардын жардамы менен жерди аябай кичирейтип тартканы менен жалпы элеси бузулбайт, себеби буга масштаб коюу жардам берет жана Жер бетинин бардык түрү, ал түгүл деңиз түбү да түшүрүлөт. Карталардын эң кеңири таркалган түрү жер-сууну, элдүү пункттарды, жолдорду, административдик бөлүнүштөрдү жана чарбаны көргөзгөндөрү жалпы географиялык карта деп аталып, үч түргө

бөлүнөт: 1. физикалык-географиялык карта буга: климаттын картасы, топурактын картасы, гидрологиялык карта, ботаникалык карта, гипсометрикалык карталар; ландшафттардын картасы; зоогеографиялык карта; 2. экономикалык-географиялык карталарга: калктын картасы, экономикалык карта, маданий курулуштун картасы, саясий карта, саясий административдик карта, тарыхый карта; 3. техникалык карталар: сууда сүзүүчү мезгилинин картасы, учуунун картасы. Аянтты түшүрүү жагынан карталар: дүйнөлүк материктердин картасы, мамлекеттердин, областтардын, райондордун карталары болушат. Карталар турмушта колдонуу жагынан: окуу, деңиз, туристтик, справкалык, бланкалык болуп бөлүнөт).

КАРТА МИРА МЕЖДУНАРОДНАЯ эл аралык дүйнөлүк карта (эл аралык географиялык карта Бериндеги (1891-ж.) эл аралык конгрестин чечими боюнча түзүлгөн 1:1000000 масштабдагы Жер шарынын картасы. Бардыгы 840 барак карта болмок. Андан СССР боюнча 180 барагы түзүлүп бүткөн. Бирок дүйнөнүн башка өлкөлөрү азыркыга чейин бул картаны түзүп бүтүшө элек).

КАРТЕЛЬ картель, бириктешүү (бардык катышуучулардын товарна бирдей баа коюу, жалданган жумушчу күчүнө бирдей шарт түзүү, базарларды теңдеп бөлүштүрүү, чыгарылган товарлардын көлөмүнө чек коюу, товарды жалпылап чыгарууда же аны сатууда ар бир катышуучуга үлүшүн тең бөлүштүрүү, патент алмашуу ж. б. үчүн уюштурулган капиталисттик монополиясынын бир союзу. Ал капиталды концентрациялоодон, централизациялоодон келип чыккан. Картель бир өлкөнүн өзүндө да чарбанын белгилүү бир тармагында жана бир канча өлкөлөр ортосунда да болот, мисалы, азыр АКШда көмүр, металлургия картелдери күчтүү өңкөкөн).

КАРТОВЕДЕНИЕ картаны таануу (географиялык картаны, анын элементин, касиетин, түрлөрүн, өнүгүшүн жана аны пайдалануунун жолдорун үйрөтүүчү илимий сабак).

КАРТОГРАММА картограмма (территориялык чек арасы коюлуп, ар бир территориялык бирдиктеги (чарбанын же табигый шарттын) өзгөчөлүктөрү ар кандай өңдөгү боёктор, сызыкчалар менен өз алдынча белгиленген карта, б. а. ар бир райондун өзгөчөлүгүн, өнүгүш деңгээлин бөлүп көргөзүп турат. Картодиаграммдан айырмасы табигый шарттарды же чарбадагы өзгөчөлүктөрдү ар бир райондо мейкиндик боюнча таркалышын көргөзүп турат. Мындай картаны түзүш үчүн эң алды менен жергиликтүү материалдары (геоморфологиялык, статистикалык, климаттык ж. б.) топтоп анан аларды территориядагы өзгөчөлүктөргө ыңгайлаштырып бөлүштүрүү жолу менен жүргүзүлөт. Шарттуу белгилер эң эле ар түрдүү боёктор, сызыктар, чекиттер менен белгиленет).

КАРТОГРАФИЧЕСКАЯ СЕТКА картографиялык тор (картанын бетине түшүрүлгөн географиялык меридиандык жана параллелдик (жарыш) сызыктар. Бул сызыктардын мааниси өтө зор; эгерде географиялык картаны түзүүдө негиз болсо, картаны пайдаланууда керектүү жердин координатын табууга жардам берет).

КАРТОГРАФИЧЕСКИЕ ПРИБОРЫ картографиялык аспаптар (географиялык картаны түзүүдө пайдалануучу куралдар. Аларга: координатографтар (картографиялык торлорду б. а. мердиан жана параллель сызыктарынын координаттарын так бериш үчүн (пантограф жана оптикалык приборлор) картаны кичирейтип же чоңойтуу көчүрүү үчүн стериоавтограф, стериокомпаротер, фототеодолит ж. б. колдонулат).

КАРТОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЕКЦИИ картографиялык проекциялар (Жер шарынын бетин жалпактыкка кагазга түшүрүп, анын картасын түзүүдөгү ык. Жаңы картографиялык проекцияларды түзүүнүн методун жана жолдорун үйрөтүүчү илимди математикалык картография деп атайт К. П. зарылдыгы Жер шарынын сукурадай болуп жазылып бербегендигине байланыштуу. Себеби, кайсы гана проекцияда түзүлгөн карта болбосун, дайыма төмөнкү кемчилиги бо-

лот: 1. бурчтардын туура эместиги; 2. картанын ар кайсы бөлүгүндө аянттардын ар кандай болушу; 3. сызыктар боюнча кеткен ката — бир эле сызыкта ар түрдүү масштабда болот. Бул үч ката глобуста болбойт. Карталарды карталарда толук жоюуга мүмкүн эмес, мисалы, аянт такталса — бурчтар бузулат, бурчу такталса — аянт өзгөртүлүп берилет. Узун сызыктагы каталар да жоюлушу мүмкүн. Бирок ал гана аралыкта, же мердиан, же параллелдердин бирөө гана боюнча бир аз гана узундукта же экватордо ошондой болот. Азыр бир канча к. п. иштелип чыккан. Алар өзүлөрүнүн касиеттери, өзгөчөлүктөрү жагынан эң эле ар түрдүү: 1. тең бурчтуу — бурчтарды сактап калган; 2. тең чоңдуктагылар — аянты бирдей сакталган; 3) эркин — бурчту да аянтты да сактабаган. К. П. касиетин градуустук торлорго алынган стандарттуу сызыктарды жүргүзүү аркылуу байкайбыз. Карта түзүүдөгү ар кандай максат ар түрдүү К. П. талап кылат. Картаны түзүүдө төмөнкү: азимуттук; цилиндр, кокус, шарттуу порекциялар колдонулат).

КАРТОГРАФИЯ картография (техникалык илим менен тыгыз байланышкан географиянын бир тармагы. Ал географиялык карталарды түзүүнү басым чыгаруунун жана аларды түзүүдөгү проблемаларын үйрөтөт).

КАРТОГРАФИЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ тарыхый картография (картографиянын бир тармагы. Өткөндөгү түзүлгөн карталардын ар кайсы доордо ар кандай ыктар менен түзүлгөндүгүн үйрөтөт).

КАРТОГРАФИЯ ПОЧВ топурактын картографиясы (топурактын картасын түзүүдөгү ыктар жөнүндөгү илим).

КАРТОДИАГРАММА картодиаграмма (белгилүү бир административдик же бир территориялык райондун статистикалык маалыматтары ар кандай шарттуу белгилер менен түшүргөн географиялык карта. Аларды белгилөө үчүн диаграмма белгилери же графиктер берилет. Алардын чоңдугу алынган санына жараша болот. Ошондуктан мындай карта изилденген райондун бардык өзгөчө-

лүктөрүн толугу менен бере албайт). **КАРТОМЕТРИЯ** картометрия (картографиянын бир тармагы. Географиялык картадан алынучу белгилүү бир аянттын узун, туурасын би-лиш үчүн колдонулган ык).

КАРТОСХЕМА картосхема (картанын сөлөкөтү эң жөнөкөйлөнтүп алынган; анда географиялык сызыктар жок болот. Ошондуктан мындай картада көргөзүлгөн табигый же турмуштуу шарттар эң эле схемаланып, жөнөкөйлөнүп түшүрүлүп, жалпы гана түшүнүк бере алат. Көбүнчө текстке кошумча түшүнүк берүүчү көргөзмө куралы катарында колдонулат. Бул картага берилген түшүнүктөр эң эле аз, б. а. географиянын көп тармактарынын бирөөнүн гана элесин бере алат).

КАРТЫ ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ географиялык карталар, к. карта.

КАРТЫ ИСТОРИЧЕСКИЕ тарыхый карта (тарыхый окуялардын графикалык жол менен географиялык картага түшүрүлгөнү. Бул көбүнчө көргөзмө курал катарында колдонулат).

КАРТЫ КЛИМАТИЧЕСКИЕ климаттык карта (белгилүү бир территориянын, райондун климаттык өзгөчөлүгү көргөзүлүп берилген географиялык карта. К. К. түзүүдө көп убакта изолиниялар колдонулат).

КАРТЫ МОРСКИЕ деңиз картасы (деңиз, океандардын тереңдиги, агымы, туздуулугу, суусунун температурасы, муз жүргөн райондор, чек арасы көрсөтүлгөн карта. Ал боёк же сызыктар менен берилет. Эл чарбасында, согуш ишинде, илимде мааниси өтө зор).

КАРТЫ НАВИГАЦИОННЫЕ сүзүүнү картасы (кемелердин сүзүп жүрүшү үчүн атайын түзүлгөн карта. Анда кемелердин сүзүүчү жолдору көргөзүлөт да деңиздин түбүнүн түзүлүшү, жээктери жана анын бетинин түзүлүшү, орчундуу белгилер, коркунучтуу тоскоолдор, сайроондор, аскалар ошондой эле агымдардын, муздардын жүргөн жерлери, ташкындар көргөзүлөт. Түзүлгөн масштабына, аткарган ишине жараша бул карталар эң эле ар түрдүү: жекече карталар, жол картасы, генералдык карта,

обзордук карта).

КАРТЫ НЕБА к. звездные карты.

КАРТЫ ПОЛИТИКО-АДМИНИСТРАТИВНЫЕ саясий административдик карта (алынган территориянын азыркы кездеги саясы жана административдик жактан бөлүнүшүн көргөзүүчү географиялык карта. Анда территориянын саясы административдик жактан бөлүнүшү алардын чек аралары, борборлору, ири элдүү пунктары, жолдор көргөзүлөт да, физикалык-географиялык элементтер, белгилер жокко эсе болот).

КАРТЫ ПОЛИТИЧЕСКИЕ саясий карта (Жер шарынын же материктердин саясы жактан мамлекеттерге бөлүнүшүн көргөзгөн карта. Анда үстөмдүк кылган өлкөлөр колониялар, протектораттар, жаңыдан көз каранды эместикти жарыялаган өлкөлөр, алардын борборлору түшүрүлөт).

КАРТЫ ТОПОГРАФИЧЕСКИЕ топографиялык карта (ири масштабда болуп, жерлердин бардык өзгөчөлүктөрүн көргөзүүчү карта. Анда жер, суулар, өсүмдүктөр, калктуу пункттар; жол катнаштары, административдик бөлүнүштүн чек арасы, ал түгүл чарбанын, маданияттын бир топ элементтери да көргөзүлөт. Масштабы 1 : 1000 000 чейин болот. СССРде топографиялык карта бир гана инструкция жана бирдей белгилүү шарттар менен түзүлөт).

КАРТЫ ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ экономикалык географиялык карта (белгилүү бир райондун (өлкөнүн) эл чарбасынын тармактарынын, калкынын кен байлыктарынын жайгашылышын көргөзүүчү карта. Мындай карта кээде жалпы (комплекс) эл чарбасынын бардык тармагы же бир гана тармагы боюнча түзүлөт, мисалы, темир жол транспортунун картасы; айыл чарбасынын картасы (техникалык өсүмдүктөр же мал чарбасы); жалаң гана чарбанын тармактары берилип тим болбостон, алардын чыгарган продукциясынын көлөмү же кендердин запастары да берилет).

КАРЧИ карчи (дарыялардын, көлдөрдүн түбүнө тамырлары менен жыгылып калган жыгачтар. Сүзүү

ишине зыяны чоң. Катуу жыгачтар, өзгөчө эмен, суу түбүндө көпкө чейин чирибейт).

КА'РЫ тепши, төрлөр, торпу (бийик тоолорго көбүнчө кар, мөңгүлөр пайда кылган тепши сыяктуу жерлер. Мындай төрлөр тоо кыркаларынын эң башында болушат да, үч жагы капталдар менен тосулуп, бир жагы капчыгайды карай ачык келип, ортолук бөлүгүндө бир аз түзөң бөлүгү болот. Түбүндө көп убакта байыркы муздуктардын изи алиге жакшы байкалат. Алар: кар же муздун эришинен, температура өзгөргөндө тоо тектери талкалануудан п. б. Талкаланган тектер кар же мөңгүлөр, агын суулар менен улам агып кете берет. Кар менен мөңгүлөрдүн эң жогорку бөлүгүндө талкаланган тектер эч убакта ал жерге токтолбойт. Ошондуктан тоонун жогорку бөлүгү желип олтуруп чункур болуп калат).

КАСКА'Д каскад, урунт (табигый же жасалма шаркыратмалардын тобу. Каскад гидроэлектрических станций — суу электр станцияларынын каскады, бир суунун боюндагы бир канча электр станциялар. Нарынский каскад — Нарын каскады).

КА'СТЫ касталар (башкалар эч кошулбаган бир гана белгилүү кесипте иштеген, бир тукум эл. Башка касталар менен кыз алышпайт, кесип да алмашпайт. Бул эмгекти бөлүштүрүүдөн келип чыккан. Илгери Египетте болгон, азыр Индияда кездешет).

КАТАРА'КТЫ катаракттар (туурасы эң жазы, тике агып түшкөн шаркыратмалар, мисалы, Ниагра жана ошого окшогондор).

КАУЧУ'К каучук, сагыз (каучук өсүмдүктөрүнүн сүтүнөн пайда болгон чоюлчаак зат. Негизинен резина өнөр жайына колдонулат. Азыр академик Лебедевдин методу боюнча жасалма каучук чыгарылат. Каучук берүүчү өсүмдүктөр негизинен тропик зонасында таркалган (Африка, Бразилия, Түштүк Азияда). СССРде Орто Азия менен Крымда какум, сагыз куурайлары да кездешет).

КАШТА'НОВЫЕ ПО'ЧВЫ күрөң топурак (кургак талаалардагы Европалык бөлүктүн түндүк чыгышы, Орто

Азияда, Казакстанда өсүмдүктөрдүн таасири менен пайда болгон топурактар. Ным аз болгондуктан кээде топурактын калың катмарын ар түрлүү шорлор ээлеп жатат. Өңү жагынан: темно-каштановые — күңүрт күрөң, светло-каштановый — ачык күрөң болуп бөлүнөт. Экөө тең дыйканчылыкка дурус, себеби, жери семиз жана борпоң болот).

КВАЛИФИЦИ'РОВАННАЯ РАБО'ЧАЯ СИ'ЛА машыккан жумушчулар (атайын бир ишке аябай машыгып, адис болуп калган жумушчулар).

КЕ'МБРИЙ к. кембрийский период.

КЕМБРИ'ЙСКАЯ СИСТЕ'МА Кембрий системасы к. кембрийский период.

КЕМБРИ'ЙСКИЙ ПЕРИО'Д кембрий мезгили (кембрийге чейинки протерозой заманынан кийин башталган Палеозойдун биринчи мезгили. Англиялык геолог А. Седжевика (1835-ж.) тарабынан, Англиядагы Кембрий тоолорунун атынан алынган геологиялык термин. 80 млн. жылга жакын созулган. Кембрий менен кургактыктын пайда болушу тыгыз байланыштуу. Ал учурда азыркы Орус, Сибирь, Индия, Канада, Африка, Кытай, Бразилия, Австралия платформалары пайда болот. Ошол кезде пайда болгон тектердин көпчүлүгү кийинки тектер менен капталып калган. Азыр алардын жер бетине чыгып жаткан жерлери: СССРде Фин булуңунун түштүк жээгинде, Сибирде—Салаир кряжи (Лена менен Енисей дарыяларынын ортосунда), К. М. балырлар, омурткасыз жаныбарлар пайда болгон. Балким омурткалуулар да чыга баштаган).

КЕРА'МИКА карапа (чопого ар түрдүү минералдык, органикалык заттар аралаштырылып, ташка айланганга чейин күйгүзүлүп жасалган буюмдар. Буд буюмдар: курулуш материалдары, идиш аяктар жана жасалга буюмдары болуп үчкө бөлүнүп кетет. 1. бышкан кирпич, черепица, карапа түтүк ж. б.; 2. карапа чыны, табак, кумура ж. б. 3. слептуура, дубалга жабыштырылуучу кооз плита кирет, Азыр карапаны куру-

луш материал түрүндө колдонгону кеңири пайдаланылууда. Өзгөчө орунду кирпич, черепица, түтүктөр ээлейт. Ошондой эле электротехникада да фарфордоп жасалган бөлүктөр кеңири колдонулат).

КЕРАМИ'ЧЕСКАЯ ПРОМЫ'ШЛЕННОСТЬ карапа өнөр жайы (ар түрдүү чополордон курулушка буюмдарды жана имараттарды кооздоп жасалгалоочу нерселерди иштеп чыгаруучу өнөр жай. Адегенде карапа өнөр жайына идиш-аяк, жасалга буюмдары, курулуш материалдары, кооз буюмдарды жасоо кирген болсо, азыр алар эл чарбасынын дагы бир топ тармактарында колдонулуп жана жаңы тармактары бөлүнүп чыккан, мисалы кирпич өнөр жайынан отко чыдамдуу кирпичтерди чыгаруу өзүнчө бөлүнүп кеткен; Фарфор-фаянс өнөр жайынан электротехникалык фарфор бөлүнүп, фаянс өзүнчө тармак болуп кетти).

КИЗЕЛЬГУР кизельгур к. инфуззорная земля.

КИММЕРИ'ЙСКАЯ СКЛА'ДЧАТОСТЬ киммерий тоо катталыштары (илгери Крымды киммерий деп атаган. Ошол аттан алынган Юра доорунда пайда болгон тоо тектеринин катталыштары. Альпы катталыштарынын башталышы болот да, Батыш Европанын түштүк бөлүгүндө, Крым, Мангышлак, Памир, Гиндикуш тоолорунда кездешет).

КИПРЕ'ГЕЛЬ кипрегель (бурчтарды өлчөөчү геодезиялык аспап. Топографиялык картаны тартууда мензула менен бирге колдонулат. К. алыстыкты өлчөөчү тор сызыктуу турнабай. Ал темир сызгычта горизонталь боюнча бекитет да өйдө-ылдый жылып, өзүндөгү кошумча тегеректеги белгилер боюнча бурчту көргөзүп турат).

КИРПИ'ЧНАЯ ПРОМЫ'ШЛЕННОСТЬ кирпич өнөр жайы (курулуш материалдар өнөр жайынын тармагы. Чопо, силикат кирпичтерин, черепицаларды чыгарат. Кирпич чыгаруунун технологиясы эң эле ар түрдүү. Ошого жараша түрлөргө бөлүнүшөт: 1. бышырган кирпич — эң байыркы замандан бери жасалып келе жатат; 2. трепель кирпичтери — бул майда суу өсүмдүктөрү аралашып кеткен

минералдан (диаторгий, трепель) жасалат. Жеңил болсун үчүн чийки кезинде жыгачтын таарындысынан же чым көндөп кошот. Алар кирпичти бышыргычтын таарындысынан же чым көң күйүп кетет да, кир-кирпичтин ичи майда-майда көндөй болуп, жеңил болуп калат; 3. силикат кирпичи—акиташ менен кумду кошуп туруп ысык буу менен иштетет, ошол учурда цементтелүү пайда болот).

КИ'СЛЫЕ ПОРО'ДЫ кычкылдуу тектер (жер астынан атылып чыккан тоо тектери. Кремний кислотасына бай (65—75%) келет да өңү ачык, жеңил, оңой менен эрибейт. Кальций, натрий туздарына бай, темир менен магнийге кедей. Буга: граниттер, кварц, диориттер, кварц порфирлери, липариттер кирет).

КИ'СЛЫЕ ПО'ЧВЫ кычкылдуу топурак (нымда топурак, кислотасы аралаш жаткан топурак, мисалы, күл топурактуу кыртыш же саздагы топурак. Мындай кыртыштарда маданий өсүмдүктөр эң начар өсөт. Анын кислотасын азайтыш үчүн кыртышты кургатып, акиташ себүү керек).

КИТОБО'ЯНЫЙ ПРО'МЫСЕЛ кит промыслосу (китке мергенчилик кылуу, аны союу, иштетүү жумуштары кирет. Негизги райондору: Антарктиканын деңиздеринде, Тынч, Атлантика океанынын Түндүк бөлүктөрү болуп эсептелет. Киттин этинен мал жей турган ун, майы менен сөөгүнөн, ичегин карды менен боорунан—май алынат. Майы медицинада, ветеринарияда, тамак-ашта, техникада (булгары ийөөдө, самын жасоодо) колдонулат. Боорунан алынган май «А» витаминине өтө бай келет).

КИШЛА'К кыштак (Орто Азияда эл отурукташкан жай). Закавказьеде тоо этегиндеги кышкы, жазгы жайыттар).

КЛАССИФИКАЦИЯ БЕРЕГОВ'В жээктерди классификациялоо (кашаттарынын формасы жагынан жээктер: 1. түзөңдүү; 2. дөбөлүү деп бөлүнүшөт. Морфологиялык жагынан: 1. түз, бирдей сызыкка жаткан; 2. тилмеленген ийри-буйру (булуң-буйткалуу) жээктер кездешет. Геологиялык түзүлүшү жагынан: 1. жарыш катталыш тектер жээк менен

бир багытта жаткан (Американын батышы, Австралиянын түштүк чыгыш жээги); 2. туураланган тектердин катталыштарынын багытына жээк бурчтанып жаткан (Ирландиянын батышы, Норвегиянын жээктери) жээктер; 3. жээктин сызыгынын багытында тектердин катталышы байкалбаган жерлер (Финляндиянын, Гренландиянын, Кола жарым аралынын жээктери). Деңиздердин кургактыкты капташынан: Риас, Далмат фиорд ж. б. жээктер кайда болот).

КЛАССИФИКАЦИЯ КЛИМАТОВ климатты классификациялоо (Жер шарындагы же анын айрым бөлүктөрүнүн климат өзгөчөлүктөрүнө жараша бир канча түрлөргө бөлүнүп кетишет. Кеппендин классификациясы — температура менен жаан-чачындын эсебине негизделген десе, Л. С. Берг менен Э. Мартон физикалык географияны негиз кылып алат да, климат табигаттын бардык кубулуштары менен тыгыз байланышкан дешет. Б. П. Алисовдун классификациясы климат түзүүдөгү негизги процесс болгон атмосфералык циркуляцияга (агымга) негизделген).

КЛАССИФИКАЦИЯ ЛЕДНИКО'В мөңгүлөрдү, муздарды классификациялоо же мөңгүлөрдү түрлөргө бөлүү (мөңгүлөр жердин орографиясына жана өзүлөрүнүн пайда болушуна жараша тоо, өрөөн мөңгүлөрү жана материк мөңгүлөрү болуп бөлүнөт. Материк мөңгүлөрүнө: Антрактидадагы, Гренландиядагы муздуктар мисал боло алат. Тоо өрөөн мөңгүлөрү: 1. камалган; 2. алпы; 3. бутакталган; 4. жайыкталган; 5. тоо этегиндеги; 6. Норвегия мөңгүлөрү болуп бир канча түрлөргө бөлүнөт).

КЛИМАТ климат (Жердин шар сыяктуу болушуна байланыштуу ага Күн нурунун жантайып турушу. Аба ырайынын көп жылдык режими б. а. алынган бир жердин аба ырайынын бара-бара өзгөрүшүнүн жыйынтыгы. Аба ырайындагы ар бир өзгөрүш канчалык сейрек болсо да аба ырайынын өзгөрүшүн белгилейт. Ошондуктан К. жөнүндө толук түшүнүк алыш үчүн алынган бир жердин аба

ырайын көп жылдык байкоолорун башка бир жер менен салыштыруу зарыл. Мындай байкоолор айрым жерлердеги аба ырайындагы бардык өзгөрүштөрдү, алардын мезгил-мезгили менен кайталанып турушун, алардын өз ара таасирлерин көргөзүп турушу керек. Демек К. атмосферадан жер бетине келүүчү бардык физикалык процесстердин (жылуулуктун келиши, буулануу, буунун сууга айланышы) жыйынтыгы. Жер шарынын ар кайсы бөлүгүндө К. ар кандай болушу аба ырайынын өзгөрүшүн пайда кылуучу (географиялык) шарттарга жараша болот).

КЛИФФ клифф, кашат (деңиз эпкининин урундусу менен пайда болгон жар, кашат. Кээде суу жеп олтуруп үңкүрдү пайда кылат).

КЛЮЗЫ клюздар, тар капчыгай (тар өндүр, эки капталы абдан тик, зоокалуу, тар, тоо өрөөнү).

КЛЮЧ'И булак, кайнар (жер астындагы суулардын жер бетине өз алдынча чыгышы).

КЛЯ'ММЫ кляммалар (капчыгай деген мааниге туура келет).

КНЯЖЕСТВО княздык (көбүнчө феодалдык доордо бир элдин жерлери бир канча княздардын карамагына бөлүнүп кетиши. Россияда XVI кылымда, Италия, Германияда жана Румынияда XIX кылымдын экинчи жарымында, Болгарияда, 1908-ж. жойулган. Европадагы Монако, Лихтенштейн, Азиядагы, Непаль, Кувейт, мамлекеттеринде к. али сакталып калган. Индияда 1947-ж. 600 к, 1948-ж. 50 к. бар болуучу. 1950-ж. тартып Индиянын конституциясынын негизинде к. жерлер штаттардын карамагына өткөн, бирок андай к. жерлерди башкаруу үчүн али княздар калып калган).

К'ОДРЫ кодры (Молдавиядагы эмен, бук, граб жыгачтарынан туруучу жазы жалбырактуу токойлор. Ошонун атынан республиканын борборунда жайланышкан дөңсөөнү да атап коюшат).

КОЖЕВ'ЕННО-ОБУВНА'Я ПРОМЫШЛЕННОСТЬ булгаары жана бут кийим өнөр жайы (жаныбарлардын терилеринен булгаары жана булгаарыдан, ошондой эле жасалма булгаарыдан бүт кийимдерди [ултаруучу жеңил өнөр жайдын бир тармагы. Ошондой эле кээ бирлери тондук терилерди, булгаары кийимдерин ж. б. жасалга же ар түрдүү кол буюмдарын чыгарат).

КОЖЕВНА'Я ПРОМЫШЛЕННОСТЬ булгаары өнөр жайы к. кожевено-обувная промышленность.

КОЗОВО'ДСТВО эчки чарбасы (мал чарбачылыгынын тыбыт, жүн эт берүүчү бир тармагы. Тыбыты менен жүнү килем, чий, баркыт, тукабаларды токууга колдонулат. Орто Азия менен Кавказ райондорунда жакшы өөрчүгөн).

КОКС кокс (жогорку сапаттуу таш көмүрдү 900°—1000° ысыктыкта абасыз дымкытуруунун натыйжасында (нымы, күкүртү, күлү ж. б.) алынган катуу нерсе. Дюма мештеринде руданы эритүүгө колдонулат. К. даярдоо боюнча СССР дүйнөдө АКШдан кийинки экинчи орунда).

КОКСОВАНИЕ дымкытуруу, кызытуу (көмүрдү, нефтини жогорку температурада дымкытуруу же кызытуу).

КОКСОХИМ'ИЧЕСКАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ кокс-химия өнөр жайы (таш көмүрдү химиялык жол менен дымкытуруучу оор өнөр жайдын бир тармагы. К. Х. Э. Ж. кокс жана кокс газынан башка ондогон химиялык заттарды чыгарат).

КОЛЕБАНИЕ КЛИМАТА климаттын термелиши, өзгөрүлүшү к. изменение климата.

КОЛЕБАНИЕ ТЕМПЕРАТУРЫ температуранын термелиши (абанын температурасынын бир же бир канча жыл, ай же сутка ичинде өзгөрүп турушу. Бир сутка ичинде өзгөрүү чөл жана тоолуу райондорго өзгөчө мүнөздүү келет).

КОЛЕБАТЕЛЬНЫЕ ДВИЖЕНИЯ ЗЕМ'ОЙ КОР'Ы Жер кабыгынын термелиш кыймылы к. вековые колебания литосферы.

КОЛ'КИ колки, топ токой (токойлуу талаа зонасынын жончо же оёң жерлеринде топ-топ болуп өсүүчү кайык. (Батыш Сибирде), же чар терек (европалык бөлүктө) токойлору).

КОЛЛ'ЮВИЯ коллювий, корум (тоо тектеринин ар кандай талкала-нуулар менен тоонун капталына жетек жагына чогулушу).

КОЛ'ОДЕЦ кудук (суу чыгаруу же чогултуу максатында жерден төмөн карай тике казылган гидротехникалык курулуштардын бири. Көбүнчө суу алуу максатында колдонулат. Суу чогултуу үчүн казылган кезде жер бетиндеги сууларды соолтууга б. а. жерди кургатууга арналган иш).

КОЛ'ОНИЯ колония (саясий жана экономикалык көз каранды эместигинен ажырап, империалисттик мамлекеттин бийлигине толугу менен өткөн өлкө. Бул саясат империалисттик өлкөлөрдө башка начар өнүккөн өлкөлөрдү куралдуу күчтөрдүн жардамы астында басып алуу жолу менен жүргүзүлөт, мисалы, Англия, Франция, АКШ. Бирок азыр колония элдеринин эркиндик үчүн күрөшү күчөп, көп мамлекетте империализмдин кулдук чыжырын үзүп, өз көз каранды эместигин жарыялоодо).

КОМБАЙНОСТРОЕНИЕ комбайн куруу (дан эгин жана техникалык өсүмдүктөрдү (зыгыр, картофель, кант кызылча, пахта) жыйноочу комбайндарды чыгаруучу айыл чарба машиналарын куруу өнөр жайынын тармагы).

КОМБИКОРМОВАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ комбикорм өнөр жайы (мал чарбасы үчүн аралашма тоют чыгаруучу өнөр жай. Комбикорм жемин жасоо үчүн жемге дандарды (арпа, сулу, жүгөрү) тамак өнөр жайынын калдыктарын (улпак, тозсок, топ, күн жара, барда, сөөк, эт, кан, жана балыктан жасалган ун) минералдык жем, туздар ж. б. менен кошуп жасашат).

КОМБИНАТ комбинат (технологиялык жагынан бир бирине тыгыз байланышкан бир канча ишканаларды бириктирүүчү СССРдеги өнөр жай ишканалары, мисалы, Магнитогорск металлургия комбинаты: анын өндүрүүчү цехтери; кокс-химия, тоо кен казуу, аларды байытуучу фабрикасы, агломерат рудасы, отко чыдамдуу кирпич чыгаруучу өнөр жайы, электроэнергиясы ж. б. өндү-

рүштүк жактан бардыгын бириктирүүчү бир комплекске айланган. Капиталисттик өлкөлөрдө болсо комбинат жалгыз бир монополисттин эрегиштеги кызыкчылыгы үчүн ар кандай ишканаларды эле бириктирип коёт).

КОМБИНИРОВАНИЕ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ өнөр жайды комбинатташтыруу (өнөр жайдын ар кандай тармактарын бир өндүрүштүк ишканага айландыруучу концентрациялык өндүрүштүн формасы. Анын бир тармагынын чыгарган продукциясы экинчи тармагы үчүн сырьё, чала бүткөн сырьё же кошумча материал катарында колдонулат. Комбинатка кирген өнөр жай тармактарынын бардыгы технологиялык жана энергетикалык, экономикалык жана өндүрүштү уюштуруу жагынан өз ара биргелешкен бирдиктүү комплексти түзөт).

КОМЕТЫ кометалар (кээ бир мезгилдерде асманда пайда болуп, жаркырап чубалжып учуп жүрүүчү Күн системасындагы жылдызчалар).

КОМИСАРΙΑ комисария (Колумбиядагы (түштүк Америка) административдик-территориялык бөлүнүштүн бирдиги).

КОММУНА коммуна (Франция Бельгия, Италия, Швецария ж. б. мамлекеттердеги административдик-территориялык бөлүнүштүн эң төмөнкү бирдиги).

КОММУНАЛЬНОЕ ХОЗЯЙСТВО коммуналдык чарба СССРде ж. б. социалисттик өлкөлөрдө шаар калкынын тиричилик муктаждыгын камсыз кылуучу жана ошондой эле шаардагы өнөр жай, транспорт ж. б. ишканаларды да тейлеп туруучу чарба. Буга, турак үй, энергетика чарбасы, транспорт, санитардык-гигиена, мейманканаларды тейлөө, базар жана шаар жерин пайдалануу кирет).

КОМПАНИЯ компания (соода же өнөр жай адамдарынын жардамдаш болушу).

КОМПАС компас географиялык же магниттик меридиандын багытын аныктап көргөзүүчү аспап. Анын жардамы менен жолдун, ориентирдин багытын да аныктайт. Ошондуктан кемелер менен самолетторду ай-

доодо, кургак жерде саякат кылганда, топография менен геодезияда, тоо ишинде жана артиллерияда кеңири колдонулат).

КОМПЛЕКС комплекс (бир канча заттардын же нерселердин байланышы. Чарба тармактарынын айкашуусу).

КОМПЛЕКС ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ географиялык комплекс, к. ландшафт.

КОМПЛЕКС ПОЧВ топурак комплекси (кичине эле жерде бир канча опурак катмарынын жатышы).

КОМПЛЕКС ПРИРОДНЫЙ табигый комплекс (кайсы гана жерде болбосун ар кандай тарыхый шартта пайда болуп, өз ара бир-бири менен байланышып өсүп жаткан табигый нерселердин айкашканы. Жалпы бир физикалык-географиялык райондо жатса да, анын ичинде өз ара өзгөчөлүгү болот).

КОМПЛЕКСНАЯ КЛИМАТОЛОГИЯ климатология комплекси (метеорологиялык элементтердин бардыгынын (температура, ным, булут ж. б.) б. а. бүт аба ырайынын өз ара жардамдаштыгын жана байланышын комплексттик жол менен изилдөөчү илим).

КОМПОНЕНТ компонент (бир татаал нерсени түзүүчү бөлүктөр. Компонент ландшафта—ландшафт компоненти, географиялык ландшафтты түзүүчү нерселер: жер кабыгы, суу, атмосфера, топурак, өсүмдүк, жаныбарлар).

КОНВЕКЦИЯ конвекция, алмашуу (аба, деңиз жана океан сууларынын орун алмашуулары. Конвекционное течение — конвекциялык агым, деңиз, океан сууларынын бирдей жылызбагандыктын жана туздуулугу ар түрлүү болуусунун натыйжасында тыгыздыгы бирдей болбой, орун алмашуулары б. а. агымды пайда болушу. Аны тыгыздык агымы деп да атайт).

КОНВЕКЦИЯ ВОЗДУХА аба конвекциясы (абанын температура-сынын ар түрдүүчө өзгөрүшү. Төмөнкү катмары жылуу же муздак болушунан жана түн ичинде деңиз үстүндөгү аба менен жер бетиндеги аба бирдей суунбагандыгынан төмөнкү

катмардагы аба тике жогору чыгып, океан же деңиз сууларынын бетинде температура тез көтөрүлүп туздуулугу же тыгыздыгы артылат да, төмөнкү тереңдиктеги суу менен үстүнкү суу орун алмаша башташат. Мындай алмашуу экваторго жакын жаткан жылуу алкактарда көп байкалат. Биологияда мааниси зор: деңиз тереңдигин, андагы жандуу нерселерди аба менен камсыз кылып турат).

КОНВЕНЦИЯ конвенция (эл аралык иелишимдин бир түрү. Көпчүлүк убакта чарбачылык, техника, укук боюнча эки же бир канча мамлекеттер ортосунда жүргүзүлөт, мисалы, 1948-ж. Дунайдагы кеме жолун пайдалануу үчүн болгон эл аралык конвенция: балык кармоо, почта ж. б. конвенциялары).

КОНГЛОМЕРАТ конгломерат (шагыл, кум жана чоң таштардын цементтешип биригип калуусунан пайда болгон тоо теги. Цемент катары темирдин окиси, карбонат, чопо-лор бекитет. Конгломераттар деңиздерде, агын сууларда пайда болот).

КОНДЕНСАЦИЯ конденсация (атмосферадагы суу бууларынын сууга, газдардын суюктукка айланып кетиши. Ал абадагы ашык суу бууларынын муздап кетишине байланыштуу. Ошондон булут, туман пайда болуп, алар акырындап карга же жамгырга айланып жерге түшөт).

КОНДИТЕРСКАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ кондитер өнөр жайы (тамак өнөр жайдын бир тармагы, Ар түрдүү таттуу тамак-аш (печенье, кекс, торт, галет, аркыл моппосуйлар, шоколад конфеталарын, повидло, мармелад, варенье, халва ж. б.) чыгарат. Алар үчүн сырьё катары: кант, бал жер жемиштери, жаңгак, май өсүмдүктөрү, күнжара, соя ж. б. какао, кофе, ун, жумуртка, сүт, малдын майы жана ар түрдүү жыттуу чөптөр жумшалат. Мындай ишканалар СССРдин бардык ири шаарларында бар).

КОНЕВОДСТВО жылкы чарбасы (мал чарбачылыгынын жылкы өстүрүү тармагы. Күч унаасынан (минүү, арабага чегүү) башка Казакстан,

Орто Азия, Урал райондорунда эт, сүт да берет).

КОНЕЧНАЯ МОРЕНА четки морена, к. морена.

КОНИЧЕСКАЯ ПРОЕКЦИЯ конус проекциясы (Жердин глобустакты элеси жалпактыкка конус түрүндө алынат. Себеби, анын огу глобустун огуна бирдей келет. Конус проекциясы айрым мамлекеттердин картасында (СССР, Европа) кеңири колдонулат).

КОНКУРЕНЦИЯ конкуренция (экономикалык эрегиш, өндүргүч куралдар жеке менчикте болуп, товар (сатык) чыгаруу үчүн толук багыт алып турган мезгилдеги товарларды сатууда көбүрөөк пайдага умтулган өндүрүш ээлеринин ортосундагы эрегиш. Бул толугу менен капитализмге таандык. Анда бир капиталист жеке кызыкчылыгы үчүн экинчи капиталисттин бийлигин жоготот. Мындай эрегиштер кризиске алып келип турат).

КОННЫЙ ЗАВОД жылкы заводу (асыл тукум жылкыларды өстүрүүгө, жаңы асыл тукум жылкыларды чыгарууга жана аларды таркатууга багыт алган жылкы совхоздору).

КОНОПЛЕВОДСТВО кара куурай өстүрүү (дыйканчылыктагы техникалык өсүмдүктөрдү өстүрүү чарбачылыгынын бир тармагы. Негизинен була жана майлуу даны үчүн айдалат. Буласынан ар кандай таарлар, жип-шуу балык кармоочу торлор ж. б. жасалат. Данынан алынган май тамакка, медицинада, самын кайнатууда, сыр-лак жасоого жумшалат. Негизги айдалган райондору: Кара топурактуу борбор, Украинанын түндүгү жана Днепр бою, Волганын токойлуу талаа бөлүгү, Ортолук Урал, Түндүк Кавказда, Белоруссияда, Батыш Сибирдин кээ бир жерлеринде).

КОНСЕРВНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ консерва өнөр жайы (узакка сактала турган айыл чарба азыктүүлүктөрүн иштеп чыгаруучу тамак өнөр жайдын тармагы. Анда эт, сүт, жашылча, жемиш, балыктар консерваланат, б. а. узакка бузулбай сактала турган абалга келтирилет. Жа-

шылча, жемиш консерва заводдору Украина, Кавказ, Молдания, Орто Азияда бар; эт консерва заводдору — мал чарба райондорунда; балыкты консервалоо — Каспий менен Кара Деңиз портторунда, Балтика жээгиндеги республикалар менен Мурманскиде жана Ыраакы Чыгышта. Сүт консервалоо Европалык бөлүктүн орто тилкесинде, Батыш Сибирде жакшы өнүккөн).

КОНСТИТУЦИОННАЯ МОНАРХИЯ конституциялуу монархия (укугу чектелген монархия. Мамлекет башында турган монархтын (падышанын) бийлик үстөмдүгү (укугу) конституция боюнча чектелип калат. Бирок монархта министрлерди которуу, куралдуу күчтөргө (аскер, полиция) буйрук берүү укугу сакталат).

КОНСТИТУЦИОННОЕ КОРОЛЕВСТВО конституциялуу (укугу чектелген) падышачылык. к. Конституционная монархия).

КОНТИНЕНТ континент, кургактык (бардык жагынан океандар, деңиздер менен курчалып турган, Жер шарындагы чоң аянтты ээлеп жаткан кургактыктар. Жер шарындагы алты континент (кургактык) 149 млн. км. аянтты же Жер шарынын 29% ээлейт. Кургактыктардын көпчүлүгү түндүк жарым шарда: 1. Евразия (53,448 млн. км²); 2. Африка (29,841 км²); 3. Түндүк Америка 24259 млн км²; Түштүк жарым шарда: 4. Түштүк Америка (18,280 млн км²); 5. Антарктида (14 млн км²); 6. Австралия (7,7 млн км²). Алардын орточо бийиктиги деңиз деңгээлинен 840 м. жогору жатат. 200 м. бийиктикте жатканы 29,2%, 200—500 м. бийиктикте жаткан кургактык жалпы кургактыктын 50% түзөт).

КОНТИНЕНТАЛЬНОСТЬ КЛ'ИМАТА климаттын континенталдуулугу же кургактагы климат (климатты пайда кылуучу процесстерге таасир этүүчү жер бетинин ар түрдүү климаттык касиеттери. Ал таасирлер эки түрдүү болот: кургактык жана суу. Кургактык болсо сууга караганда тез жылынат, жылуулукту начар өткөрөт. Экөөнө бирдей тийген күн

бир суткада жана жыл мезгилдеринде абаны бирдей жылытпайт. Кургактык күндүз жана жайында бат ысыйт, түндө жана кышында бат сууйт. Кургакта ным да, булут да аз. Ошондуктан деңизге караганда жаан-чачын аз. Бул өзгөрүштөр кургактыктын өзүндө да бирдей эмес: жаан-чачын Европа—Азияда батыштан чыгышты карай азая берет. Ал эми температура экватордон уюлдарды карай басаңдайт, б. а. географиялык алкактар боюнча өзгөрөт).

КОНТИНЕНТАЛЬНЫЕ ОТЛОЖЕНИЯ континент (кургактыктын) катмарлары (агын суудан тоо селдеринен, муздуктардан жана көлдөр менен саздардан, пайда болгон катмарлар. Континентальный водораздел — континент суу бөлүүчү, океандарды бир биринен бөлүп турган кургактыктагы тилке. Алар ар кандай бийиктикте жатышы мүмкүн).

КОНТИНЕНТАЛЬНЫЙ КЛ'ИМАТ континенталдуу (кургактык) климаты (деңиз, океандан алыс жаткан жерлердин климаты. Ага температуранын сутка жана жыл мезгилдери ичинде эң көп өзгөрүшү (бүгүнкү күн менен эртеки күндүн же быйылкы жыл менен келерки жылдын температураларынын бирдей болбостугу) эң мүнөздүү нерсе. Деңиз климатында жаткан жерге караганда бул жерлерге шамал дагы анчалык катуу болбойт. Күн чаңкай тнет. Жайкы түнү салкын, шамалсыз болуп, күндүзү ысык тийген учурда түндөн кийинки катуу шамал булуттарды, жаанды пайда кылат. Кышында болсо күн көп убакта ачык болуп турат).

КОНТУР контур, түспөл (карта сызуу ишинде колдонулат. Контурная карта — контур картасы, картанын сөлөкөтү, түспөлү; Жердин жалпы эле түспөлүн, мамлекеттердин тек араларын гана көрсөтүп, аттары жазылбаган карта. Эске туткан географиялык объектилерди (аттарды, жалпы эле райондорду) кагазга түшүрүп, билимди бекемдөөгө жардам берет. Контурная съемка — контур боюнча тартуу, Жердин бетинин өзгөчөлүгүн түшүрбөстөн гана агын планын түшүрүүнүн бирдиги.

Ал жээктерди, кыштактарды жолдорду түшүрүүгө жардам берет. Ошондой эле чоң масштабдуу картада шаарлардын планын, пайдаланылуучу жерлердин чек араларын, эгинди которуштуруп айдоонун планын түзүүгө болот).

КОНУС В'ЫНОСА тоо этегиндеги шиленди, айдош (тоонун агын суулар менен агып келип, тоо этегине айдош тартып жыйналган кум, таш, чопо катмарлары. Алардын катмарларынын калыңдыгы тоодон алыстаган сайын жукара берет. Ошондуктан эңкейиш тартып жатат).

КОНЦЕНТРАЦИЯ БАНКОВ банклардын концентрацияланышы, топтолушу (майда банклардын биргелешип акча жумшашы. Мында банкирлер арасындагы эрегишти туудуруп, алардын бирөө жок болушуна, экинчисинин күчөшүнө алып келет).

КОНЦЕНТРАЦИЯ КАПИТАЛА капиталдын концентрацияланышы (жалданма жумушчуларды эзүүдөн түшкөн кошумча нарктын белгилүү бөлүгү капиталга айлануусунун натыйжасында капиталдын өсүшү. Ал акырындап борборлошкон капиталга айланат да, өндүрүштүн ириленишине, эмгекти коомдоштурууга, капиталдын эмгекке болгон бийлигин арттырууга, демек жумушчуларды эзүүгө, жакырлантууга алып келип, экинчи жагынан капиталисттерди байытат. Ошентип, эки тап ортосундагы күрөштү күчөтөт).

КОНЦЕНТРАЦИЯ ПРОИЗВОДСТВА өндүрүштүн концентрацияланышы, ирлеши (өндүргүч куралдары, жумушчу күчү, ошону менен бирге чыгарылган товарлардын бардыгы ирилешкен ишканаланын каарамына өтүшү. Бул капиталисттик өлкөлөрдө миңдеген майда ишканалардын жок болушунан; капиталдын топтолушунан жана борборлошунан келип чыгат да, эмгекчилерди жакырчылыкка алып келет. СССРде болсо ө. к. алдынкы техниканы жумушчу күчүн жана материалдык байлыктарды туура пайдалануу үчүн пландуу түрдө жүргүзүлөт. Өнөр жай ишканалары бизде абдан ири

концентрацияланган ишканаларга айланган. Бирок аны менен бирге өнөр жайды өнүктүрүүнүн башка формалары да (жергиликтүү, кооперативдешикен) бар. Мындай пландоо өндүргүч күчтөрдү туура жайгаштырууга, элдин муктаждыгын толук канаттандырууга мүмкүнчүлүк түзөт).

КОНЦЕНТРАЦИЯ ПРОМ'ЫШЛЕННОСТИ к. концентрация производства.

КОНЦЕРН концерн (монополиялык биргелешүүлөрдүн бир түрү. Андагы бир аз монополисттер көп сандаган майда ишканаларды акча, сырьё, патент, соода келишимин түзүү жагынан толук көз каранды кылып алышат да, алардын үстүнөн өзүлөрүнүн бийлигин жүргүзүшөт. АКШда Моргандын концерни 55 млрд. доллар акчасы бар банкларга контролдук кылса, Рокфеллер бүт нефти тресттерине жана аны акча менен камсыз кылган 27 млрд. доллары бар банкларды кучагына алат).

КОНЦЕССИЯ концессия (кендерди же жер байлыктарын ар кандай жолдор менен пайдаланууга (кендерди казуу, заводдор куруу, жерди айдоо ж. б.) келишим боюнча мамлекеттин, жер ээлөөчүлөрдүн капиталисттерге белгилүү мөөнөткө бериши. Бул көп убакта көз каранды мамлекеттерди кулданууга алып келет. Азыр АКШнын капиталисттери Ортонку жана Жакынкы чыгыш өлкөлөрүндө, Түштүк Америкада, ошондой эле Европада концессияга жер алуу ишин күчөтүүдө).

КООПЕРИРОВАНИЕ В ПРОМ'ЫШЛЕННОСТИ өнөр жайдагы кооперация (эки же бир канча өнөр жай тармактарынын өнөр жай товарларын чыгаруу боюнча түбөлүккө же узак убакытка өз ара өндүрүштүк байланышын түзүшү, биргелешиши).

КООРДИНАТЫ координаттар; аныктоо же тактоо (Жер шарынын же асман мейкиндигинин бир жеринде алынган точка).

КООРДИНАТЫ ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ географиялык координаттар (Жер шаарында бир пункттун орду

аныктоочу бирдик. Ал үчүн узундук жана кеңдик сызыктарынын кесишкен жери колдонулат).

КОРА ВЬВЕТРИВАНИЯ талкалануунун кабыгы (суу, аба органикалык жандыктар менен тоо тектери талкалануудан пайда болгон жер бетиндеги борлоң катмар).

КОРАЛЛ коралл, шуру (тропик зонасындагы деңиздерде жашоочу омурткасыз деңиз жаныбарлары жана алардын калдыктары. Коралл калдыктары кызыл таш сыяктуу болуп, илгертеден бери кооздук үчүн шуру мончокторун, шакек, сөйкө, билериктерге көз жасоого колдонулат. Себеби, аны өгөп жылмалоо абдан оной).

КОРАЛЛОВЫЕ ОСТРОВА коралл (шуру) аралдары (тропик деңиздеринин тайыз жерлеринде кораллдын калдыктарынан пайда болгон шуру аралдары. Көп убакта шакек сыяктуу формада суудан жал тартып чыгып жатат. Муну коралловый риф-коралл жалдары деп атайт. Алар кээде ондогон км. созулуп, суудан чыгып же чыкпай жатат. Дүйнөдөгү эң чоң коралл шуру жалдары Австралиянын чыгыш жээгинде кездешет).

КОРАЛЛОВЫЙ ИЛ коралл (шуру) тунмалары (анчалык калың эмес коралл тунмаларынын кум сыяктуу чөгүндүлөрү).

КОРАЛЛОВЫЙ ПЕСОК коралл кумдары (кораллдардын калдыктары топтолгон жердеги талкалануудан майдаланган ар кандай түстөгү майда сыныктар).

КОРАЛЛОВЫЙ РИФ к. коралловые острова.

КОРДОН кордон (токойду же коруктарды кайтаруучу адам. Корукчулар үчүн турак жай).

КОРЕННАЯ ПОРОДА негизги тек, түпкү тек (биринчи пайда болгон жеринде козголбой жаткан тоо тектери).

КОРЕННЫЕ МЕСТОРОЖДЕНИЯ түпкү кен (адепки пайда болгон жеринде табылган тоо тектеринин арасындагы пайдалуу кендер, б. а. мындай кендер негизги же түпкү тектердин жаракаларында жатат).

КОРЕННЫЙ БЕРЕГ түпкү жээк (агында тектерден эмес, башка кауту тектерден түзүлүп жаткан дарыя кашаттары. Мындай жээктер көп убакта тике жана бийик, кээде зоокалуу да болот).

КОРМОВЫЕ КУЛЬТУРЫ к. кормовые растения.

КОРМОВЫЕ РАСТЕНИЯ тоют өсүмдүктөрү (малга тоют болуучу өсүмдүктөр. Табигый чөптөр жана айдалуучу тоют өсүмдүктөрү кирет. СССРдин талааларында жалаң бир жылдык, көп жылдык чөптөрдүн 80 ден ашык (көк беде, уй беде, буудайык ж. б.) түрү эгилет. Булардан башка бакча өсүмдүктөрү (тоют дарбызы, ашкабак), тоют жашылчалары: сабиз, туруп, турнепс, капуста, кызылча, картошкалар айдалат. Дан эгиндеринен: арпа, сулу, жүгөрү, буурчак, таруу, коноктор да тоют болушу мүмкүн. Бул өсүмдүктөр чөп жем, силос (чыктуу тоют) түрүндө малга берилет).

КОРОЛЕВСТВО королевство (башында падыша турган феодалдык же буржуазиялык мамлекет. (Англия, Бельгия, Греция, Дания, Нидерландия, Швеция, Норвегия — Европада; Афганистан, Сауд Аравиясы, Йемен, Таиланд—Азияда; Ливия — Африкада). Булардын көпчүлүгү конституциялуу падышачылык. Кээ бирлеринде: Сауд Аравиясы, Йемен падыша бийликти толугу менен жүргүзөт).

КОРПОРАЦИЯ корпорация (капиталисттердин жалпы пайда табуу үчүн иште биргелешип, жарнакташып иштеши).

КОРРАЗИЯ корразия (шамалга жеңирүү. Чөлдөрдөгү аскалар шамалдын таасири менен шуншуюп калышы. Шамал аскада үбөлөнгөн кумдарды дайыма учуруп турат да асканы жемирилте берет. Ошондуктан көп убакта алардын жогорку бөлүгү учтанып, капталдары оюлуп уяланып кетет).

КОРРЕЛЯЦИЯ корреляция (рельефти түзүүчү тектери бирдей жерлер. Мындай жерлер көбүнчө тоолуу райондордо кездешет. Тоонун бийик бөлүгү талкалануудан тоонун этек жагында рельефти өз-

гөрткөн жаңы катмарлар пайда болот).

КОРРОЗИЯ коррозия, желүү (тоо тектеринин акырындап сууга эрүүсүнөн үстүндө оюлуулар пайда болот. Себеби, суу эриген нерселерди өзү менен кошо алып кете берет. Мындай оюлуулар көп убакта көлөмү жагынан аябай чоң болушу (ункурлор, чинкирлар) мүмкүн).

КОРЫТООБРАЗНЫЕ ДОЛИНЫ тепши; к. трог.

КОСА сайроон (деңиз, көл, дарыя жээктеринин тайыз бөлүгүндө толкундуу чайкоосу менен (кум, чопо кочкор мүйүз) пайда болгон кургак узун тилке. Алардын бир учу жээкке келип кошулат да, экинчи учу сууга кирип жоголот).

КОСМОГОНИЯ космогония (асман телолорунун жана планеталардын (Ай, Күн, Жер), жылдыздардын, ааламдагы сандаган жылдыздардан турган боз чаңгыл тумандуулуктардын жана ааламдын жалпы системасы жөнүндөгү илим. Булардын пайда болушу жөнүндөгү илимий ой болжолорду биринчи болуп И. Кант, П. Лаплас айтышкан. Азыркы мезгилде советтик окумуштуу О. Ю. Шмиддин илимий ой болжосу бар).

КОСМОС космос (Жер шарын курчап турган түпсүз, чексиз дүйнө. Ааламга бүт планеталар жылдыздар, дүйнө боштугундагы газдар, чандар кирет. Биздин ааламдын — галактиканын бир четинен экинчи четине Күн нуру 40 миң жыл жол жүрөт. Биздин галактикага окшогон дагы миллиондогон галактика бар).

КОТЛОВИНА өрөөн, чуңкурдук (жака-бели жайык, ортолук бөлүгү чөйчөк сыяктуу чуңкур келген оён жерлер. Аянты бир канча км² тартып жүздөгөн км² чейин жетет. Мындай өрөөндөрдөн суу агып чыкпайт. Пайда болушу түрдүүчө: тектоникалык жол менен жанар тоодон, агын суулардын жеңишен, муздуктардын жерди оюп кетишинен, шамалдын топуракты учуруусунан, карстардан ж. б. Мындай жерлер көп убакта көл болуп жатат, мисалы, Байкал, Ысык-Көл, Ньясса көлдөрү).

КОТЛОСТРОИТЕЛЬНАЯ ПРО-

МЫШЛЕННОСТЬ казан куруу өнөр жайы (энергетика үчүн буу казандарын чыгарууга багыт алган машина куруу өнөр жайынын бир тармагы).

КОЧКА дөңгүл (Жер бетиндеги чымдануудан пайда болгон майда дөңгүлдөр. Көп убакта саздак жерлерде пайда болот. Кочкеватая тундра — дөңгүлдүү тундра).

КРАЕВЕДЕНИЕ өлкөнү таануу (жергиликтүү элдин күчү менен анчалык чоң эмес районду изилдөө. Анын негизги максаты ошол жердин географиясын, тарыхын, этнографиясын, пайдалуу кендердин жана жалпы эле чарбасын үйрөнүү иштери болот. Өлкөнү үйрөнүү ишинде жергиликтүү музейлердин, ар түрдүү коомдордун жана ийримдердин мааниси зор. Өзгөчө мектептерде тарбиялык мааниси көп. Өз өлкөсүнүн табигаты, чарбасы менен таанышуудан жаш өспүрүмдөрдө өз ата мекенин сүйүү, патриоттук сезим пайда болот).

КРАЙ край (СССРдеги ири административдик бирдик. Анын составына автономиялуу областка чейин кирип кетет. Крайлар РСФСРде алтоо: Алтай, Краснодар, Красноярск, Приморск, Ставрополь, Хабаровск. Булардан башка Казакстанда областтардан турган үч край бар: Целинный, Батыш Казакстан, Түштүк Казакстан).

КРАСНАЯ ГЛИНА кызыл чопо (Тынч, Атлантика, Инд океандарынын 2000—4000 м тереңдиктеринде жаткан чөкмө кызыл чополор. Анын кызыл болушу темир оксидтеринин кошуңдуларына байланыштуу).

КРАСНОЗЕМ кызыл топурак (топурагы темир эритиндилерине бай, нымдуу субтропиктеринин токойлорундагы кызыл топурактар. Анын оңу темир эритиндилерине окшош. К. Т. үстүнкү бетинде чириндилер арбын 8—10% болот, бирок тереңдеген сайын азайып кетет. Көп таркалган жерлери: АКШнын түштүк чыгышы, Кытайдын түштүгүндө. СССРде Закавказьеде. Бирок, Африка, Австралия, Бразилиянын кургак чөлдөрүндөгү карбонат кошуңдуларынан пайда болгон кызыл

топурак менен алмаштырууга болбойт).

КРАСНОЛ'ЕСЬЕ кызыл токой (кызыл карагайлуу токой).

КРАТЕР кратер, чанак (жанар тоонун чокусундагы суюк масса, газ, күл, таштар, буулар чыккан тешиги. Аны кээде жанар тоонун колкоосу деп да коёт).

КРАХМАЛО-ПАТОЧНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ крахмал-патока өнөр жайы (крахмал жана андан патока, глюкоза, мальтоза, декстрин, саголорду чыгаруучу тамак өнөр жайынын бир тармагы. Крахмал, картошка, жүгөрү, буудай, күрүч, сорголордон алынат. Крахмал тамак-аш, текстиль, кагаз, химия, резина, дары-дармек, парфюмерия өнөр жайларында; патока, мальтоза-кондитер ишине, декстрин желим катары колдонулат).

КРЕДИТ кредит (соода-сатыктагы нарктын бир формасы. Анда товарларды узак убакытка төлөмөр кылып сатуу, акчаны карыз берүү иштери жүргүзүлөт жана ошол жеңилдик үчүн К. алган тарап кийин белгилүү өлчөмдө кошумча акча төлөйт. Ошондуктан капиталисттик өлкөлөрдө К. элди өзүнүн бир жолу болуп эсептелет. СССРде болсо көпчүлүктүн кызыкчылыгы үчүн мамлекет тарабынан жардам катары убактылуу берилип турат).

КРЕМЕНИЙ оттук таш (саргыч боз же кара түстөгү кремнеземден түзүлгөн минерал. Абдан катуу. Составында органикалык нерселердин калдыктары кездешет. Волганын, Дондун жээктеринде табылып калат).

КРЕМНЕЗ'ЕМ кремнезем (жаратылышта өзүнчө пайда болгон кремнийдин кош окиси; сууда эрибейт, Жер шарында эң көп таркалган. Өтө белгилүүсү жер астынан атылып чыккан тектерден пайда болгон кварцтар, тоо хрусталы. Ошондой эле кварц кумдары).

КРИК крик, кургак сай, сай (Австралиянын чөл, жарым чөлдөрүндөгү суулары соолуп калуучу дарыялардын өзөндөрү. Өзгөчө какшыма болгондо эң ачык байкалат).

КРИСТАЛЛИЧЕСКИЕ ПОРОДЫ кристаллдык тектер (минерал-

дардын кристаллдык бүртүкчөлөрүнөн турган өтө чымыр тоо тектери. Буга жердин эң тереңдигинде пайда болгон магмалык тектер: граниттер, кристаллдык сланецтер жана кээ бир метаморфозалык тектер: слюда, сланецтер, мраморлор кирет).

КРИСТАЛЛОГРАФИЯ кристаллография (кристаллдардын түзүлүшүн, формаларын үйрөтүүчү илим. Бардык кристаллдык тектер көп кырдуу (үрчүктүү) бөлүкчөлөрдөн турат. К. милдети ошол бурчтуктардын бир-бирине байланыш касиеттерин үйрөтүү болуп эсептелет).

КРИСТАЛЛЫ кристаллдар (жаралганда эле көп бурчтуу катуу заттардан түзүлгөн тоо тектери. Алардын бурчтарынын саны, формалары түзүлүштөрү ар бир тектердин атомдук түзүлүшүнө жараша болот).

КРУГОВОРОТ ВОДЫ суунун айланышы (Жер кабыгында суунун айланыш процесси. Суу бууга айланышуусу, буунун башка жакка кетиши, нымга жаан-чачынга айланышы, жерге сиңиши жана дарыяларга кошулушу. Бул процесс негизинен Күндүн нурун жана Жердин тартылыш күчү аркылуу салмактын пайда болушу менен байланыштуу. Жер шарында жылына: океан менен деңизден, көл менен дарыядан, мөңгү менен кардан, кыртыштан жана өсүмдүктөрдөн 518,6% миң км³ суу бууланат. Атмосферага көтөрүлгөн буулардын 86,4% же 442,9 миң км³ дүйнөлүк океандардан, калган 13,6% же 70,7 миң км³ кургактыктардан көтөрүлөт. Ошондой эле алардын көпчүлүгү жаан-чачын болуп, 411,6% миң км³ ным океандарга түшөт да, кичи айланыш деп аталат. Калган 107 миң км³ кургактарга түшүп чоң айланышты түзүшөт).

КРУГОС'ЕТНЫЕ ПЛАВАНИЯ дүйнөнү (Жер шарын) айлана сүзүү (Жер шарынын меридиандарын туурасынан кесип океандар боюнча (Тынч, Атлантика, Инд океандары) сүзүп чыгуу. Муну Магеллан биринчи жолу ачкан. Мындай сүзүүнү Түндүк муз океанынын жээктери менен да айланып жүргүзүүгө болот).

КРУП'А шыбыргак (0° төмөнкү температурада катуу кристаллга ай-

ланган жаан-чачын, кар). Бирок то-голок жана эң майда болот да, эки түргө бөлүнөт: кар шыбыргак — борпоң, өңү ак, муз шыбыргак — катуу, тунук).

КРУПНЫЙ РОГАТЫЙ СКОТ бодо мал; (СССРде бул чарбага жалаң гана уй эмес, зебу, буйвол, топостор да кирет. Зебу менен топос көпчүлүк райондордо алиге аргындаштыруу максатында өстүрүлөт. Уй өстүрүү эл чарбасында зор ролду ойнойт. Адамга эң зарыл оокаттарды: сүт, эт майларды берет. Териси булгары өнөр жайына керек. Азык-түлүктүүлүгүн арттыруу максатында СССРдин ар бир районуна ылайыктуу жаны ондогон асыл тукум уйлар өстүрүлүп жатат).

КРУПОЗАВ'ОД жубаз заводдору (таруу, конок, күрүч арпа, сулу б. а. бардык кабыктуу дандарды кабыгынан ажыратып актоочу тамак өнөр жай тармагы).

КРЯЖ кряж (анчалык бийик эмес, кыр жондор, жоңчолор; кээде бөксө тоолорго (Донец кряжи) да колдонулат).

КСЕРОФИТЫ ксерофиттер (ным жетишпеген кургак талаа, чөлдөрдө катуу какшымаларда өсүүчү өсүмдүктөр. Алардын жалбырагы майда, калың жана түктүү келет да, өзүнөн аз нымды бөлүп чыгарат, тамыры болсо узун келип, нымды тереңдиктен тарта алат. Ошондуктан кандай гана какшыма болбосун, алар чыдай берет).

КУЛУ'АР кулуар, тепши (тоо капталындагы мөңгү, карлар уй тил тартып түшүүчү тепшин сыяктуу өрөөн жаккы ачык кокут).

КУЛЬТУРНО-ПОЛИВН'ЫЕ ПОЧВЫ сугат жер топурагы (узак убакыттан бери сугарылып келе жаткан жерлердеги эгин талалары. Чиринди аз. Суу менен агып келген калдыктар жана жер семирткичтер менен семирет. Орто Азияда кеңири таркалган).

КУЛЬТУРНЫЙ ЛАНДШАФТ маданиятташкан ландшафт (советтик географиялык адабияттардагы термин (адамга керектүү нерселери үчүн толук өздөштүрүлгөн жер. Жер шарындагы ландшафттар: табигый

жана өзгөргөн болуп экиге бөлүнөт. Өзгөргөнү — адам баласынын аракетин менен өндүрүшкө ылайыкталган жерлер; табигыйдын өзү адамдын күчү менен өзгөрүп кетиши мүмкүн (Африка саванналары, СССРдин Европалык бөлүгүндөгү токой талаалар).

КУПОЛ түндүк (геологияда Жер катмарларынын жогору карай бүгүлүп, түндүк сыяктуу көтөрүлгөн бөлүгү. Жанар тоолордон атылып чыккан ылайлар өтө коюу болуп, тез ага албай үстүнөн катып, астынан көтөрүлө берип, жанар тоо өчкөндө ошол дөмпөйгөн бойдон катып калат. Геологияда колдонулушу ушуларга тиешелүү).

КУРВУМ'ЕТР курвиметр (картадагы кыйшык сызыктардын узундугун ченөөчү курал. Анын бир жак учундагы тиштүү чыгырыкты картанын бети менен жүргүзгөндө чыгырык айлануу менен экинчи жактан куралдын ичиндеги жебени кыймылга келтирип айланада көрсөтүлгөн сандарды кийдирип тегерене баштайт. Ошол сан кыйшык сызыктын узундугу болот).

КУРГ'АН дөбө, дөң (илгерки элдердин үстүнө топурак же таш жыйнап койгон көрүстөндөрү. Алар азыр дөбөгө окшоп калган, кээ бирөөлөрүнүн бийиктиги 20 м. чейин жетет).

КУР'ОРТ курорт (оору адамдарды дарылоо же адамдар эс алуу үчүн жылуу булагы, дары суулары (минералдык), ылайы же абасы таза, жаратылышы жагымдуу келип, санитариялар жана эс алуу үйлөрүн курууга ыңгайлуу жерлер).

КУРОС'ИО (курорсиво) курорсиво (Тынч океандын түндүк батыш тарабындагы түштүктөн түндүктү карай Япониянын жээктеринен өтүүчү жылуу агым).

КУРУМ корум (Сибирде, Уралда жана Тянь-Шань тоолорунда талкаланган тоо тектеринин тоо капталдарында төмөн карай куюлуп, жыйналып жатышы).

КУРЧАВЫЕ СКАЛЫ тармал таш (илгерки муз доорунда, муз сүргөн капталы жылмаланып, сүрбөгөн жагы бодурланып Жер бетине чыгып жаткан зор таштар).

КУСТ'АРНИК бадал (түптөнүп чыккан, сөнгөктөрү майда; бою жапыс жыгач өсүмдүктөрү (табылгы, четин, шилби, карагат, караган, сай тал ж. б.). Көпчүлүгүнүн ашы жегенге же дарылыкка колдонулат).

КУСТ'АРНОЕ ПРОИЗВОДСТВО кол өнөрчүлүк өндүрүшү (жөнөкөй кол өнөрчүлөрдөн (ремесленник) айырмасы сатыкка арналган буюмдарды заказ боюнча жасайт. Бирок өнөр жай ишканаларынан айырмасы техника менен начар жабдылуусунда).

КУСТ'АРНОЕ ремесло кол өнөрчүлүк (кол өнөрчү өзүнүн жеке кызыкчылыгы үчүн элдин талабына карабастан, колунан келген ар кандай буюмду сатык үчүн жасай берет).

КУЧЕВО-ДОЖДЕВ'ЫЕ ОБЛАКА түрмөктөлгөн жамгырдуу булут. к. облако.

КУЧЕВ'ЫЕ ОБЛАКА түрмөктөлгөн булут. к. облако.

КУЧЕВ'ЫЕ ПЕСК'И үйүлгөн кумдар (чөлдөгү шамалдар менен бир жерден бир жерге көчүп жүргөн кумдардын бирин-серин чыккан куурай же бадалдын айлана тегерегине жыйылып токтоп калышы. Бийиктиги 5—6 м. жетет. Көпчүлүгү өсүмдүктөргө байыраак келген көлдөрдүн, дарыялардын жээктерине

жакып жерлерде пайда болот).

КУЧУРГ'И кучургулар (Дон менен Днепрдин кашаттарынын үстүндөгү формасы орок сыяктуу иймейген кум дөбөлөр. Алар мал жаяуунун жана дайым айдоонун натыйжасында шамалдын жардамы менен пайда болгон).

КУ'ЭСТЫ кыр (суунун жерди кемирип жешинен пайда болуп, ийрибуйру созулуп жаткан бир бети анчалык бийик эмес кашаттуу тилке. СССРде Түндүк Кавказда, Крымда кездешет).

КЫР кыр (Түркменстандын чөлдөрүндө шамалдын, суулардын таасири менен борпоң кыртыштардын ачык калып узатасынан жаткан кашаттары бийик жерлер. Бийиктиги 70 м. ашпайт. Кыргызстанда негизги тоо кыркасынын капталдарынын этектериндеги туура жончолорго, тоолордун кырка жондорун айтат).

КЫШТАК к. айыл, кишлак.

КЯР'ИЗ кяриз (жер астындагы сууларды чогултуш үчүн тоо этегинен, анын түбүн карай арылата казылган жер астындагы канал. Андагы чогулган сууну агызып чыгарып сугат ишине жумшайт. СССРде негизинен Түркменстанда, Азербайжанда, Тажикстанда, Өзбекстан менен Крым областынын кээ бир жерлеринде кездешет).

Л

ЛАВА лава (жаракалар аркылуу жанар торлордон атылып чыккан ысык магма.)

ЛАВИНА кар көчкү (тоодогу көчкү карлар. Кар жыйналып оордугу артып, температуранын өзгөрүлүшүнө, шамалга, ж. б. тышкы таасирлерден пайда болгон көчкү. 1 м² жерге түшкөн күчү 60—100 т. барабар).

ЛАВОВЫЕ ВУЛКАНЫ лавалуу жанар тоолор (капталы айдош, ички түбү тегиз, кратери кең жалаң лавалардан түзүлгөн жанар тоолор Исландияда, Гавай аралдарында).

ЛАВОВЫЕ ПОКР'ОВЫ каптаган лава (жанар тоолуу жерлерде-

ги чоң аянтты каптаган Л. мейкиндиги).

ЛАВОВЫЙ ПОТОК аккан лава (жанар тоонун кратери туюкталып калганда бир жерди жырып аккан лава. Калк үчүн коркунуч туудурат).

ЛАГУНА ичке булуң (кууш кысыктар аркылуу деңизге кошулган булуңдар; коралл аралдары арасындагы көлдөр жанар тоолуу райондордо пайда болот).

ЛАДИ ладн (тундра жана токойлуу тундрадагы чым көндүү дөбөлөр).

ЛАЙДА лайда (түндүк деңиздердин жээктерин. дарыя ташкыны

каптагандан келип чыккан саздак шалбаалар).

ЛАККОЛ'ИТ лакколит (жер тегин көтөрүп келип бир аз тереңдикте токтоп калган байыркы магма дөбөсү. Дөбөнү жапкан чөкмө катмар жуулуп кетип, Л. ачылып калышы да мүмкүн).

ЛАНДШАФТ ландшафт (жаратылыштын географиялык комплексинен колдонулуучу физикалык географиядагы термин. Табигаттын компоненттеринин бир жайда, аймакта же райондо жайгаштырылышы, топтолушу. Табигый өзгөчөлүгү бар анчалык чоң эмес район).

ЛАНДШАФТ ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ к. ландшафт.

ЛАНДШАФТНАЯ ОБОЛОЧКА к. географическая оболочка земли.

ЛАНДШАФТНЫЕ КАРТЫ ландшафт карталары (Жер бетинин табигаты түшүрүлгөн карта).

ЛАНДШАФТОВЕДЕНИЕ ландшафт таануу (географиялык ландшафт жөнүндөгү илим. Физикалык географиянын бир тармагы).

ЛАПТА лапта (Баренц деңизиндеги тундралардагы түз мейкиндик).

ЛАТЕРИТ латерит (чопо сыяктанган таштай нык өңү кызгылт тоо теги. Составында алюминий менен темир көп. Климаты нымдуу тропик, субтропик райондордо алюминий менен темирдин кошундуларынан пайда болот).

ЛАТЕРИТНЫЕ ПОЧВЫ латерит топурагы (тропика тилкесиндеги токойлордо алюминий менен темир эритиндисинин кошумчаларына бай кызыл топурак; Түштүк Америкада, Африканын борборунда, Австралиянын түндүгүндө, Азиянын түштүк-чыгышында).

ЛЕВАДА левада (СССРдин түштүк батыш тарабындагы дарыя ташкыны каптап туруучу туланга бай жерлер).

ЛЕГЕНДА легенда (картанын маанисин түшүндүрүү үчүн берилген шарттуу белгилер).

ЛЕГКАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ жеңил өнөр жай (элге кеңири керектелүүчү товарларды чыгаруучу өнөр жай тармактарынын бир тобу. Буга айыл чарба сырьёлордун (булалар-

дын бардык түрү, жибек, жүн) алгачкы иштетүүсүнөн тартып жип ийрүү, кийим жана жасалгалар үчүн керектелүүчү торлор, кийиз басуу, кийиз өтүк жасоочу, булгары бут кийимдерин тигүүчү, көрпө кийимдери, тондор, жасалма тери, айнек идиш ж. б. өнөр жайлар кирет).

ЛЕГКИЕ МЕТАЛЛЫ жеңил металлдар (алюминий, натрий, кальций, магний, калий, титан ж. б. Ушулар жер шарындагы металлдардын I бөлүгүн ээлейт. Алар абдан жеңил, ысыкка, сүрүлүүгө чыдамдуу).

ЛЕД муз (тонгон суу, тунук кристаллга айланган суу. Суудан жеңил болгондуктан калкып жүрөт. Келип чыгышы боюнча: материк музу, деңиз музу, жер астындагы муздар деп бөлүнөт).

ЛЕД ЛЕДНИК'ОВЫЙ мөңгү муздары (карлардын жыйнала берип тапталышынан пайда болгон муздар).

ЛЕД «МЕРТВЫЙ» «өлүк муз» (мөңгүнүн жээгинде жылбай жаткан муздар).

ЛЕДНИК'И мөңгү, муздак (тоо башындагы тепшилдерден, өрөөндөрдөн жай жылып түшкөн муздар).

ЛЕДНИК'И ГР'НЫЕ тоо мөңгүсү, муздары (тоо шартына ылайыктанган өрөөн муздары: касаба мөңгү, салаңдап туруучу асылма мөңгү, төр мөңгүсү, тепши мөңгүсү, өрөөн мөңгүсү болуп бөлүнөт).

ЛЕДНИК'И НАВ'ЕЯННЫЕ учкун муздуктар (түбөлүк кар сызыгынын төмөн жагындагы ылымта жерлерге шамал алып келген карлардын чогулушунан пайда болгон мөңгүлөр).

ЛЕДНИК'ОВАЯ ТРЕЩИНА муз жарыгы (мөңгүлөр жылган учурда пайда болгон жарыктар. М. Ж. муздун ортосуна, чет жакаларынан, узунунан кетиши мүмкүн).

ЛЕДНИК'ОВАЯ ЭПОХА муз доору (Жер шарынын кээ бир бөлүгүн ири муз каптап жаткан мезгил).

ЛЕДНИК'ОВАЯ ЭРОЗИЯ муздардын талкалоосу (муздуктардын күчтөрүнүн натыйжасында Жер бетинин өзгөрүлүшү).

ЛЕДНИК'ОВЫЕ ВОРОТА муз

дарбазасы (мөңгүлөрдүн аягында эриген суулар, агып чыгуучу чоң тешик же жарака. Мындай тешиктердин орду жана көлөмү өзгөрүлүп турат).

ЛЕДНИК'ОВЫЕ ГР'ОТЫ мөңгү тешиги; к. **ЛЕДНИКОВЫЕ ВОРОТА**.

ЛЕДНИК'ОВЫЕ ДИСЛОКАЦИИ муз дислокациясы (муздун салмагы менен тоо тектеринин жука катмарынын бүгүлүшү).

ЛЕДНИК'ОВЫЕ ОЗ'ЕРА муздардагы көлдөр (муздуктар каптап кеткен жерде пайда болгон көлдөр. Муздуктардын жылып жерди казып кетишинен, көбүнчө тоолордо мөңгү, таштардын өрөөндү бууп калышынан пайда болот).

ЛЕДНИКОВЫЕ ОТЛОЖЕНИЯ муз алып келген шилендилер (муздар алып келген борпоң катмарлар).

ЛЕДНИКОВЫЕ РУЧЬИ муз булактар (мөңгүлөрдүн астынан алып чыккан суулар. Алар кээде мөңгүдөн чыгары менен мореналардын астына кирип бир топ жерден барып кайта чыгышат).

ЛЕДНИК'ОВЫЙ ПЕРИОД к. ледниковая эпоха.

ЛЕДНИК'ОВЫЙ ПОКРОВ мөңгү (кең мейкиндикти каптап жаткан калың мөңгү-муз. Антарктидада, Гренландияда кездешет).

ЛЕДНИК'ОВЫЙ РЕЛЬЕФ мөңгү рельефи (муз менен мөңгүлөрдөн пайда болгон рельеф).

ЛЕДНИК'ОВЫЙ СТОЛ муз столу (мөңгүнүн бетине жатып калган таштар күндүн нурун калкалап, муз эрибей, столго окшоп калат).

ЛЕДНИК'ОВЫЙ ЯЗЫК мөңгү тили (мөңгүлөрдүн түбөлүк кар жаткан сызыктан өтүп кеткен бөлүгү, учу. Мөңгүнүн тез эрип турган учу).

ЛЕДОПАД омкорулган муз, үзүлгөн муз (жылып жаткан муздун эңкейиш жерлерде жарылып, сынып чогулушу).

ЛЕДОРАЗД'ЕЛ муз бөлгүч, мөңгү бөлгүч (эки тарапка жылып жаткан муздарды бөлүп турган көтөрүңкү тилке).

ЛЕДОСТАВ муз тоңуу (суулардын жай аккан жерлеринде, көлдөрдө муздардын пайда болушу).

ЛЕДОХ'ОД муз агуу (дарыя, көлдөрдө жылып жүргөн муз сыныктары: кеч күздөгү шырғалаң калдыркан муздар пайда болгондо, эрте жаздагы муз эрий баштаганда жүрөт).

ЛЕДЯН'АЯ ГОР'А к. айсберг.

ЛЕДЯН'АЯ ДОРОГА муз жол (тайга райондорунда кыш айларында кыйылган карагайларды ташыш үчүн карга суу чачып, автомобиль, тракторлор үчүн жасалган муз жол).

ЛЕДЯН'АЯ З'ОНА муз зонасы, к. арктические пустыни.

ЛЕДЯН'АЯ К'ОРКА калдыркан муз (нымдуу топурактын, кардын бетине катып калган муздар. Көбүнчө кышында жылымдоодон кийин суук болсо пайда болот).

ЛЕДЯН'ОЕ П'ОЛЕ муз талаасы (калыңдыгы 3—4 м. ашпаган уюл деңиздериндеги чоң аянтты ээлеген муздар. Алар шамалдын багыты боюнча дайыма жылып жүрүшөт. Кээде бирине-бири койгулашуунун натыйжасында үйүлүп да калат).

ЛЕДЯН'ОЕ С'АЛО шырғалан муз, к. блинчатый лед.

ЛЕДЯН'ОЙ БАРЬ'ЕР муз тоскоолу (үстү-үстүнө үйүлө берип жыйналып калган муздар. Бийиктиги ондогон метрге жетет).

ЛЕДЯН'ОЙ Д'ОЖДЬ муз жамгыр (чондугу 3 мм. ден ашпаган майда муз жамгырлар. Түсү туңук. Булар жайында, жамгыр тамчыларынын абанын жогорку бөлүгүндө тоңуп калышынан пайда болот).

ЛЕДЯН'ОЙ ОСТРОВ муз арал (түндүк муз океанынын борборундагы жүздөгөн км² аянтты ээлеген муз мейкиндиги. Муну (1946—1950-ж) СССР, АКШ Канаданын учкучтары ачкан).

ЛЕДЯН'ОЙ ПОКРОВ муздук (көл деңиз океандардын, кургактыктын үстүндө суу тоңудан, кардан пайда болгон муздар).

ЛЕС токой (ар кыл жыгачтар өскөн токой: ийне жалбырактуу, жазы жалбырактуу, аралаш токой болуп бөлүнөт. Токойлор топуракты микроклиматты, өзгөртөт, нымдуулукту сактайт).

ЛЕС МЕЛКОЛ'ИСТВЕННЫЙ майда жалбырактуу токой (жалбы-

рактары жазы жагычтар кирет. кайың, кара терек, талдар).

ЛЕС ШИРОКОЛ'ИСТВЕННЫЙ жазы жалбырактуу токой (жалбырактары жазы жыгачтар кирет).

ЛЕСН'АЯ З'ОНА токой зонасы (мелүүн алкактагы кең аянтты ээлеген токой зонасы. Токойлуу тундра менен талаа зоналарынын ортосунда жайланышкан. Негизинен Түндүк жарым шардагы Европа, Азия, Түндүк Америка материктеринин түндүк бөлүгүн кучагына алат. Түштүк жарым шарда болсо, мындай токой тилкелери жок. Үч чоң подзо-нага: тайга же ийне жалбырактуу, аралаш токой, жазы жалбырактуу токойго бөлүнөт).

ЛЕСН'АЯ ПРОМ'ЫШЛЕННОСТЬ токой өнөр жайы (токойду кыюу иштериндеги механизацияны, жыгач даярдоо, аларды кайта иштетүү (тактай тилүү, жыгач иштетүүчү, фанера, үй буюмдарын) даяр жыгач үйлөрдү жасоочу өнөр жайлар, химиялык (кагаз, целюлоза, гидролид, токой — химия, жыгач була өнөр жайлары) жол менен кайра иштетүү жумуштарын кучагына алган өнөр жайдын бир тармагы).

ЛЕСН'ОЕ ХОЗ'ЯЙСТВО токой чарбасы (токойлорду чарбада туура пайдалануу максатында аны кыюуну пландуу туура жүргүзүү, жаш токойлорду коруу, жакыртып токой жыгачтарын тигүү, ар кандай зыян-кечтерден жана өрттөн сактоо иштерин жүргүзүү).

ЛЕСН'ЫЕ ЛУГА токой туланы (токой арасындагы тайпандарда өскөн тулаң чөп).

ЛЕСН'ЫЕ П'ОЛОСЫ токой тилкелери (айдоо арасында, арык менен каналдар, темир жол менен кара жолдордун жээктерине, кокту-колотторго отургузулган токой тилкелери. Керимсел шамалдарын тосуу, кыртышта ным сактоо, карды кармоо үчүн жардам берет. Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмү арбыйт; жер бетин суулардын жеп кетишинен сактайт).

ЛЕСОВ'ОДСТВО токойчулук (токой жыгачтарын өстүрүү. Токойлорду багуунун, аны өстүрүүнүн жолдорун туура жүргүзүү иши жана алар жөнүндөгү илим).

ЛЕСОЗАГОТ'ОВКА жыгач даярдоо (кесүү, буттоо, кабыгын тазалоо, жолго чыгаруу жумуштары кирет. Азыр бул жумуштар механизациялаштырылган).

ЛЕСОМЕЛИОРАЦИЯ токой мелiorациясы (токой отургузууп, жаратылышты өзгөртүү менен бирге айыл чарба өсүмдүктөрүнөн мол түшүм алууну максат кылып койгон мелiorациянын бир тармагы. Бул иштин эң маанилүүсү эгин талааларын сактоочу токой тилкелери).

ЛЕСОС'ЕКА жетилген токой (жыгачы өсүп жетилип, кыюуга арналган токой участогу. Токойдун кайта өсүп жетилиш өзгөчөлүгүнө, чарбадагы маанисине жараша эки түрдүү жол менен: жапырт жана тандап кыркат).

ЛЕСОНАСАЖД'ЕНИЕ токой тигүү (жыгачтары биологиялык жактан бир түрдүү болгон токой участогу. Алар үстөмдүк кылган жыгачтын түрүнө жараша, өсүп чыкканына б. а. уругунан, дүмүрдөн чыгышына, бук-тактанышына, жашына жана тигүү тартибинде жүргүзүлөт).

ЛЕСОПИЛ'ЕНИЕ к. лесопильная промышленность.

ЛЕСОП'ИЛЬНАЯ ПРОМ'ЫШЛЕННОСТЬ тактай тилүү өнөр жайы, (токой өнөр жайынын кеңири бир тармагы. Ал устундардан механикалык жол менен тактай тилүү ишин орундатат. СССРде тактай тилүүнүн негизги райондору: Европалык бөлүктүн түндүгү, Урал, Сибирь жана Ырааккы Чыгыш).

ЛЕСОРАЗВЕД'ЕНИЕ токой өстүрүү, (токой жыгачтарын уругу, көчөттөрү же калемчелери аркылуу өстүрүү).

ЛЕСОСПЛ'АВ сал агызуу (кыйылган токой жыгачтарын дарыя сууларында агызуу. Устундарды бирден да, шатектеп да жана жыйнап, танып сал кылып да агызат).

ЛЕСОСТ'ЕПЬ токойлуу талаа (токой зонасы менен талаанын ортосунда жаткан өтмө катар зона. Бул жерлерде токой жалпы эмес чок-чок болуп ар кайсы жерде үркүп өсөт. Көпчүлүгү жазы жалбырактуу жыгачтар).

ЛЕСОТУНДРА токойлуу тундра (тундра менен токой зонасынын ортосундагы өтмө зона. Токой зонасына жамалаш жаткан жерлердеги суу бөлгүч жончолорунда токой өсөт да, калган жерлерди ачык жатат. Европа, Азия, Түндүк Америка материктеринин түндүк бөлүгүндө кездешет).

ЛЕСОХИМИЧЕСКАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ токой-химия өнөр жайы (жыгачтан химиялык жол менен ар кандай нерселерди жасоочу өндүрүштүк иштердин бир канчасын топтоштурган өнөр жай. Буга карагайлардан кызытуу жолу менен чайыр, мом, жалбырагы жазы жыгачтардан уксус кислотасын, жыгач-спиртин, ацетонду, канифол экстракциясын, скипидар алуу жана ушул жогорку айтылгандардын кайра иштеп чыгуунун натыйжасында булгаары малмаларын, пластмасс, жыгач кантын чыгара турган ишканалар кирет).

ЛЕСС сары топурак (чопо, кум, слюда, темир оксинин гидраты кезиккен тек. СССРде Орто Азия, Батыш Сибирь, Украина, Кубанда кездешет. Европанын, Африканын кээ бир жерлеринде да бар. Дүйнөдө эң көп таркалган жери Кытайда).

ЛЕСОВИДНЫЕ ПОРОДЫ сары топурак сыяктуу тектер (өңү сары, майда бөлүкчөлөрдөн түзүлгөн кумай чополор. Кадимки сары топурактан өзгөчөлүгү: бүртүктөрү 0,1 мм. диаметрден кичине эмес, составында чопо бир кыйла арбын, жана кат-кат болуп жатат).

ЛЕТНЕЗЕЛ'ЕННЫЕ РАСТЕНИЯ жайда көгөрүүчү өсүмдүктөр (мелүүн алкактын аба ырайына ылайыктанып, кышында жалбырагын түшүрүп, жайда көгөрүп туруучу кайың, терек, эмен ж. б. сыяктуу өсүмдүктөр).

Л'ЕТНЕЕ СОЛНЦЕСТО'ЯНИЕ жайкы чилде (Күн өзүнүн жолунда (эклиптика боюнча) жүргөндө асман экваторунан эң алыстаган учуру. Бул 22-июнга туура келет. Ошондо астрономиялык жай (кыргызча-жайкы чилде) башталат да, Түштүк жарым шарда узун күн, Түндүк жарым

шарда узун күн үстөмдүк кылат. Күн бул учурда Рак тропигинде дал төбөдө турат).

Л'ЕТО жай (жыл мезгилинин бири. Түндүк жарым шарда жайкы чилден башталышынан (22-июнь) башталат да, күн менен түн теңелгенде 23-сентябрде аяктайт. Турмушта жай айы деп июнь, июль, август айларын эсептейт. Бул учурда түштүк жарым шарда кыш болот).

Л'ЕТ'ОВКА жайлоо, оторлоо (жайыт мал чарбасы өнүккөн райондордо малды жайыт тоюту менен багуунун бир жолу. Негизги райондору: Орто Азия, Казакстан, Кавказ, Волга боюнда, Сибирдин түштүгүндөгү).

Л'И'АНЫ лиандар (башка өсүмдүктөргө жармашып өсүүчү, сабагы ичке, сойлоп же чырмалып өскөн өсүмдүктөр. Түрлөрү жагынан кээ бири чөп өсүмдүктөрүнө кирет. Булар нымдуу тропик жана ага жакын алкактарда өтө көп. СССРде да (хмель, жапайы жүзүм, ломонос) кездешет. Кыргызстанда бүлдүркөндү айтууга болот).

Л'ИВЕНЬ нөшөр (жерге белгилүү нормасынан ашык кыска мөөнөттө нөшөрлөтүп төккөн жаан).

Л'ИДО лидо (Италиядагы Лимандарга кире бериштеги жээк агымдарынын шилендилеринен пайда болгон сайроондор. Балтика деңизинин жээгинде мындай сайроондорду нерунга деп коёт).

ЛИМ'АННОЕ ОРОШ'ЕНИЕ каптатма, жайпама сугат (кардын сууларын коксуларга байлап калып сугат ишине пайдалануу. СССРдин европалык бөлүгүнүн түштүгүндө борбордук Казакстанда, Волга боюнуун кээ жерлеринде колдонулат).

ЛИМ'АНЫ лимандар (деңизге куйган дарыялардын чатындагы булуңдар. Деңиздерден ичке кум тилкеси менен бөлүнөт: Кара деңиз, Азов деңиздеринин жээктеринде).

ЛИМНОЛОГИЯ лимнология (көлдөрдү изилдөөчү илим. Гидрологиянын бир тармагы).

ЛИН'ЕЙНЫЙ МАСШ'АБ к. масштаб.

Л'ИННИЯ ГОРИЗ'ОНТА горизонт сызыгы (айлана чөйрөнүн алыскы

асман менен тибишкенсип турган сызык сыяктуу көрүнүшү).

Л'ИСТВЕННИЦА лиственница (карагайдын бир түрү. Жер шарында 20 дан ашык түрү бар. Анын 7 түрү СССРде, негизги таркалган жери түндүк жарым шардагы ийне жалбырактуу токой зонасы).

ЛИТОГЕН'ЕЗ литогенез (чөкмө тектерин пайда кылуучу процесстер). **ЛИТОЛ'ОГИЯ** литология (петрографиянын бир тармагы. Чөкмө тоо тектеринин составын үйрөтөт).

ЛИТОР'АЛЬ литораль (деңиз тартылып турганда суудан бошогон жээк, жазылыгы бир нече метрден бир канча км. ге созулат).

ЛИТОСФ'ЕРА литосфера (Жер шарынын силикаттардан турган катуу кабыгы. Калыңдыгы 15—70 км. деп болжолдошот).

ЛИТОФИТЫ литофиттер, энгилчектер (ташка чыккан өсүмдүктөр, энгилчектер; өндөрү эң эле ар түрдүү).

ЛОГ колот (тегиздиктердеги кенен келген колоттор. Кээ жерлеринде суу болот, Европалык бөлүктүн орто тилкесинде көп учурайт).

ЛОЖБ'ИНА коо (алыска созулуп, энкейиш жана кууш тарткан коо, жер).

Л'ОЖЕ (РЕКИ) нук (дарыяныкы) к. русло.

ЛОТ лот (суунун тереңдигин өлчөөчү аспап. Тайыз сууларды өлчөөчү *Л.* жөнөкөй деп аталып, *м. см.* лерге бөлүнгөн жиптен, анын учуна байланган таштан турат. Терең сууну өлчөөчү *Л.* учундагы жүгү оор болот, боосу ичке металлдан жасалып, сууга чөккөн бөлүгүнүн узундугун эсептеп туруучу счетчик (чыгырык) болот. Азыр эң так маалыматты (*к.*) эхолот берет).

Л'ОЦИЯ лоция (деңизде кемелерди ар кандай коркунучтан аман алып жүрүүнү үйрөтүүчү илим. Дүйнөлүк океан менен деңиздердин ар бирине физикалык-географиялык толук мүнөздөмө берүүчү китеп).

ЛОЩ'ИНА кокту (жаан-чачын сууларынын таасиринен кокту болуп желип кеткен жер. Анчалык терең эмес, жайык келет да, бетинде чымдуу топурак болот).

ЛУГ'А шалбаа, чабынды, тулай, шибер, жашаң (ным жетиштүү жерлерде жай бою көгөрүп турган табигый көк жашаң чөптөр. Чөп чабынды же жайыт катарында пайдаланылат).

ЛУГОВ'ОЯ Б'ЕРЕГ жашаң жээк (дарыя нугунун деңгээлинде жаткан түзөң жээк).

ЛУК'А имерилиш (дарыялардын имерилип аккан жери, мисалы, Самарская лук'а — Самара имерилиши (Волгада). Ошол жердеги тумшукка колдонулат. Деңиз жээгиндеги имерилиштеге да тиешелүү айтылат, мисалы, морск'ая лук'а же лукоморье—деңиздеги имерилиш жээк).

ЛУКОМ'ОРЬЕ деңиз жээгиндеги имерилиш к. лука.

ЛУН'А Ай (Жердин жандоочусу. Өзүндө нуру жок, күнүрт болуп Күндүн нуру чагылышынан жарык түшөт).

Л'УННЫЕ Ф'АЗЫ ай жаңыруу (Күн, Жер, жана Ай үчөөнүн ааламдагы орун алышына жараша Айдын бетине түшкөн жарыктын формасы өзгөрүлмөлүү: жаңырган Ай көрүнбөйт, бир эки күндөн кийин ичке иймек сыяктанып чыгып, бат эле жок болуп кетет. Биринчи жуманын акырында Айдын жарымы жарык, жарымы кара. Толгон ай—экинчи жуманын аягы).

ЛУННЫЙ ГОД Ай жылы (ай эсеби боюнча он эки айдан түзүлгөн жыл. Кээ бир элдерде алиге жыл эсеби үчүн колдонулат).

ЛУННЫЙ М'ЕСЯЦ ай эсеби (ай эсеби боюнча бир жылда 354 күн болот (ар бир айда 29,5 күн бар). Ай эсеби мусулман өлкөлөрүндө эске алынат).

Л'ЬНОВ'ОДСТВО зыгыр эгүү (була жана май алуу үчүн эгилүүчү техникалык өсүмдүк-куурайынан була алынат, данынан белокко бай май чыгат. Үч түрдүү зыгыр эгилет: 1. долгуец — узун сабак-була алуу үчүн; 2. кудряк — көк зыгыр май алуу үчүн; Меже'умок — Ортоктош; май да, була да берүүчү зыгыр. Буласы негизинен жука кездеме токуу үчүн, майы тамак-ашта, техникада, даны, медицинада кеңири колдонулат. Күнжарасы малга жем

болот. Негизги райондору: Өнөр жайлуу Борбор, Түндүк батыш Волга бою, Урал, Батыш Сибирь, БССР, СССР аянты боюнча дүйнөдө биринчи орунда).

ЛЪНЬЯН'АЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ загыр кездеме өнөр жайы (зыгыр булаларынан жип ийрүүчү, кездеме токуучу жеңил өнөр жай тармагы. Зыгыр кездемелерин токуу зыгыр айдалган райондордо жайланышкан).

ЛЪНЬЯН'ОСЫ льянностор (түштүк Америкада чар жайыт өскөн сейрек токойлуу бийик чөптүү түздүк).

М

МА'АРЫ маарлар (жанар тоолордун лавасы газ түрүндө атылышынан пайда болгон чанак сыяктуу чуңкур жерлер. Кээ бирлери чоң болот. Бир четинен бир четине чейин 3,2 км. тереңдиги 400 м. ге жетет. Жээги жалчалар менен курчалган. Көпчүлүгү көлгө айланып кетет).

МАГИСТРАЛЬ магистраль (1. өзүнөн бутактанып бөлүнүп кеткен жолдору бар чоң жол (темир жол, деңиз, дарыя жолдору, аба жолдору, автомобиль жолу); 2. шаардагы кыймылы өтө көп кең көчө; 3. ири өнөр жайлуу райондорду, ири шаарларды бириктирүүчү жүк, жүргүнчүлөр өтө көп ташылган мамлекеттик мааниси өтө зор жолдор).

МАГМА магма (Жер кабыгынын астындагы жогорку температуранын негизинде пайда болгон, ичинде газы көп, эриген силикат, мисалы, жер астынан атылып чыкканда анын муздашынан ар кандай тоо тектери пайда болот).

МАГМАТИЧЕСКИЕ ПОРОДЫ магма тектери к. изверженные породы.

МАГН'АТЫ магнаттар (илгерки Европадагы ири феодалдар. Алар кээ бир мамлекеттерде (Польша, Венгрия) саясы жагынан үстөмдүк кылышкан. Азыр бул терминдин мааниси өзгөрүп, капиталисттик монополиялардын башчыларына карата колдонулат).

МАГНЕЗИТ магнезит (көмүр кычкыл магнийи, майда-майда данчаларга окшоп кездешүүчү минерал.

Л'ЮДНОСТЬ ПОСЕЛЕНИЙ кыштактардын элдүүлүгү (элдүү пункттардын калкынын санына жараша болгон чоңдугу. Советтик географияда эли айыл чарбасында иштеген кыштактарга тиешелүү айтылат).

Л'ЯДИНА лядина (СССРдин Европалык бөлүгүнүн түндүгүндөгү токойдон бошотулган жерлерге колдонулуучу термин).

Л'ЯНИ ляни (Финляндиядагы негизги территориялык-административдик бирдик. Ал уезддерге бөлүнөт).

Магнийлүү тектердин талкаланышынан пайда болот. Металлургияга керектүү болгон, чыдамдуулугу орточо кирпичтерди чыгарууда колдонулат. Ошондой эле магний тузун да алууга болот).

МАГНЕТИТ магнетит (магниттүү темир рудасы; 72,4% темир, 27,6% кислороддон турган минерал. Кристалл же майдаланган масса түрүндө кездешет. Майдаланган масса түрүндөгү. М. эң көп чогулган жерлери: Уралдагы: Благодать, Высокая. Магнитная тоолору. Алар шамал, суулардын таасири менен талкаланса, кызыл же күрөң темир рудасына айланат).

МАГН'ИТНАЯ АНОМАЛИЯ магниттүү аномалия (жердеги магнетизмдин кээ бир жерлерде, андагы темир кендеринин (көбүнчө магниттүү темир рудасы) катмарланып жатышына ылайыктуу багытынын өзгөрүшү, мисалы, Курск магнит аномалиясы).

МАГН'ИТНЫЕ Б'УРИ магнит толкуну (жердеги магнетизм элементтеринин кокусунан туура эмес термелиши. Ал көбүнчө Күндөгү кара тактар чоңойгон мезгилдерде көбүрөөк байкалат. Ошондуктан бул өзгөрүш күндөгү магнит талааларынын өзгөрүшү менен байланыштуу деп болжолдоого болот).

МАГН'ИТНЫЕ П'ОЛЮСЫ магнит уюлдары (магнит багыттарынын кыйшык сызыктарынын бир жерге келип кошулган чекити. Магнит-

тик багыттын кыйшаусу 90° барабар болот. Магниттик уюлдар географиялык уюлдарга жакын гана жатышат, бирок кошулбайт жана алар ар жыл сайын орун которуп турушат. Булар түндүк, түштүк уюлдар деп аталышат).

МАГН'ИТНЫЙ МЕРИДИАН магнит меридианы (багыты географиялык меридианга эч туура келбей, андан батышка же чыгышка кыйшайып туруучу магнит стрелкасынын багыты боюнча кеткен кыйшык сызык).

МАГН'ИТНЫЙ ЭКВАТОР магнит экватору (бардык жерде магниттин багытынын кыйшаюусу 0° барабар болгон сызык. Бул дагы географиялык экваторго туура келбейт).

МА'КВИС маквис (Жер Ортолук деңизинин тегерегиндеги өлкөлөрдө өскөн жалбырактары катуу түбөлүк көгөрүп турган бадал же анчалык чоң эмес өсүмдүктөр).

МАКРОКЛИМАТ макроклимат (климат пайда кылуучу факторлордун таасири менен кең мейкиндикте пайда болгон климат. Ал: 1. географиялык кеңдикте күндүн тийишине жараша; 2. жер бетинин түзүлүшүнө (тоолор, чөлдөр, токойлор), сууларга (деңиз, океан, көл, дарыя) жараша; 3. ар бир географиялык райондогу атмосферанын агымына жараша өзгөрөт. Буга жалпы тоолуу райондордун климатынын бийиктик боюнча өзгөрүшү да кошулат, мисалы, горизонталь боюнча таркалышынын туруктуу закон ченемдүүлүгү жер бетинин аба катмарынын жүздөгөн метр бийиктигинде, жана деңиз үстүндө байкалат. Жер бетинин төмөнкү аба катмарынын өзгөрүшүнө ар бир кичине райондун жер шарты (микроклимат) таасир этет).

МАКРОЛАНДШАФТ макроландшафт (чоң аянтты ээлеп жаткан ири физико-географиялык комплексти түзгөн ландшафт. Буга бир өлкөнүн же зонанын, провинциянын (орус түздүгүнүн ландшафтысы, тайганын ландшафтысы, полесьянын ландшафтысы) географиялык ландшафтысы кирет).

МАКРОРЕЛЬЕФ макрорельеф (Жер бетинин түзүлүшүндөгү форма-

ларынын ири бөлүгү б. а. Жер бетинин жалпы көрүнүшүндөгү ири участкаларды; тоо кыркаларын, тайпак тоолорду, түздүктөрдү, ойдуңдарды белгилейт).

МАКСИМУМ БАРОМЕТРИЧЕСКИЙ к. антициклон.

МА'АЛАЯ МЕДВЕДИЦА кичи жетиген (Түндүк уюлдуң үстүндө Алтын Казык жылдызын айланып жүрүүчү топ жылдыз. Анын эң четки жылдызы Алтын Казык болот).

МА'АЛАЯ МЕТАЛЛУРГ'ИЯ кичи металлургия (болотторду көп керектөөчү заводдордо (машина куруучу) үбөндү, таарынды же жараксыз металлдары эритуучү кошумча цех).

МА'АНГРОВЫЕ ЛЕСА/ЗАРОСЛИ мангр токою (тропик зоналарындагы деңиз жээктеринде, ичке тилкече, болуп өскөн түбөлүк көгөрүп туруучу өсүмдүктөрдөн турган токой. Жыгачтарынын да, бадалдарынын да саландап өскөн бутактары болот. Алардын бир учу ылайга көмүлгөн болот да, жыгачтарды тиреп турган сыяктанат).

МАНД'АТ мандат (айрым территориялар жөнүндөгү эл аралык укук. Ушул терминге мандатная территория — мандат территориясы байланыштуу. Биринчи дүйнөлүк империалисттик согуштан кийин Улуттар лигасы тарабынан мурунку Германиянын колонияларынан жана Оттоман (Турция) империясынын бир катар территорияларынан аларды жеңип алган мамлекеттердин карамагына бөлүнүп берилген жерлер. Чындыгында бул деле колония, себеби, ал мурункудай эле чексиз эзилүүдө, улуттук жагынан көз карандылыкта калат, мисалы, экинчи дүйнөлүк согушка чейинки Ливан, Сирия, Танганьика, Того).

МАНД'АТНАЯ ТЕРРИТОРИЯ к. мандат

МАРАЛОВ'ОДСТВО марал өстүрүү (СССРде марал өстүрүү чарбачылыгы Алтай, Саян тоолуу райондорунда, Ырааккы чыгышта атайын коруктарда өнүккөн. Эл чарбасында медицинада колдонулуучу эң кымбат балуу мүйүз берет. Жапайы маралдар айтылган райондордон

башка Байкалдын тегерегинде, Тянь-Шань тоолорунда да кездешет).

МАРЕОГРАФ мареограф (жээкте жана кемелерде оришон, деңиздин деңгээлинин термелишин өз алдынча белгилеп туруучу аспап). Жээктегиси калкыма жана гидростатикалык болуп бөлүнөт. Калкыма мареографтын негизги тетиги калкып туруучу нерсе болот да, ал деңиз менен түтүк аркылуу кошулган кудуктун ичинде ориотулат. Гидростатикалык. М. суудагы басымдын өзгөрүшүнүн негизинде түзүлгөн. Анын өлчөгүч тетиги деңиздин жээгине жакын ориотулат. Кемеге ориотулгандарынын түзүлүшү гидростатикалык М. сыяктуу болот да ачык деңиздерде ар кандай терендиктерде колдонулат).

МАРС Марс (Күн системасындагы төртүнчү планета. Күндөн 228 млн. км. Жерден 1,52 млн. км. алыстыкта турат. Күндү 687 суткада, өз огун 24 саат 37 минутада айланат. Атмосфера менен курчалган. Бетинин көпчүлүгү кызгылт сары, бир аз бөлүгү жашыл тасма сыяктуу болуп көрүнөт. Анын биринчисин — чөл, экинчисин — суу жана өсүмдүктөр чыккан жерлер деп окумуштуулар болжол кылышат. Космос мейкиндиги изилдөөдө. М. эң орчундуу орунду ээлейт).

МАРТ'ЕНОВСКОЕ ПРОИЗВОДСТВО мартен өндүрүшү (мартен мешинде болот эритүүнүн негизги материалы болуп кайра эритилүүгө арналган чоюн (каткан жана эриген түрүндө), иштетилген эски болоттордун калдыгы саналат. Негизги максат шихтаны эритүүдө андан керексиз нерселерди бөлүп таштап, болоттун сапатын арттыруучу заттарды кошуу).

МАРШИ маршрут (деңиз ташкынынын эң күчөп турган убактысында суу менен капталуучу жээктеги тилкенин жогорку бөлүгү. Германия менен Голландияда бул тилке деңиз деңгээлинен төмөн жатат, бирок аны сууга каптапай дюндар менен дамбалар тосуп турат. Мындай жээктер Франциянын Атлантика жээгинде, Англиянын жээктеринде да кездешет).

МАРШРУТ маршрут (багыты күн мурун белгиленген жерлер боюнча (машинада, атчан, жөө) жол жүрүү).

МАРШРУТНАЯ СЪЕМКА маршрутту түшүрүү (саякат же экспедиция убактысында картасы жок же картасы так эмес жерлердеги жүргөн жолдун тилкесин кагазга түшүрүү. Жерди кагазга түшүрүүдө багыт буссоль боюнча, аралыгы кадам, же деңгөлөктүн айланышы боюнча, калган керектүү нерселер көз менен өлчөнөт).

МАСЛИЧНЫЕ КУЛЬТУРЫ май берүүчү өсүмдүктөр (данынан, жемишинен май алуу үчүн өстүрүлүүчү өсүмдүктөр, 1. жалаң гана май берүүчү; күн карама, көк зыгыр, кычы, клещевина, күнжүт маслина; 2. даны май сабагы була берүүчү өсүмдүктөрү: пахта, узун зыгыр, кара куурай жана май берүүчү кээ бир буурчак (соя, орахис) өсүмдүктөрү болуп бөлүнүп кетет).

МАСЛОБ'ОЙНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ өсүмдүк майын алуучу өнөр жай (май берүүчү өсүмдүктөрдөн май алуучу өнөр жай. Тамак өнөр жайынын бир тармагы. Майдан башка күн жара жана кабык бөлүнөт. Күнжара малга тоют болот, техникада колдонулат. Кабыгы болсо, тоют жана гидролиз ишинде пайдаланылат).

МАСЛОД'ЕЛИЕ май бышуу. жууган май алуу (сүт май өнөр жайынын тармагы, сүттөн бөлүнгөн каймактан жууган май чыгаруучу өнөр жай).

МАСЛОБ'ОЙНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ мал майын чыгаруучу өнөр жай (ар түрдүү майларды ж. б. сүт оокаттарын иштеп чыгаруучу өнөр жай. Тамак өнөр жайдын бир тармагы. Майлардан башка: быштак, сыр, таттуу сүзмөлөр, каймак, бал каймак, коюлтулган каймак чыгарылат).

МАСЛОЖИРОВ'АЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ май өнөр жайы (өсүмдүктөрдөн май чыгаруучу тамак өнөр жайынын бир тармагы. Бул өнөр жай негизинен: маргарин, самын, олифтерди берет. Эң ири тармагы самын өнөр жайы—кир самын,

атыр самын, порошок түрүндөгү самын чыгарат. Глицерин медицина менен парфюмерияда кеңири колдонулат. Ошондой эле тамак, текстиль, булгаары өнөр жайларында пайдаланылат. Олиф курулушта, маргарин тамак-ашта кеңири колдонулат).

МАССИВ ГОРНЫЙ к. горный массив.

МАСШТАБ масштаб (узундукту (көбүнчө жер ченөөдө) планда, сызууларда жана карталарда алынган айырма. Географияда, картографияда көп колдонулат, мисалы, картанын масштабы 1:10 000 000 деп көргөзүлгөн болсо, демек, картадагы 1 см. аралык, жердеги 100 км. аралыкка барабар. Бул сандуу масштаб деп аталат. Масштабдын экинчи түрү сыяктуу масштаб деп аталып см. мм. лерге бөлүнгөн сызык чен бирдиги болуп алынып, андагы чен бирдиктери мейкиндиктеги км. деген түшүнүктү берип турат. Көпчүлүк картада эки масштаб тең көргөзүлөт).

МАТЕМАТИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ математикалык география (Жердин планета катары жылып жүрүшүн, анын көлөмүн, формасын үйрөтүүчү география илиминин бир тармагы. Жер шарындагы бир пункту координат боюнча табуу методун үйрөтөт. Бул метод убакытты билүүгө жардам берет. Азыр М. Г. көбүнчө астрономия менен геодезияда колдонулуп кетип, жерди жалпы үйрөтүү илимдерине азыраак тиешелүү болуп калды).

МАТЕМАТИЧЕСКАЯ КАРТОГРАФИЯ математикалык картография (ар түрдүү карталарды түзүү проекцияларын табуу жолдорун, алардын касиеттерин, методдорун, түрлөрүн үйрөтүүчү илим).

МАТЕРИК материк (тубаса, жетик, чоң деген мааниде. Бардык жагын океан жана деңиз суулары курчап жаткан Жер шарындагы кургактык) к. континент.

МАТЕРИК'ОВАЯ 'ОТМЕЛЬ материк сайроону (деңиз, океандардын жээктериндеги суу астында (200 м. терендикке чейин) жаткан түздүк. Ал материктердин суу астындагы уландысы сыяктанып жа-

тат. Ошондуктан ал материктен деңизди карай түшкөн тепкич сыяктуу көрүнөт).

МАТЕРИК'ОВОЕ ПОЛУШАРИЕ материк жарым шары (Жер шарынын кургактыктар топтолгон бөлүгү же жарым шары. Мындай бөлүнүш Жер шарын чоң курчоо боюнча айландырып бөлгөндө пайда болот. Анткени, бүт Европа, Азия, Африка, Түндүк Америка жана Түштүк Американын бир катар бөлүгү ушуга кирип кетет да, бул бөлүк материк жарым шарын түзөт. Уюлу Луара дарыясынын куя бериш жерине жакын жерде жатат. Экинчи бөлүгү океандын жарым шары деп аталып, ага: Океания аралдары, Австралия, Түштүк Американын бир бөлүгү кирет да, уюлу Жаңы Зеландия аралынын чыгыш бөлүгүндө жайланышкан. М. Ж. Ш. кургактык жалпы аянттын 48% ээlese, Океан жарым шарында 9% гана жетет).

МАТЕРИК'ОВЫЕ ОСТРОВА материк аралдары. к. остров.

МАТЕРИК'ОВЫЙ КЛИМАТ материк климаты, к. континент.

МАТЕРИК'ОВЫЙ ЛЕД материк музу, к. классификация ледников.

МАТЕРИК'ОВЫЙ СКЛОН материктик каптал (материктик океанга кире бериш жериндеги эңкейиш тартып, сууга чөгүп жаткан капталы. Терендиги 200—4000 м. чейин жетип, кең тилкени ээлейт да эң эле жантак келет. Кээ бир жерлеринде гана 40°ка чейинки тике беттер кездешет).

МАТЕРИ'НСКАЯ ПОР'ОДА түпкү тек (ар түрдүү жолдор (биологиялык, биохимиялык, адамдын күчү) менен талкалануусунан жердин үстүнкү бетиндеги борпон топурактарды пайда кылуучу тоо тектери).

МАШИНОСТРО'ЕНИЕ машина куруу, (өнөр жайдын ири тармагы. Буга машиналар, өндүрүштүк ар кандай куралдар, кыймылдаткычтар, кошумча механизмдерди, механикалык транспорт жабдууларын, аппараттарды, аспаптарды жана ар кандай машиналарга керектелүүчү ар түрлүү тетиктердин, бөлүктөрүн чыгаруу иштери кирет. СССРде

М. К. 20 дан ашык ири тармагы бар. Эң негизгилери: энергетикалык, транспорт, айыл чарба машиналары, станок куруу жана өнөр жайдын ар түрлүү тармактарында ар кандай жабдуу машиналарын куруу).

МА'ЯК маяк (деңиз жана дарыя жолдорунда сүзүү ишин оңойлотуу жана жээкти табууга ыңгайлаштырылган, бийик, көрүнө жерге орнотулган чокусунда күчтүү чырагы бар мунара).

МГЛА мунарык, боз (бул метеорологиялык кубулуш. Топурактын чаңга айланып, абага учуп чыгышынан болот. Жер шарынын кээ бир кургак райондорунда шамалсыз какшыма күндөгү майда чаң бөлүкчөлөрү абаны боз мунарыкка айлантип жиберип, күндүн нуру жерге толук жетпей калат да, Күн кызыл диска болуп гана араң көрүнөт. Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн гүлдөп турган учурунда өтө зыяндуу, СССРдин түштүк райондорунда, Американын пампастарында, Испаниянын тоолуу бөлүгүндө байкалат).

МЕ'АНДРА меандра, имерилиш (Кичи Азия жарым аралындагы Меандра дарыясынын атына байланыштуу термин. Түздүктөгү дарыялардын билерик сыяктуу имерилиш эң жай агып жаткан бөлүгү (ийри суу). Эки түрлүү болот: 1. тереңделген имерилиштер дарыя менен бирге анын өрөөнү да терең имерилиш түзөт; 2. туруксуз имерилиш-бир дарыянын нугундагы имерилиштердин улам орун которуп өзгөрүп турушу).

МЕГАРЕЛЬ'ЕФ мегарельеф (Жер бетиндеги эң эле өйдө ылдый болуп жаткан жерлер). к. геотектоника.

МЕДИЦ'ИНСКАЯ ГЕОГР'АФИЯ медициналык география (адам ооруларынын Жер шарынын ар бурчунда таркалышы, алардын пайда болуш себептерин, калктын турмушуна, өмүрүнө таасир этишин, ар жердин табигый шартына, экономикалык социалдык өзгөчөлүгүнө байланыштырып изилдөө жүргүзүүчү илим. География менен медицинанын бир тармагы катары эсептелинет).

МЕЖГОР'НЫЙ ПРОГ'ИБ тоо ортосундагы бүктөлүү өрөөн (эки

тоо кыркасы көтөрүлүшүнөн пайда болгон тоо арасындагы төмөн түшкөн тилке жер. Алар азыркы мезгилде тегерегиндеги тоо тектеринин уранды, агындылары менен толгон. Бул жерлерде нефти, күйүүчү, газдар, көмүрлөр жер үстүндө жакын жайланышкан болот, мисалы, Фергана өрөөнү, Орто Дунай ойдуңу, Калифорния булуңу ж. б.).

МЕЖДУНАР'ОДНЫЙ эл аралык (географияда татаал терминдерде колдонулат да мамлекеттер арасындагы ар кандай байланыштарды түшүндүрөт, мисалы, международная миллионная карта—эл аралык миллиондук карта; международная торговля — эл аралык соода; международное разделение труда — эмгектин эл аралык бөлүнүшү; международный геофизический год — эл аралык геофизикалык жыл; международный пол'ярный год — эл аралык уюл (полус) жылы).

МЕЖДУР'ЕЧЬЕ дарыя арасы (жамалаш аккан эки дарыянын ортосунда жаткан аянт).

МЕЖ'ЕНЬ дарыянын азайышы, тартылышы (дарыя сууларынын деңгээли узак убакытка төмөндөп жаткан учур. Негизинен жер астындагы суулардын эсебинен көбөйүп турган дарыялардын жайкы какшымадан, же кышкы сууктан азайтып же соолуп калышы. Анын узактыгы дарыянын режимине жараша болот).

МЕЖЛЕДНИКО'ВАЯ ЭПО'ХА муз доорлор ортосундагы мезгил (удаа жүргөн эки муз доорунун ортосундагы мезгил, б. а. Төртүнчү муз доорунда 3—4 жолу муз жүргөн мезгил).

МЕЖМАТЕРИКО'ВОЕ МО'РЕ материктер ортосундагы деңиз (мындай деңиздер дүйнөдө үчөө: Жер ортолук деңиз, Кызыл деңиз жана Мексика булуңу).

МЕЖОСТР'ОВНОЕ МО'РЕ аралдын ортосундагы деңиз (бир канча аралдар менен курчалып, алардын ортосундагы океан сууларынын алмашылышы эң кыйын абалда турган деңиздер. Буга Малая аралдарынын арасындагы Ява, Бонда, Целебес деңиздери кирет).

МЕ'ЗА меза (испанча стол лава-

лардан пайда болгон туш тарабынын бардыгы тик кашаттуу платолор же тоолор).

МЕЗОЗО'И мезозой (жердин пайда болуш тарыхындагы Кайнозой заманынан мурунку геологиялык заман) к. мезозойская эра.

МЕЗОЗО'ИСКАЯ СКЛА'ДЧАТОСТЬ мезозой катталышы (Жер кабыгынын ар кайсы бөлүгүндө Мезозой заманында пайда болгон катталыш).

МЕЗОЗО'ИСКАЯ Э'РА мезозой (Жер шарындагы турмуш пайда болуу доорунун орто чениндеги мезгил. Мындан 185 млн. жыл мурда баштылып, 115 млн. жылга созулган. Мезозой: Триас, Юра (к.) Бор доорлорунан турат).

МЕЗОРЕЛЬ'ЕФ мезорельеф (Жер бетинин түзүлүшүндөгү бир форма. Макрорельеф менен микрорельефтин ортосундагы өзүнчө бир форма (өрөөндөр).

МЕЗОТРО'ФНЫЕ РАСТЕ'НИЯ мезотрофдук өсүмдүктөр (пайдалуу заттарды көп ачылык сарп кылбаган өсүмдүктөр, б. а. заттарды эң көп жана эң аз жок кылган өсүмдүктөрдүн ортосунда үчүнчү түркүмдү түзөт. Буга карагайды мисал кылууга болот).

МЕЗОФ'ИТ мезофит (сууну орточо талап кылуучу өсүмдүк. Гидрофит менен ксерофиттердин ортосунда жатат. Буга жаздагы ыраңдар, кээ бир эгиндер, тропиктер, кургакчылыкта жалбырагы күбүлүүчү өсүмдүктөр кирет).

МЕЛОВО'И ПЕРИ'ОД бор доору (мезозой заманынын акыркы үчүнчү доору. Мындан 110 млн. жыл мурун башталып, 40 млн жылга созулган. Анткени бул доордо пайда болгон катмарларда бор көп кездешет. Муну француз геологу Ж. Омалиус 1822-жылы аныктаган).

МЕЛАНЕ'ЗИЯ меланезия (Океаниянын түштүк батыш жагындагы ири аралдардын тобу: Жаңы Гвинея, Бисмарк, Соломон, Жаңы Каледония ж. б.).

МЕЛАН'ЖЕВАЯ ПРОМЫШЛЕНОСТЬ меланж өнөр жайы (текстиль өнөр жайынын бир тармагы. Бойлгон булалардан (кебез, жүн, жа-

салма була) жип ийрип жана андан кездеме токуучу өнөр жай. Мында кездемеге ар түрдүү бойлгон жипти тандоо жолу менен каалаган түстү берүү жүргүзүлөт).

МЕЛИОРА'ЦИЯ мелiorация (жакшыртуу, айыл чарбага пайдаланылуучу жерлерди жакшыртууга колдонулуучу чаралар. Какшымалуу жерлерде сугат, саздуу жерлерде кургатуу, жарлуу жана тақырчылыктуу жерлерде токой тигүү жумуштарын аткарат. Негизинен: агрогидро жана токой мелiorациясы болуп бөлүнөт).

МЕ'ЛКНИЙ РОГА'ТЫЙ СКОТ майда мал, жандык (кой, эчки).

МЕЛКОВО'ДЬЕ суу тартылуу (өзөн сууларынын эң азайган мезгили. Дарыялардын суусунун тартылышы ага кошулган булактарга жана географиялык зонага жараша болот. Кыргызстандагы дарыялардын суулары күз, кыш айларында азат).

МЕЛКОСО'ПОЧНИК майда тоол (негизги тек жер бетине дөбө болуп чыгып жаткан тоолуу бир аймак. Дөбөлөрүнүн бийиктиги 50—100 м. ден ашпайт да, көп убакытта араларында майда өрөөндөр, кээ жеринде көлдөр жатат. Алар кургак климаттын тоо талкалоосунун натыйжасында пайда болот. Кеме жүрүүгө чоң тоскоолдук кылат. Ошондуктан андай жерлерде кемелер үчүн суу астындагы каналдарды казууга туура келет).

МЕНЗУ'ЛА мензула (жердин планын же картасын чоң масштабда сызуу үчүн колдонулуучу геодезиялык аспап).

МЕНЗУ'АЛЬНАЯ СЪ'ЕМКА мензула менен жерди атуу (мензула жана кипрегель аспаптарынын жардамы менен жердин картасын же планын түзүү максатындагы геодезиялык иш. Мында бардык нерсе карандаш менен белгилүү бир масштаб боюнча түшүндүрүлөт. Анда айыл чарба жерлери, көлдөр, кыштактар ж. б. лар шарттуу белги боюнча алыннат да, жер бетинин түзүлүшү да көргөзүлөт).

МЕРГЕ'ЛЬ мергель (акиташ же доломит сыяктуу тоо тектеринин чопо тектерине өтүп бара жатышы. Курулуш материалы катарында, өзгөчө цемент өнөр жайында колдонулат. Не-

гизги району СССР деги Кара деңиз жээги).

МЕРЗЛОТА' тон.

МЕРЗЛОТОВ'ЕДЕНИЕ тонду үйрөнүү, тон жөнүндөгү илим (кыртыштын, тоо тектеринин тоңушу жөнүндөгү, андагы ар кандай прогресстер, кубулуштар, тондун пайда болуш тарыхы жана касиеттери жөнүндөгү илим. Негизги милдети убактылуу жана түбөлүк тондордун пайда болуу шарттарын, географиялык таркалышын, тондордун өсүш динамикасын, составын, тектердин тоңуу касиеттерин, ошондой эле тонду эл чарбасында пайдалануу үчүн иш жүргүзүү методдорун колдонуу).

МЕРЗЛОТА' ВЕ'ЧНАЯ к. вечная мерзлота.

МЕРЗЛОТА' ПО'ЧВЫ топурак тоңу (кыртыштагы ным тоңуп музга айлангандан кийинки топурактагы абал. Кыртыш тонгондо андагы микробиологиялык процесстер токтолот, да, өсүмдүктөрдүн тамырына суу жетпей алардын жашоосу да токтолот. Тоң ортолук жана түндүк кеңдиктердин бардык жерлеринде кездешет да тереңдиги кышка жараша болот).

МЕРЗЛЫП ГРУНТ тоң жер, тоң грунт (жердин ар кандай катмарынын бир топ тереңдикте тоңушу).

МЕРИДИ'Н меридиан, чак түш (меридиан географический или земной — географиялык же Жер меридианы. Жер шарынын бир-жери аркылуу жүргүзүлүп, эки уюлду кошкон узун сызык. Ал сызыкты жүргүзүүдө көлөкө уюлга карап түшөт, экватордо болсо көлөкө кишинин таман астында калышы керек б. а. убакыт чак түш болуш керек. Меридиандын жарыш сызыктары менен кездешкен жери градусдук деп аталат. Жер шары 360 меридианга бөлүнөт да, эсепке ыңгайлуу болсун үчүн анын бирөө башка меридиан деп аталат. Азыр башкы меридиан — Гринвич (Англия) обсерваториясын басып өткөн сызык).

МЕРИДИ'АН НЕБ'ЕСНЫЙ асман меридианы (байкоочунун дал төбөсүнөн асман аркылуу аалам уюлдарына кеткен айланма сызык. Асман меридиандары — география-

лык меридиан менен жарыш жүрөт да түндүк, түштүк уюлдарга кетет).

МЕРКУРИЙ меркурий (Күн системасындагы Күнгө эң жакын турган планета. Күндү 87, 97 суткада айланып чыгат, ылдамдыгы 47,8 км/сек. Нурду жерге караганда жети эсе көп алат. Күндөн алыстыгы 46,70 млн. км болсо, жерден 92,20 млн. км. чейин созулат).

М'ЕРТВАЯ ЗЫБЬ суу үстүндөгү чыбырчык к. зыбь.

М'ЕРТВЫЙ ЛЕД өлүк муз (жылып бара жаткан мөңгүлөрдөн үзүлүп калып, бир жерде туруп калган муз. Ал эригенде жер бетинин көрүнүшүн өзгөртөт. Айланасы тике, бекем ортосу кум катмарлар менен толгон чуңкурларды калтырат).

МЕРЦ'АНИЕ ЗВЕЗД жылдыздардын жымымдашы (көрүнүп турган жылдыздын өңүнүн жана шооласынын өзгөрүшү. Ал атмосферанын атурдүү катмарларынын жылдыз нурунун өтүшүнө байланыштуу). Жылдыздар батып бара жатканда анын жымымдаганы да көбөйүп бараткансып көрүнөт, анткени — горизонтке жакын жаткан жерде суу буусу көп болуп атмосферада термелүү күчтүү болот. Бул учурда аба ырайынын өзгөрүшүн билдирши да мүмкүн).

М'ЕСТНАЯ ПРОМ'ЫШЛЕННОСТЬ жергиликтүү өнөр жай (жергиликтүү сырьё менен отун базасында иштеп, негизинен жергиликтүү калктын тиричилик муктаждыгын канагаттандыруучу өнөр жай). Демек СССРдин эл чарбасында Ж. Э. Ж. ролу чоң. Муну союздук республикаларда жергиликтүү органдар башкарат жана ошолор тейлешет).

М'ЕСТНОЕ ВР'ЕМЯ жергиликтүү убакыт (бир жердеги убакытты андагы астрономиялык байкоо боюнча алуу. Жергиликтүү убакыт ошондой эле географиялык узундуктар менен да байланыштуу. Жергиликтүү убакыт бир меридиандын бардык жеринде бирдей болот).

М'ЕСТНОСТЬ жай, жер (көбүнчө физикалык географияда колдонулат. Жер бетине түшүнүк берүүдө алынган атайын бир аймак

же ошол жердин бетинин түзүлүшүнүн көрүнүшү).

М'ЕСТНЫЕ В'ЕТРЫ жергиликтүү шамалдар (белгилүү бир районго гана мүнөздүү болгон бриз, муссон, фён, бора, мистраль, сарма сирокко, торнадо, тоо жана өрөөн шамалдары. Булар жыл мезгилинин белгилүү бир учурунда гана пайда болушат).

М'ЕСТНЫЕ ПРИЗНАКИ ПО'Г'ОДЫ аба ырайынын жергиликтүү белгилери (бир жерге гана таандык болгон атмосферадагы физикалык метеорологиялык өзгөрүштөрү, мисалы, булуттардын жүрүшү, канаттуу булуттардын пайда болушу, күндүн кызарып чыгышы эле жаан-чачын болорун көрсөтөт. Күндүн кызарып батышы күндүн ачылышын, Күн же Ай айланасында тегерек желе күндүн бүркөлө турганын белгилейт; түндө шүүдүрүм түшпөй калса дагы күн бүркөлөрүн билүүгө болот).

М'ЕСТНЫЕ УДОБР'ЕНИЯ жергиликтүү жер семирткичтер (ар бир райондун өзүндө топтолгон же жергиликтүү табигый байлыктардан алынуучу жер семирткичтер. Ага: кык, чыла, канаттуулардын кыгы, өсүмдүк чириндилери, компост, чым көн, ылай (көл байламта тумалары), күл ж. б. кирет. Ошондой эле акиташ, мергелдер да кирет).

М'ЕСТНЫЙ КЛ'ИМАТ жергиликтүү климат (Жер бетиндеги белгилүү бир райондун климатынын өзгөчөлүгү. Ал ээлеген аянты жагынан макроклимат менен микроклиматтын ортосунда жүрөт, жана бир нече километрден ондогон километрге чейинки аралыктагы аянтты ээлейт. Бир эле макроклиматта андагы токой, көл, талаа, шаар, кыштактарга жараша ар кандай жергиликтүү климат болушу мүмкүн. Мындай өзгөчөлүктөр бир же бир канча км. аралыктарда байкалат. Мында абанын жылынышы, суунушу, нымдуулугу бирдей болбойт. Бул өзгөрүштөр, өзгөчө тоолуу райондордо өтө тез өзгөндүгү байкалат. Бирок бул Жер бетиндеги аба катмарынын 100—300 м бийиктиктеги гана кат-

марын ээлейт. Буга жергиликтүү шамалдар да кирет).

М'ЕСТНЫЙ СКОТ жергиликтүү мал (ар бир жердин табигый, тарыхый жана экономикалык шарттарына жараша кылымдар бою пайда болгон малдардын тукумдары. Жергиликтүү шартка байыр алып калган малдын өзүнчө жакшы сапаттары болууга мүмкүн; сүтүнүн майлуулуугу, тез семиргичтиги, жергиликтүү шарттарга (ысыкка, суукка) чыдамдуулугу жана кээ бир ыланга моюн бербестиги ж. б. Бирок жергиликтүү малда кемчиликтер да болот: сүтү аз, салмагы, жеңил, жай өсөт, кой-эчкинин жүнү кылчык, тыбыты аз ж. б. Мына ушул сапаттарын эске алып илим менен тажрыйбанын негизинде өсүп чыккан башка асыл тукум малдар менен аргындаштырганда, ошол тукумдардын жакшы сапаттары сакталган жаңы мал чыгат. Ушул максатта, мисалы, кыргыз уюн швиц асыл тукум ую менен аргындаштырылганда жаңы, жергиликтүү шартка чыдамдуу, сүттүү, эттүү, тең өсүүчү Ала Тоо асыл тукум ую; кыргыз коюн меринос асыл тукум кою менен аргындаштырганда Жаңы кыргыз асыл тукум уюн жүндүү кою чыкты).

МЕСТОРОЖД'ЕНИЕ ПОЛ'ЕЗНЫХ ИСКОПАЕМЫХ пайдалуу кендердин чыккан жери (Жер кабыгынын белгилүү бир пунктунда табигый жол менен чогулуп пайдаланууга экономикалык жактан ыңгайлуу, жана пайдалуу болгон кендер).
М'ЕСЯЦ ай (жыл эсеби)
к. сидерический, синодический м-ц.
МЕТАЛЛУРГИЧЕСКАЯ ПРОМ'ЫШЛЕННОСТЬ металлургия өнөр жайы (оор өнөр жайдын бир тармагы, кара жана түстүү металлдарды чыгарат) к. черная металлургия, цветная металлургия.

МЕТАМОРФ'ИЗМ метаморфизм (суунун жогорку температурасынын жана эң оор басымдын натыйжасында жер астында жаткан тоо тектеринин структурасында пайда болгон өзгөрүштөр, мисалы, магманын таасири менен акиташтын мраморго өтүшү, өтө тереңдикте чөксө, чөкмө тектердин кристаллга айланышы. Мына бул процесстер метаморфизм г'ор-

ных пор'од — тоо тектеринин метаморфизми деп, андан пайда болгон жаны тектер метаморф'ические горные пор'оды — метаморфизацияланган тоо тектери деп аталат).

МЕТ'ЕЛЬ бороон, борошо (катуу шамал менен кардын борошолоп жаашы. Эгер кургак жаткан карды гана учурса аны позёмок (жердеги борошо) деп коет).

МЕТЕ'ОГРАФ метеограф (атмосферанын жогорку катмарын изилдөөчү аспап. Ал самолетко, учуучу шарга же батбарекке, ракетага байланып учурулат. Бул курал метебаро-гидрографтардын кошулуп жасалган түрү. Атмосферадагы кубулуштарды жазуу бир гана барабанда жүргүзүлөт).

МЕТЕОРИТ метеорит (планеталар арасындагы мейкиндиктерден Жерге келип түшкөн таштын же темирдин сыныктары. Алар башка майда планеталардын (астероиддердин) сыныктары болууга тийиш).

МЕТЕОРОЛОГИЧЕСКАЯ БУДКА метеорологиялык үкөк (метеорологиялык станциядагы максималдык, минималдык термометрлерди, психометр жана гигрометрди коюуга арналган капталдары тешик жыгачтан жасалган үкөкчө. Жерден 2 м. бийиктикте орнотулат).

МЕТЕОРОЛОГИЧЕСКАЯ ОБСЕРВАТОРИЯ метеорологиялык обсерватория (жер менен күн нурундагы атмосфералык кубулуштарды, абадагы температураны, басымды, нымдуулукту ж. б. кубулуштарды изилдөөчү илимий мекеме).

МЕТЕОРОЛОГИЧЕСКАЯ ПЛОЩАДКА метеорология аянтчасы (метеорология станциясынын көпчүлүк куралдары аркылуу байкоо жүргүзүүчү аянтча. Ал жерде: метеорологиялык үкөкчө, жаан өлчөгүч, флюгер же анемограф, кыртыш термометрлери коюлат).

МЕТЕОРОЛОГИЧЕСКАЯ СЕТЬ метеорологиялык тор (климатка, аба ырайына илимий байкоо жүргүзүү үчүн арналган метеорологиялык станциялардын бир өлкөдө таркалышы (жайлаштырылышы). СССРде айрыкча аба ырайын изилдөө мындай станциялардын көп болушун та-

лап кылат. Анткени СССРдин аймагы өтө кенен, географиялык шарттары ар түрдүү жана айыл чарба тармактары, авиация, темир же суу жолдору көп убакта аба ырайына жараша иштеп калышат).

МЕТЕОРОЛОГИЧЕСКАЯ СТАНЦИЯ метеорологиялык станция (жалпы климатты изилдөө үчүн аба ырайына метеорологиялык байкоо жүргүзүүчү станция).

МЕТЕОРОЛОГИЧЕСКИЕ НАБЛЮДЕНИЯ метеорологиялык байкоолор, (метеорологиянын элементтери болгон абанын температурасына, басымына, нымдуулугуна, күндүн булуттуулугуна жана жаан-чачынга ж. б. ар бир сутка ичинде бир нече жолу байкоо жүргүзүүлөр. Булар метеорологиялык станцияларда жана метеорологиялык обсерваторияларда аткарылат. Мындай байкоолор СССРдеги станциялардын бардыгында бир белгилүү саатта жүргүзүлөт).

МЕТЕОРОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИБОРЫ метеорологиялык аспаптар (метеорологиянын элементтерин өлчөөчү аспаптар. Абанын температурасы—термометр, термограф менен; нымдуулугу—психометр, гидрометр, гидрограф менен; басымы—барометр, анероид, барограф менен; шамалдын багыты — флюгер менен; жаан-чачын—жаан өлчөгүч, пловнограф, амброграф менен ченелет).

МЕТЕОРОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ метеорологиялык шарттар (метеорологиялык элементтер менен физикалык процесстердин айкалышуусунан пайда болгон атмосферадагы өзгөрүштөр. Ал өзгөрүш адамдардын өмүрүнө, турмушуна таасир этет. Өзгөчө айыл чарбачылыгында да, деңиз жолунда, авиацияда таасир өтө зор. Атмосферанын физикалык касиетин анын түзүлүшүн, андагы процесстердин жүрүшүн метеорология илими изилдейт).

МЕТЕОРОЛОГИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ метеорология элементтери (бул атмосферанын абалынын негизги мүнөзү. Негизги элементтери: абанын температурасы, басымы, нымдуулугу, шамалдын ылдамдыгы, багыты, булуттуулук, жаан-чачын, күн-

дүн ачыктыгы (айлана тегеректи көрүүдө), суунун кыртыштан же суулардан буулануушы, күн радиациясы, жерден жана атмосферадан жылуулуктун таркалышы).

МЕТЕОРОЛОГИЯ метеорология (атмосфера жөнүндөгү илим. Ал Жер шарынын атмосферасын, анын түзүлүшүн, касиетин, жүрүп жаткан процесстерин үйрөтөт. Атмосфера жер менен тыгыз байланышта болгондуктан кыртыш менен абанын же суу менен абанын жылуулук алмашууларын, бууланууларды изилдесе, экинчи жактан атмосфера дүйнөлүк мейкиндик менен да байланышта болгондуктан атмосферанын кээ бир элементтерин, мисалы, Күндүн нурунун жерге таркалышын да изилдейт. Бирок бул илим тез кеңейгендиктен бир канча тармакка бөлүнөт, мисалы, актинометрия, синоптикалык метеорология, динамикалык метеорология).

МЕТЕОРОЛОГИЯ АВИАЦИОННАЯ авиация метеорологиясы (самолеттордун учушуна жараша атмосфера кубулуштарын изилдөөчү метеорологиянын бир тармагы. Негизги милдети учууга мүмкүн болгон аба ырайын алдын ала билүү болуп саналат).

МЕТЕОРОЛОГИЯ СЕЛЬСКОХОЗ'ЯПСТВЕННАЯ айыл чарба метеорологиясы (айыл чарбага таасир этүүчү метеорологиялык, климаттык, гидрологиялык шарттарды, алардын айыл чарба менен байланыштарын үйрөтүүчү илим. Негизги милдети айыл чарба үчүн ыңгайлуу климаттык шартты, алдын ала билүү болуп саналат).

МЕТЕОРОЛОГИЯ метеорология (жалпы алганда географияда атмосфера менен асмандагы ар түрдүү кубулуштарды түшүндүрөт. 1. уюл жаркырактары, асманда жарк эткен шоола, закым, ошондой эле добул, жамгыр, кар, туман ж. б.; 2. асман мейкиндигинен Жерге түшүп келе жатканда атмосферада, аба менен сүрүлүүдөн талкаланып жана жаркырап күйүп, түшүп келе жаткан бирок жерге жетпеген жылдыздарды пайда кылуучу таш же темирлер).

МЕТ'ИС метис, аргын, чалыш (ар кандай расадагы адамдардын орто-

сундагы никеден төрөлгөн кишилер. Америкада Европалыктар менен индеецтерден же негрлердин ортосундагы никеден төрөлгөндөр. Ушундай аргындар Латын Америкасындагы мамлекеттердин калкынын негизги бөлүгүн түзөт. Буржуазиялык англо-америкалык расист окумуштуулар мындай адамдардын акыл-эсин кемсинтип төмөнкү талка (ээилүүчү) гана ыңгарышат. Албетте бул түшүнүк туура эмес, себеби, адамдын жөндөмдүүлүгү чыккан теги менен гана эмес, социалдык шарттардан да болот).

МЕТРОПОЛИЯ метрополия (башка жерлерди басып алып колония, протекторатка айландырып ал жерлердин элин чексиз эзген өлкөлөр. мисалы, Англия, Франция ж. б.).

МЕХАНИЧЕСКОЕ ВЫВЕТРИВАНИЕ механикалык талкаланыш, к. выветривание.

МЕХОВАЯ ПРОМ'ЫШЛЕННОСТЬ мех өнөр жайы (териден кийим тигүү өнөр жайы (үй жапыбарларынын терилерин (кой, эчки, бакта коён), аң терилерин (түлкү, тыйын чычкан, суусар, кундуз, ач күсөн ж. б.), деңиз жаныбарларынын (тюлен, нерпа, деңиз мышыгы ж. б.) терилерин ийлеп жана алардан кийим тигүүчү өнөр жай).

МИГРАЦИЯ жер которуу, көчүү. (1. элдердин жер которуп бир өлкөдөн экинчи өлкөгө көчүшү; 2. жаныбарлардын башка жакка убактылуу же түбөлүккө ооп кетиши; 3. көп пайда тобу максатында акча капиталын бир өлкөдөн экинчи өлкөгө же өндүрүштүн бир түрүнөн экинчи түрүнө ооштуруп пайдалануу).

МИКРОКЛИМАТ микроклимат (аянты жагынан эң кичине жердин климаты. М. Жер бетинин түрүнө (каптал, капчыгай, дөңдөр, кокту, майда көлдөр, кыштак тегереги, шаарлар), өсүмдүктөрүнө жараша (токой ичиндеги ачык талаа, талаадагы майда токой, токой тилкелери) өзгөрөт. Мына ушуга жараша жергиликтүү климат он же жүз метр аралыкта эле өзгөрөт).

МИКРОНЕЗИЯ микронезия, майда аралдардын тобу (Тыңч океан-

нын батыш жагындагы майда аралдардын тобу).

МИКРОРЕЛЬЕФ микрорельеф (майда участоктордун, Жер бетинин түзүлүшү, мисалы, бир өрөөндөгү Жер бетинин түзүлүшү, майда дөбөлүү жерлер, күдүрлөр, майда дюндар. Булар Жер бетин өзгөртүүчү тышкы күчтөрдүн таасиринен пайда болушат).

МИЛИТАРИЗМ милитаризм (өзгөчө империализмдин тушунда башка өлкөлөрдү басып алуу максатында согуш күчүн улам көбөйтүп жаткан капиталисттик өлкөлөрдөгү реакциячыл саясат. Негизги максаты — башка өлкөлөрдүн эсебинен өз мамлекетиндеги капиталисттердин байлыгын чексиз арттыруу менен жумушчу кыймылын жырткычтарча басуу).

МИЛЛИБАР миллибар (метеорологияда атмосферанын басымын ченөөдө колдонулуучу бирдик. Ал бирдик миңдин бир бөлүгүнө барабар).

МИЛЯ миля (жол аралыгын ченөөдөгү бирдик. Ар өлкөдө ар кандай: морская миля — деңиз милясы, меридиан сызыгынын 1 минутасына же 1952 м. барабар. Старая русская миля — эски орус милясы 7 чакырымга барабар. Английская миля — англия милясы — 1609,04 м. барабар).

МИНЕРАЛ минерал (табигый шартта химиялык жол менен кошундулар. Көп убакта катуу түрүндө (тоо тектери, рудалар), кээде суюк (сымап), кээде газ түрүндө кездешет. Эки минден ашык түрү бар).

МИНЕРАЛОГИЯ минералогия (минералдын химиялык, физикалык касиеттери жана алардын пайда болуш закондорун, өзгөрүшүн, жаратылышта табуу, ошондой эле пайдалануу жолдорун үйрөтүүчү илим).

МИНЕРАЛЬНОЕ СЫРЬЕ минерал сырьелору (Жер кабыгындагы ар кандай минералдар: рудалар (металл берүүчү), руда эмес жана отун кендери болуп бөлүнүп кетет).

МИНЕРАЛЬНЫЕ ВОДЫ минералдык суулар (составында ар кандай химиялык заттар (күкүрт, иод, бром, мезор ж. б.) көбүрөөк болгон суулар б. а, эриген минерал-

дык заттары 1 л. сууда 1 гр. ашкан суулар. Дарыланууга колдонулат. СССРде 3500 ашык).

МИНЕРАЛЬНЫЕ ИСТОЧНИКИ минералдык булактар (суусунун составында ар түрдүү эриген туздары же газдары (көмүр кычкылы, күкүрттүү суутек) бар булактар. Кээ бир газдары табигатта сейрек (радий-лешкен) учурайт. Химиялык составы жагынан мындай булактар: туздуу, щелочтуу, акиташтуу, ачуу, күкүрттүү ж. б. болуп бөлүнүшүп, дарылануу ишинде кеңири колдонулат. СССРде Кавказда өтө көп, Кыргызстанда да бар).

МИНЕРАЛЬНЫЕ ОЗЕРА минералдуу көлдөр (суусунун составында эриген туздары арбын көлдөр. Кургак чөлдүү райондордо кездешет).

МИНЕРАЛЬНЫЕ УДОБРЕНИЯ минералдык жер семирткич (айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмүн арттыруу максатында колдонулуучу химиялык заводдордон чыгарылган жасалма азоттуу, калийлуу, фосфордуу жер семирткичтер).

МИОЦЕН миоцен (жердин өсүш тарыхындагы үчүнчүлүк доордун баштапкы учуру).

МИР дүйнө (географияда ааламды, Жер шарынын бүтүндөй табигый шартын, элин кошуп алгандагы абалын жана айрым коомдук турмушту түшүндүрөт).

МИРАБИЛИТ мирабилит (туздуу көл же деңиз жээктеринде белгилүү температурада (33° жогору болбогондо) суу буууланып андагы туздар түбүнө чөгүү менен пайда болгон тунук минерал, мисалы, Кара-Богоз булуңунда эң көп. Химияда, сода, айнек өнөр жайында кеңири колдонулат).

МИР'АЖ закым (горизонттун ары жагындагы нерселердин атмосферада чагылышып көрүнүшү. Анын пайда болушу Жер бетиндеги аба катмары тез жылынып же тез суунуп өйдө-ылдый көтөрүлүшүнөн болот).

МИРОВАЯ СИСТЕМА дүйнөлүк система (мамлекеттердин коомдук түзүлүштөрүнө, экономикалык байланыштарына, чарбасына жараша ыкташып өзүнчө бир лагер түзгөн

мамлекеттер, мисалы, социалистическая система—социалисттик система).

МИРОВОЙ ОКЕАН дүйнөлүк океан (Жер шарынын суу каптап жаткан бөлүгү. Жалпы аянттын 70% көбүрөөгүн (361 млн. км) ээлейт. Суунун жалпы массасы 11 млн. кв. км. терең жер 10 миң м. ашат. Туздуулугу 34—35 промил. Төрт бөлүккө: Тынч, Атлантика, Инд жана Түндүк Муз океандары болуп бөлүнөт).

МИРОВОЙ РЫНОК дүйнөлүк базар (өлкөлөрдүн өз ара товар алмашуулары. Алмашуу келишим боюнча жүргүзүлөт. Капиталисттик система үстөмдүк кылып турганда дүйнөлүк базар ири капиталисттик өлкөлөрдүн арасында жүрүп калган. Азыр экинчи дүйнөлүк согуштан кийин дүйнөлүк базар эки лагердеги мамлекеттердин ортосунда (социалисттик, капиталисттик) жүрүп калды).

МИСТРАЛЬ мистраль (Франциянын Жер Ортолук Деңиз жагындагы Рона дарыясынын өрөөнүндөгү кыш, жай мезгилдериндеги түндүктөн, түндүк-батыштан согуучу муздак жана кургак шамал).

МЛ'ЕЧНЫЙ ПУТЬ куш жолу, Кой жолу, Саманчынын жолу (Жер шарынын уюл тараптарын карай ыркы жок созулуп жаткан, жылдыздары эң көп жана коюу жайлашкан асмандын бир бөлүгү. Куш жолун жарык кылып турган нурлар өзүндөгү жылдыздардан чыгат. Эң алыстыкта болгондуктан бүлбүлдөп көрүнгөн жылдыздарды бири-биринен жөнөкөй көз менен ажыратуу кыйын. Ошондуктан алардын бардыгы кошулуп калып жарык тумандай сезилет).

МОГИ моги (Канин жарым аралындагы тундрада чым көндүү дөбөлөр).

МОЛНИЯ чагылган (булут менен булут же булут менен жер ортосунда пайда болгон электр заряддары. Токтун күчү жүз миңдеген амперге жетет. Чагылган секунданын он миңден бир бөлүгүндө пайда болгону менен бир канча секундга созулушу мүмкүн. Анын басып өткөн жолу ондогон км. жетет жана күн

күркүрөөнү пайда кылат. Чарбага зор зыян келтириши мүмкүн. Ошондуктан, көбүнчө электр линияларында ж. б. орчундуу жерлерде чагылган токсук коюлат).

МОЛОДЬЕ ГОРЫ жаш тоолор (Альпы доорундагы тоо пайда болуу учурунда жаралган тоолор. Булардын көпчүлүгүндө жер титирөө али токтоло элек. Өчө элек жанар тоолор да кездешет).

МОЛОЧНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ сүт өнөр жайы (тамак өнөр жайынын бир тармагы. Ынак сүттөн ар кандай азык-түлүктөрдү: сүт, быштак, айран, сүзмө, каймак ж. б. чыгарат).

МОЛОЧНОЕ ЖИВОДОВОДСТВО сүт-мал чарбасы (сүт берүүчү үй малдарын өстүрүү. Буга уй, зебу, топоз, эчки кирет. Кээ жерлерде койдун айрым тукумдары да пайдаланылат. Негизги сүт берүүчү мал болуп уй эсептелет. Сааны узак, сүттүү уйлар болуп СССРде кострома, холмогор, ярославль, лебедин, тагиль, латвия күрөң ую ж. б. тукумдар эсептелет).

МОНАРХИЯ монархия, жекке бийлик (мамлекетти зулумдук менен башкаруу формасы. Башында бир гана киши (хан, падыша, император) турган мамлекет. Негизги максаты элди чексиз эзүү. Бийлик жүргүзүү көбүнчө мурас катары берилет. к. конституционная монархия).

МОНГОЛ'ОИДНАЯ РАСА монголтонд расасы (дүйнө жүзүндөгү адамдардын негизги бир расасы. Негизги сырткы белгилери: чачы кайраттуу жана кара, көздөрү шишимек тартып сурмасыз, беттери жалпак, бет сөөгү уркугуй, сакалы сыйда же жулма болушат. Бул расага Азиянын түштүк чыгышында, борборунда жана түндүгүндө жашаган элдер ошондой эле Америкадагы жергиликтүү индеецтер, эскимостор кирет).

МОНОКУЛЬТУРА монокультура (бир жактуу дыйканчылык, бир жерге бир эле өсүмдүктү көп жыл айдай берүү. Дыйканчылыкта жерди арыктатат. Өсүмдүктөргө ылан көбөйөт, түшүм азаят. Бул ык капиталисттик мамлекеттер багытып алган өлкөлөрдө көбүнчө Канада, Аргентина-

да ж. б. көп кездешет).

МОНОЛИТ монолит, чулу таш (бир өңчөй, бирдей түзүлүштө жана келки бойдон бузулбай жаткан тоо тектери. Бир өңчөй кыртыштан түзүлүп, бузулбай жаткан топурак).

МОНОПОЛИЯ монополия (соода ишинде же өндүрүштө жеке гана мамлекетке, бир адамга же бир канча адамдардын тобуна гана таандык болгон укук).

МОРЕ деңиз (1. жалпы Жер шарындагы океандар; 2. ошол океандардын кургактык менен бөлүнүп калган бир бөлүгү. Океандан деңиздин айырмасы — физикалык географиялык өзгөчөлүгүндө. Негизинен анын гидрологиялык режиминде. Деңиздер алып турган орду жагынан: 1. ички-кургактыкка терең кирип келип, океандар менен ичке кысыктар аркылуу байланышып турган (Жер Ортолук, Балтика) деңиздер; 2. четки-бир жак бөлүгү кургактык менен экинчи жагы ачык океан менен чектешип же аралдар менен бөлүнүп жаткан (Баренц, Беринг, Охот) деңиздер болуп бөлүнүшөт. Кээ бир ири көлдөр (Каспий, Арал) деңиздер деп аталса, Гудзон, Мексика деңиздери географияда булуң деп аталат).

МОРЕНА морена (жылмаланбай гана талкаланган тоо тектеринин (ири таштар, чопо, кумдар) жылган мөңгүлөрдүн таасири менен чогулуп жаткан жери. Жылып жаткан түпкү же негизги морена, ички жана үстүнкү морена) жана жылбай бир жерде жаткан мореналар болуп экиге бөлүнөт. Биринчиси азыркы мезгилдеги мөңгүлөрдө байкалат. Экинчиси байыркы муздуктардын калдыгы болуп эсептелет).

МОРЕННОЕ ОЗЕРО морена көлү (мореналуу жерлерде пайда болгон көлдөр. Алардын төмөнкүчө түрлөрү бар: 1. коо көлдөрү — байыркы муздуктардын жер бетин оюп кеткен жеринде пайда болгон көлдөр; 2. негизги морена көлдөрү — тегерете мореналар менен тосулуп калган байыркы муздуктардын ордунда пайда болгон көлдөр; 3. аякы морена көлдөрү — мореналар арасында суунун чогулушуна, же сууну мореналар тосуп калышынан

пайда болгон көлдөр).

МОРЕННЫЙ ЛАНДШАФТ морена ландшафтасы (байыркы муз доорунда мөңгү астында калып, азыр жер бети дөбөлүү болуп калган жерлер. Ал дөбөлөр мөңгүлөрдөн калган чөгүндү тектерден пайда болгон. Бир жерде муздук эки жолу кайталап өткөн учуру да бар. Биринчи жолу жер бетин чала тегиздесе муздук экинчи ирет жүргөндө абдан жылмалап, ал түгүл тектерди оюп башка жакка алып да кеткен. Ошондуктан мындай жерлердеги ландшафттарды бир канчага бөлүшөт: 1. акыркы морена ландшафтасы — дөбөлүү, узата кеткен жалчалуу жерлер. Арасындагы оёндор ошол эле морена катмарлары же муздук эригенде пайда болгон катмарлар менен капталган; 2. дөбөлүү же түпкү мореналуу ландшафт — муздуктун бүткөн жерлеринде пайда болот да, арасында саздар, көлдөр кездешет; 3. мореналуу түздүктөр — морена менен капталып, билинер-билинес гана ой чуңкуру бар түз жерлер; 4. узун дөбөлүү ландшафт — морена катмарларынан пайда болгон узун дөбөлүү жерлер).

МОРЕННЫЙ РЕЛЬЕФ мореналуу жер (бетин муз алып келген чопо, кум, жана таштардын жыпындыларынан түзүлгөн дөбөлөр, жалчалар, оёндордун өтмө катар болуп жаткан жери. Оёңчолору көп убакытта көл болуп же сазга айланган болот. Жер бетиндеги мындай түзүлүш СССРдин Европалык бөлүгүнүн түндүк-батыш жагында көп кездешет).

МОРЕПЛАВАНИЕ деңизде жүрүү, деңиз саякаты (илимий максатта деңизде (океанда) кеме менен жүрүү).

МОРЕТР'ЯСЕННЕ деңиз титирөө (жер титирөөнүн борбору деңиз астында болсо эң күчтүү толкундар пайда кылып жээкке жакын жердеги толкундун бийиктигин 15—20 м. ылдамдыгы секундасына бир канча м. ге жетет. Толкун жээкке жетсе көп кыйроолор болот. Эң көп кездешкен жери Тынч океандын жээктери).

МОРЕХОДСТВО деңизде сүзүү-соода ишин жана илимий саякат

жүргүзүү максатында деңиз жана океан мейкиндигин суу жолу катары пайдалануу).

МОРОЗ суук, аяз (Жер шарынын уюлдарына жакын жайлашкан райондордогу кышкы мезгилдеги атмосферанын төмөнкү температурасы абалы. Суук бул алкактардагы абанын температурасынын төмөндөшү менен байланыштуу).

МОРСК'АЯ ВОД'А деңиз суусу (деңиз жана океан суулары. Деңиз суусунда Жер шарында белгилүү болгон химиялык элементтердин бардыгынын эритиндиси бар. Туздуулугу 35 промилл же 1 л. сууда 35 г. туз бар. -2° — 4° температурада тоңот).

МОРСК'АЯ К'АРТА деңиз карта (деңиз, океандарда суу транспорту үчүн атайын түзүлгөн географиялык карта. Анда суу мейкиндиги, деңиз жээктери, тереңдиктер, деңиз агымынын багыттары, порттордун ортосундагы аралыктар, деңиз түбүнүн бети, аралдар, маяктар көргөзүлөт).

МОРСК'АЯ М'ИЛЯ деңиз милясы (меридиандын $\frac{1}{60}$ бөлүгүнө же 1852 м. барабар).

МОРСК'АЯ С'АЖЕНЬ деңиз саржаны (1,828 м. барабар).

МОРСКИЕ ЖИВОТНЫЕ деңиз жаныбарлары (деңизде жашаган тюлень, морж, деңиз мышыгы, кит, ж. б. жаныбарлар. Буларга тери, сөөк, май, эт үчүн аңчылык кылышат).

МОРСКИЕ ОС'АДКИ деңиз чөгүндүлөрү, к морские отложения.

МОРСКИЕ ОТЛОЖЕНИЯ деңиз катмарлары (деңиз, океан түбүндөгү чөкмө тектерден пайда болгон катмарлар. Алар: омкорулуудан (жээкке жакын жерлерде), органикалык калдыктардын чогулганынан пайда болушат).

МОРСКОЕ ТЕЧЕНИЕ деңиз агымы. к. течение океанические и морские.

МОРСКОИ КЛИМАТ деңиз климаты (континенттеги климаттан өзүнүн жумшактыгы менен абат температурасынын жыл боюнча же сутка ичинде аз өзгөрүлүшү, жыл мезгилдерине карабай (суук январда

эмес февралда, ысык июлда эмес августта болот) температуранын эң акырындык менен өзгөрүшү, жайда нымдын көптүгү, жаан-чачындын арбындыгы, шамалдын дайым деңизден согушу менен айырмаланат).

МОРСКОИ ЛЕД деңиз музу (деңиз, океан сууларынын тоңушуна пайда болгон муз. Мындай муз тузсуз болгону менен арасында деңиз суусунун саркындылары кала берет).

МОРФОГЕНЕЗ морфогенез (белгилүү бир географиялык пунктун өнүгүш тарыхын үйрөтүүчү геоморфология илиминдеги бир тармак. Ал илгерки болгон жана азыркы (ички жана тышкы күчтөрдүн таасири менен) болуп жаткан өзгөчөлүктөрдүн тарыхын үйрөтөт).

МОРФОГРАФИЯ морфография (Жер бетинин сырткы формасына, өзгөчөлүктөрүнө жараша аларга геоморфологиялык мүнөздөмө берүү жана аларды системага салуу).

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ КЛИМАТОВ климаттын морфологиялык классификациясы (климаттын жалпы эле тышкы күчтөрдүн процессине жана жер бетинин түзүлүш формасына келтирген таасирине жараша: кургак, нымдуу, кардуу деп бир канча топко бөлүнүшү).

МОРФОЛОГИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС морфологиялык комплекс (Жер бетинин формаларынын генетикалык жактан өз ара байланышы, мисалы, тоолуу өлкөлөрдө, чөлдөрдө талааларда, карстуу райондордо).

МОРФОЛОГИЯ СУШИ кургактыктын (жердин) морфологиясы. к. геоморфология.

МОРФОМЕТРИЯ морфометрия (Жер бетинин формаларын, сан өлчөмүн эсептөө жана ченөө, мисалы, тоо кыркаларынын узундугу чокуларынын, белдеринин деңиз деңгээлинен же тоо түбүнөн (салыштырма) алынган бийиктиги, капталдарынын тиктиги: көлдөрдүн аянты, тереңдиги, суусунун көлөмү ж. б.).

МУКАМОЛЬЕ ун салуу, ун тартуу (дан эгиндеринен ун иштетип чыгаруучу тамак өнөр жайынын бир тармагы).

МУЛАТ мулат (европанд раса-

сына кирген адамдар менен негр расасындагы адамдардын ортосундагы никеден төрөлгөн адам. Мындай адамдарды АКШда негрлер сыяктуу эле кемсинтшет).

МУЛЬДА мурлар (чөйчөк сыяктанып жаткан тоо тектери. Бул синклиналдык бүгүлүштүн төмөн карай катталыштарынын бир түрү).

МУРЫ мурлар, селге тиешелүү.

МУССОН муссондор (жыл мезгилинде жер менен деңиздин бирдей жылынбоосунун натыйжасында абадагы басымдын ар кыл болушунан пайда болгон шамалдар. Кышында муссон кургактан деңизди карай урса, жайында тескерисинче деңизден кургакты карай согот. Биринчиси кургак, экинчиси нымдуу келет. Көбүнчө тропик алкагында түштүк чыгыш Азияда, Гвинея булуңунда, Австралияда (кээ жерлерде мелүүн алкакта—Япония) байкалат. Жайкы м. Жер шары өз огунда батыштан чыгышты карай айлангандыгына байланыштуу түндүк жарым шарда солго, түштүк жарым шарда оңго багыт алат).

МУССОННЫЕ ЛЕСА муссон токойлору (муссон областынын тропик зонасындагы жамгырдуу убакта көгөрүп, кургакчылыкта жалбырагын түшүргөн токойлор. Тропик токоюна караганда бою жапыс келет. Бул жерлерде кургакчылык узакка созулса, муссон токою саваннага айланып кетет. Судан, Бенгалияда кеңири таркалган).

МУССОННЫЕ ТЕЧЕНИЯ муссон агымдары (Инд океанындагы муссондун жүрүшүнө карай жыл мезгилдери боюнча багытын өзгөртүүчү

НАБЕРЕЖНАЯ тосулган, бөгөлгөн жээк (1. суунун жеп кетишинен деңиз же дарыя жээктерин сактоо үчүн курулган тосмолор; 2. кемелер токтоого ыңгайлуу болсун үчүн жээктерге курулган бөгөттөр; 3. шаар ичиндеги дарыя жээгиндеги көчө. Алар бетондордон, таштан, кээде жыгачтан да жасалат).

НАВ'ЕТРЕННАЯ СТОРОНА ай-

деңиз агымдары. Океандын түндүк жарым шарында ноябрдан майга чейин Бенгаль булуңунан Цейлон аралын көздөй жана андан түштүк жакты карай жана Араб булуңунан батышты карай акса, май айынан ноябрге чейин агымдар тескерисинче жогорку айтылгандарга каршы жүрөт).

МУССОННЫЙ КЛИМАТ муссон климаты (жай, кыш мезгилдеринде кургакта да, деңизде да абанын басымы ар түрдүү болгон областтар. Жайда басым күчтүү болгон деңиз абасынын шамалы кургакты карай согуп жаан-чачын алып келсе, кышкы мезгилде кургактыкта пайда болгон шамал деңизди карай жүрөт).

МЫЗА мыза, кичинекей кыштак (хутор).

МЫЛОВ'АРЕННАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ самын өнөр жайы, (самып, кир жуугуч порошокторду, глицерин, стеарин ж. б. чыгаруучу өнөр жайдын бир тармагы).

МЫС тумшук (деңизге, көлгө же дарыяга терең кирип барган кургактыктын ичке бир тилке бөлүгү же ошол бөлүктүн учу).

МЯСНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ эт өнөр жайы (союлган малдын бүт эт-майын, сөөктөрүн ж. б. толугу менен иштетип чыгаруучу тамак өнөр жайдын бир тармагы. Тамак-аш (эт, май, консерва, колбаса ж. б.) малга кошумча тоюткорлор, дары-дармектер (инсулин, камполон, гемостоген ж. б.) техникалык нерселер иштеп чыгат. Эң ири эт комбинаттары: Москва, Ленинград, Семипалатинск, Иркутск, Улан-Удэ ж. б. шаарларда).

Н

дарым (тоонун шамал соккон тарапты караган капталы, б. а. ылымтанын карама-каршы жагы. Айдарым капталдарда климаттык өзгөчөлүктөр байкалат. Өзгөчө жаан-чачындын таркалышына чоң таасир этет. Кыш айларында айдарым бетте кар жатпайт. Жайыт мал чарбасы үчүн пайдалуу).

НАВИГАЦИЯ навигация (1. де-

ңиз, дарыя же кээ бир көлдөрдө кемелер жүрө турган белгилүү мезгил; 2. кемелерди алып жүрүү жөнүндөгү илимдин бир тармагы. Ал кеменин жүрүүчү жолунун багытын аныктайт).

НАВОДНЕНИЕ ташкын, кыян (дарыя менен көлдөрдө, кээде деңиздерде суу кадыресе деңгээлинен ашып, жээктерин каптап кеткен учуру. Төмөндөгү себептерден пайда болот: 1. жазында, мөңгү карлардын эришинен же нөшөрдөн; 2. кышында үйөрлөр жүргөндө; 3. кээ бир дарыяларда (Нева) шамал сууну тескери айдоодон; 4. жээке жакын жерлер же деңиз астындагы жерлер (Японияда) титирегенде).

НАВ'ОЛОК жер көчкү, к. надвиг.

НАГОН желдүү суу (дарыяда, көлдө, деңизде шамал менен айдалган суу).

НАГОРНЫЕ ТЕРРАСЫ кашаттуу тектир (Урал менен Сибирдин тоолорундагы кашаттары бийик түзөндөр, тектирлер).

НАГОРНЫЙ БЕРЕГ кашат, бийик жээк (дарыя суу бөлгүчтөрүнүн дөңсөө жерлеринде, суу жээгиндеги бийик кашаттар. Бул термин түздүктөгү дарыя жээктеринин өзгөчөлүгүн белгилөөдөн келип чыккан).

НАГОРЬЕ тайпак тоо (кээ жерлеринде тоолору же тоо кыркалары бар кең мейкиндикти ээлеп, деңиз деңгээлинен бир топ жогору жаткан жерлер, мисалы, Борбордук Азия, Памир, Армян тайпак тоолору).

НАГУЛ семиртүү (союла турган малды жай айларында жайытка көбө берип семиртүү).

НАДВИГ жер көчкү (басымдын күчү менен жер катмарларынын эңкейишти карай жылып, ылдыйда жаткан катмарлардын үстүнө жатып калышы. Мындай учурларда кээ жерлерде байыркы тектер жаш тектердин үстүндө жатып калат. Жердин мындай жылышы көп бийик болбойт. Түз жерде жалпак сыяктанып көрүнөт. Жер көчүү менен тоо тектери аралашып калган жерлер: Альпы, Кавказ, Урал тоолору).

НАД'ИР таман, таман асты (асман чөйрөсүнө байланыштуу термин. Зениттин (чокунун) карама-каршы

жагы. Асмандагы так төбөнүн каршысында, жердеги таман астында жаткан чекит).

НАДЛУГОВ'ЫЕ ТЕРРАСЫ кашаттагы тектирлер (дарыя нугунун жайылмасынын үстү жагында жаткан тектирлер. Алар дарыялардын өрөөндөрдү бара-бара тереңдетип жешинен жана дарыянын нугунун өзгөрүшүнөн пайда болот).

НАДПОИМЕННЫЕ ТЕРРАСЫ жайылма тектир, к. надлуговые террасы.

НАЛЕДИ чор кайноо, (Ырааккы чыгышта, Чыгыш Сибирде кыш мезгилинде катуу сууктуу натыйжасында дарыянын муз каптап калып, суу, муз ортосунда агып калат. Ошондо муз жарылган жерден суу оргуп чыгат, бирок кайра оргуп жаткан бойдон муздун үстүн чор баскансып тоңуп калат. Демек, суунун агымы буулат. Ошондо дарыя өзүнө улам жол издеп, муздун улам начар кармаган жерин талкалап, үйөрдү пайда кылат).

НАМ'ЫВ чайканды (деңиз, дарыя, көлдөрдүн жээгине суунун илбени менен шиленип келип жатып калган кум-таштар, ылайлар).

НАМЫВ'АНИЕ чайкано (деңиз толкундарынын илбени менен же дарыя агымы менен келген кум таштардын, чополордун жээкке кайта сүрүлүп чыгып турушу. Мындай жээктерде сайроондор пайда болот. Бул көрүнүш жай аккан ири дарыялардын куймаларында суу ташыган мезгилде жакшы байкалат).

НАНОСНЫЕ ОТЛОЖЕНИЯ шиленди катмар, к. наносы.

НАНОСНЫЕ РАВНИНЫ шиленди түздүктөрү (дарыялардын шилендилеринен пайда болгон түздүктөр, мисалы, Альпы менен Аппенин тоолорунан агып түшкөн дарыя шилендилеринен, Ломбардия, Хуанхэ дарыясынын шилендилеринен Кытай ойдуңдары пайда болгон).

НАНОСЫ шиленди (тоо тектеринин талкаланышынан пайда болуп, негизги тектерди жаап калган шилендилер. Жаан-чачындын агындыларынан, шамалдан же муздуктардан пайда болушат. Бул катмардын ка-

лындыгы кээде жүздөгөн метрге жетет).

НАПО'РНЫЕ ВО'ДЫ оргуп чыккан суу (асты-үстүнөн суу өткөрбөөчү катмарлар менен тосулуп, бир жерден гана Жер бетине атырылып чыгып турган суу, мисалы, Артезиан кудугу).

НАРО'Д калк, эл (белгилүү бир аймакта турган адамдардын чоң-чоң топтоору).

НАРО'ДНАЯ РЕСПУ'БЛИКА элдик республика (жумушчу табынын жана жумушчу дыйкандар табынын (Кытай, Корея, Монголия, Вьетнам) бийлигинин жаңы формасы. Элдик республиканын саясатынын негизин элдик бийликтин органы (элдик чогулуш, элдик совет, улуттук комитет) түзөт. Бул мамлекеттер СССР гитлердик Германияны жеңгенден кийин пайда болгон чыныгы демократтык социалисттик мамлекеттер).

НАРО'ДНО - ДЕМОКРАТИ'ЧЕСКАЯ РЕСПУ'БЛИКА элдик демократтык республика. к. народная республика.

НАРОДОНАСЕЛЕНИЕ калк, жашаган эл (белгилүү бир аймакта жашаган элдин тобу же жалпы дүйнөдө жашаган эл. Жер жүзүндө 1965-жылкы эсеп боюнча 3,5 млрд. га жакын адам жашайт. Эл ар бир коомдук түзүлүштө, ошол коомго ылайыктанган социалдык-экономикалык шартына жараша жашашат).

НА'РТЫ нарты (Европанын, Азиянын жана Американын түндүгүндөгү элдердин бугуга жана итке чегүүчү чанасы).

НАСЕЛЕНИЕ калк, эл (бир мамлекетте же белгилүү бир аймакта жашоочу эл. Буга динине, улутуна, расасына карабастан бардык эл кирет. Чарбасынын түрүнө жараша айыл-кыштак, шаар калкы болуп айырмаланат).

НАСЕЛЕННЫЙ ПУНКТ элдүү пункт (элдин чогуу жашаган жери. Айыл чарба менен байланыштагы элдүү пункттар көп чоң эмес, эли аз, өнөр жай орношкон шаарлар ири келип, калкы эң көп).

НАСЫПНЫ'Е ВУЛКА'НЫ көпшөк жанар тоо (суюк лавадан эмес, борпоң тектерден турган жанар тоо,

Мындай жанар тоолордун конустары күлдөрдөн (Монте-Нуово-Неаполдун жанында) же ири сыныктардан (Стромболи-Липар аралдарында) турат).

НАСЫПНЫ'Е ГО'РЫ борпоң тоо (чөкмө, шиленди тектердин Жер бетине чогулушу. Бул жанар тоонун күлдөрүнүн, сыныктарынын чогулушунан, шамал менен (дион, бархан) муздуктардан (мореналар) пайда болот).

НАСЫПНЫ'Е РАВНИ'НЫ шилендилерден турган түздүк (шамалдан жана башка жолдор менен талкаланган тектердин майда кыпындары менен толтурулган чуңкур тарткан же төмөн түшүп кеткен кең аянтты ээлеген кургактык).

НАТЕКИ саркынды (сууда эрип жүргөн минералдык заттар топодон саргып бөлүнүп чыгып, катуу затка айланышы. Көп убакта упчуланган формада болот. Тектердин жаракаларында, үнкүрлөрдө кездешет, мисалы, сталактит, сталактит).

НАЦИОНАЛИЗА'ЦИЯ мамлекеттештирүү (жеке менчиктеги өндүрүш жайларынын социалдык-маданий мекемелерин ж. б. мамлекеттин менчигине алуу. Социалисттик революция жеңген өлкөлөрдө, жумушчу-дыйкан бийлигинин революциялык негизги бир актысы катарында—жерди, ири өнөр жайды, банктарды, транспортту, байланыш түйүндөрүн, тышкы жана ички сооданы эмгекчи массалардын коомдук менчигине айландырды. Капиталисттик өлкөлөрдө буржуазиялык мамлекеттин карамагына өткөн өндүрүш каражаттары жеке менчиктин бир түрү катары кызмат кылат. к. государственный капитализм).

НАЦИОНА'ЛЬНО - ТЕРРИТОРИА'ЛЬНОЕ ДЕЛЕНИЕ улуттук территориялык бөлүнүш; (СССРди административдик райондорго бөлүштүрүүдөгү негизги принцип. Ушул принциптин негизинде союздук, автономиялык республикалар, автономиялык областтар жана улут округдары түзүлгөн).

НАЦИОНА'ЛЬНЫЕ ВО'ДЫ мамлекеттик суулар (бир мамлекеттин аймагында болуу менен бирге анын карамагына толук өткөн дарыялар,

көлдөр, океандын чек арага жакын бөлүктөрү).

НАЦИОНА'ЛЬНЫЙ О'КРУГ улут округу (СССРде элинин составы жагынан бир улут басымдуу көпчүлүктү түзгөн административдик-территориялык бирдик. СССРде 9 улут округу (Таймыр, Эвенки, Немец, Усть-Ордин, Бурят-монгол, Коряк жана Чукот) бар. Алардын бардыгы РСФСРдин составында).

НАЧ'АЛЬНЫЙ МЕРИДИ'АН башталгыч меридиан (географиялык узундуктарды батышка жана чыгышка карай белгилөөдө шарттуу белги катарында септи жүргүзүү оңой болуш үчүн алынган меридиан. Мурун көп өлкөлөрдө өз алдынча-францияда Париж обсерваториясы, Россияда Пулковский обсерваториясы алынган. Азыр көпчүлүк мамлекеттер Гринвич (Лондонго жакын жерде) обсерваториясын кесип өткөн меридианды алышат).

НЕБЕ'СНАЯ СФЕ'РА жылдыздуу асман чүмкөгү (асман чүмкөгүндөгү көрүнгөн жылдыздар жана алардын басып өткөн жолдору. Анын борбору болуп байкоо жүргүзгөн адам турган чекит эсептелет).

НЕБЕ'СНЫЙ СВОД асман чүмкөгү (асмандын көмкөрүлгөн казан сыяктанып көзгө көрүнгөн бөлүгү).

НЕБЕ'СНЫЙ ЭКВАТОР асман экватору (Жер шарынын экваторунун үстүнөн айланып өткөн асман тилкеси).

НЕБОСКРЕБ небоскрёб, асман тиреген үй (Америкадагы эң бийик, көп кабаттуу үйлөр).

НЕЙТРА'ЛЬНЫЙ БЕ'РЕГ арабөк жээк (геологиялык өзгөрүштөргө учурабаган жээк).

НЕОАРКТИКА неоарктика (зоо-географиялык областтардын бири. к. неоарктическая область).

НЕОАРКТИЧЕСКАЯ О'БЛАСТЬ неоарктика областы (Түндүк Америкада Ванкувер, Ньюфаундленд, Гренландия, Бермуд аралдары жана Аляска жарым аралынан Мексикага чейинки мейкиндикти ээлеп жаткан зоогеографиялык областы. Жаныбарларынын көпчүлүгү палеоарктиканыкына окшош. Мында: ача мүйүз антилоптор, бизон, елот, боз аюу,

ж. у. с. болот; түндүктө мускус өгүзү, куштардан-каракур, улар ж. б. кезигет).

НЕГРО'ИДНАЯ РА'СА негроид расасы (адамзаттын негизги үч расасынын бирөө. Негизги сырткы белгилери: чачы тармал, кыска, териси кара, мурду-келте, таноосу дардагай, эрди калың ж. б.; буга Африканын (Сахаранын түштүк жагынын) элдери (Меланезияны, Жаңы Гвинеяны эзелтен бери жергиликтүү мекен кылган элдер) кирет. Алардын бир кыйласы Түндүк, Түштүк Америка материгинде да турат).

НЕГРЫ негрлер (I. негроид расасына кирген Африканын борборун жана түштүгүн мекен кылган эл. Бирок алардын маданияты, дини, тили б. а. кээ бир улуттук белгилери ар түрлүү; 2. жалпы эле Африкадан башка жакка кеткен адамдарга алардын укум-тукумуна тиешелүү колдонулган Батыш өлкөлөрдөгү термин). **НЕДЕ'ЛЯ** жума (жетти күндөн түзүлгөн мезгил, айдын төрттөн бир бөлүгү. Бардык календарларда бирдей).

НЕ'ДРА жер асты, кен байлык (жер астындагы изилденген жана изилденбеген байлыктар).

НЕЗАВИ'СИМАЯ СТРАНА' көз каранды эмес өлкө (капиталисттик системадагы өлкөлөрдөгү саясий, экономикалык жактан бир-бирине болгон мамилеси. Көп убакта мурун буржуазиялык мамлекеттерге колония, доминион, протекторат болуп келген өлкөгө тиешелүү, мисалы, ОАР, Индия ж. б.).

НЕЙТРА'ЛЬНАЯ ЗО'НА ара зона, ара талаа, арабөк, ара жай (I. эл аралык келишим боюнча согуш талаасына айланбай жана эч бир мамлекет согуш күчүн топтобой турган жер, мисалы, Триест; 2) эки мамлекеттин чек ара ортосундагы эч кимсине тийиштүү эмес арабөк жай, ара талаа).

НЕЙТРА'ЛЬНОЕ ГОСУДА'РСТВО калыс өлкө (эч кандай согуш блокторуна кошулбай, калыстык саясатын сактаган өлкө, мисалы, Швейцария, Индия, Финляндия ж. б.).

НЕМЕТАЛЛИЧЕСКИЕ ПОЛЕ'ЗНЫЕ ИСКОПА'ЕМЫЕ металл эмес пайдалуу кендер (слюда, асбест, гра-

фит, айнек куму, чопо, курулуш материалдары, күкүрт, туздар ж. б. СССРде булар өтө көп).

НЕОГЕН неоген (Үчүнчүлүк доордун төмөнкү баскычы. Ал: Миоцен, Плиоцен болуп бөлүнүп кетет. Н. мезгилинде Тетис бассейнинде жана Тынч океандын жээктеринде, Альпы катталышы тоолору пайда болгон).

НЕОТРОПИЧЕСКАЯ ОБЛАСТЬ неотропикалык область (бүтүндөй түштүк Америка жана Борбордук Американын көпчүлүк бөлүгүн кучагына алган зоогеографиялык область. Буга жаныбарлардан кем тиштүү (жалкоо, кумурска жегич, калкандуулар) жалпак мурун маймылдар; баштыкчалуулардын кээ бирлери (опоссум), ламдардан-гуанако, кемирүүчүлөр, мышык түркүмүндөгүлөрдөн ягуар, пуна кирет. Канаттууларга өтө бай, калибри, нанду (төө куш), үрпөк баш тоок, кондор (бүркүттүн бир түрү) тукан (тоту куш), боору менен жылуучулардан: удав, анаконда, крокодил ж. б. болот).

НЕПТУН Нептун (Күн системасындагы сегизинчи планета. Жөнөкөй көзгө көрүнбөйт. Күндөн орточо алыстыгы 4446 млн. км. келип, аны 164,8 жылда айланып чыгат. Жерден 30,07 млн. км. алыстыкта турат).

НЕРИТОВАЯ ОБЛАСТЬ нерит областы же шельф (океандары 200 м чейинки тереңдиктеги область. Буга ички деңиздердин тайыз жерлеринин бардыгы кирет).

НЕРИТОВЫЕ ОТЛОЖЕНИЯ нерит катмары (океан, деңиз тайыздыктарында пайда болгон майда же кесек кумдар, акиташтар; кээ жерде чопо түрүндө да кездешет).

НЕРУДНЫЕ ИСКОПАЕМЫЕ руда эмес кендер, к. **НЕМЕТАЛЛИЧЕСКИЕ ПОЛЕЗНЫЕ ИСКОПАЕМЫЕ**.

НЕРУНГИ нерунги (Балтика деңизиндеги бухталарды ачык деңизден бөлүп турган сайроондуу тилке. Ал дарыя агындыларынан, деңиз толкунунун шилдендилеринен пайда болот).

НЕУДОБНЫЕ ЗЕМЛИ жараксыз жерлер (айыл чарбасына пайдаланылбай турган (тоо, саз, жар, шор ж. б.) жерлер).

НЕФТЕПЕРЕРАБАТЫВАЮЩАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ нефтинин кайра иштетүүчү өнөр жай (казылган нефтилерден ар түрлүү күйүүчү (керосин, бензин) майлоочу (автол, солидол) майларды, нефти газын ж. б. көп нерселерди бөлүп чыгаруучу өнөр жай).

НЕФТЕПРОВОД нефтепровод, нефти түтүгү (нефтинин казган жеринен иштетилүүчү же пайдалануучу жерине жеткире турган темир түтүк. Баку — Батуми, Уфа — Иркутск, ж. б.).

НЕФТЕПРОМЫСЕЛ нефти чыгаруу (нефти өнөр жайындагы эң алгачкы б. а. нефтини же газды скважиналар менен казып чыгаруу иши).

НЕФТЯНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ нефть өнөр жайы (нефтинин күйүүчү газдарды казуу, аларды иштетип андан суюк отундарды чыгаруучу жана аларды сактоочу өнөр жай. Негизги райондору: Волга, Урал, Баку, Түндүк Кавказ, Орто Азия ж. б.).

НИВАЛЬНЫЙ КЛИМАТ ниваль (кардуу) климаты (жылуу мезгилдеги эриген сууларына караганда жаанчачыны көп жана жааса да кар түрүндө жааган жерлердин климаты Геоморфология менен фитографияда колдонулат. Бул жерде эрибей, жылдан-жылга жыйналган карлар мөңгү болуп жылып түшөт).

НИВАЦИЯ нивация (кардын таасири менен Жер бетинин өзгөрүш процесстери. Анткени, кар бир эрип, бир тоңуп турушунун натыйжасында кээ жерлеринде аңгек, чуңкурларды пайда кылып коюшу мүмкүн).

НИВЕЛИР нивелир (геодезиялык аспап. Анын жантайып жаткан дүрбүсүндө теңдегичи бар. Бул Жердин бетинин чуңкурун ченөөгө, аны, кагазга түшүрүүгө колдонулат).

НИВЕЛИРОВАНИЕ нивелирлөө (Жер бетиндеги атайын белгиленген бир, эки же бир канча орундардын (ой-чуңкурдун) бийиктигинин айырмасын табуу. Алынган жердин бийиктиги деңиз деңгээлинен (абсолюттук) же тоо этегинен, дөбө түбүнөн (салыштырма бийиктик) ченелет. Нивелирлөө түрдүүчө: 1. нивелирдин өзү

менен гана топографиялык же геометриялык ченөө; 2. бурч өлчөгүч аспап менен — геодезиялык же тропонометриялык; 3. барометрдин жардамы менен жүргүзүлөт).

НИЖНЕЕ ТЕЧЕНИЕ суу аягы (дарыя агымынын төмөнкү, аяккы бөлүгү).

НИЗИНА оён, ойдуң жер (аянты жагынан чоң эмес, түз жер, мисалы, Мещерская низина — Мещера оёну).

НИЗМЕННОСТЬ ойдуң (деңиз деңгээлинен 200 м. жогору эмес бийиктикте жаткан түз жерлер, мисалы, Батыш Сибирь ойдуңу, Туран ойдуңу, Месопотамия, ж. б.).

НИЗМЕННЫЕ ЛУГА ойдуң тулаңы (ным жеткиликтүү келип, ар түрлүү (жайыт, чөп чабынды) тулаң менен капталып жаткан ойдуң жерлер. Көбүнчө дарыяларга жакын жатат).

НИЗОВЬЕ төмөң жагы, суу аягы (дарыя агымынын төмөнкү, аяккы бөлүгү).

НОВОЗЕЛАНДСКАЯ ЗООГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ОБЛАСТЬ жаңы Зеландия зоогеография областы (мында боору менен жылып жүрүүчүлөр, сүт эмүүчүлөр (чычканды албаганда) жок. Курт-кумурскасы өтө аз. Ушул жерде гана сакталып калган канаттуулар бар, мисалы, эму төө кушу кара куу, бейиш кушу, лира куйрук ж. б. Казындылардан да жалаң гана канаттуулар табылган; жалпысынан зоогеографияда Австралия областынын бир бөлүгү болуп кирет).

НОВОЛУНИЕ жаңырган ай.

НОРД норд, түндүк.

НОРМАЛЬНОЕ ДАВЛЕНИЕ нормалдуу басым (температура 0° барабар болуп турганда деңиз үстүндөгү атмосферанын басымы. Ал ор-

точо шарттуу белги кылып алынган суу түркүгүнүн 10,4 м. же сымап түркүгүнүн 760 мм. барабар. Демек 1 см² жердеги аба 1 кг. (1033 г) салмак менен басат).

НОРМАЛЬНЫЙ ВОДОРАЗДЕЛ нормалдуу суу бөлгүч (тоолуу өлкөлөрдө эң бийик тоо кыркаларындагы суу бөлгүчтөр. Чоң Кавказ тоосу батышынан чыгышына чейин суу бөлгүч болот. Уралда, тескерисинче, батыш бөлүгүндөгү бийик жери дарыялар менен кесилген да, чыгышында жапыс бөлүгү суу бөлгүч болуп калган).

НОТОГЕЯ нотогея (Австралияны айлана-төгерегиндеги аралдары менен кучагына алган зоогеографиялык область. Динго ити, чычкандар менен жарганаттан башка сүт эмүүчүлөрү жок. Сүт эмүүчүлөрдүн ордуна баштыктуу жаныбарлар — кенгуру, карышкыр, кускустар, коалдар; жумуртка туугандардан — өрдөк тумшук, ехидна бар. Канаттуулардан — бейиш кушу, төө куш (эму), лира куйрук, казуари, кара куу).

НОЧЬ түн (күндүн горизонт астында болгон убакыты. Түндүн узактыгы жыл мезгилине жана географиялык алкактарга жараша болот. Т. экватордо гана күн менен бирдей. Экватордон уюлдарды карай жылына эки жолу өзгөрүп турат. Түндүк жарым шарда түндүн эң кыска мезгили — 22-июль, эң узак мезгили — 21-декабрь. Уюлдарда түн жарым жылга созулат. Ага жакын жерлерде дайыма таңга маал сыяктанып тургандыктан «ак түн» өкүм сүрөт).

НУЛЕВОЙ МЕРИДИАН нөл меридианы к. начальный меридиан.

НУНАТАКИ нунатаки (мөңгү менен курчалган жана андан чыгып турган зоолор).

ОАЗИС оазис (чөлдөрдөгү суу, агын суу, булак, жер астындагы суу бойлоп өскөн же суу чыккан аянттардагы жыгач өсүмдүктөрү чыккан жерлер. О. адам баласынын күчү менен жасалма түрүндө да пайда болушу мүмкүн. Ал үчүн алыстан

келген каналдар же ошол жерде казылган кудуктар себепчи болот. О. чөлдүү жерлердин калкынын негизин жайы. Табигый оазистердин көп кездешкен жерлери түндүк Американын, Ортоңку, Борбордук жана Батыш Азиянын, Африканын чөлдөрү болуп

эсептелет. СССРде атактуулары: Мургаб, Бухара, Хорезм оазистерн).

ОБВА'Л уроо, кулоо, таш көчкү (тоо тектеринин келки массасынын бийик беттен төмөн карай түшүшү. Булар тоо тектериндеги жаракалардан, жер титирөөлөрдөн, суулардын жээкти көбөөлдөп жешинен, тоо тектердин температуранын өзгөртүшүнөн, урагандыктан, пайда болот. Чарбага зыяндуу, курулуштарды, талкалайт, жолдорду бузат жана айдоо аянтты, жайыттарды бүлдүрөт).

ОБВА'ЛЫ ГО'РНЫЕ тоодогу уроо же кулоо. к. обвал.

ОБВОДНЕ'НИЕ суу чыгаруу, суу жеткирүү.

ОБЖИ'ТЫЕ О'БЛАСТИ элдүү областтар (элдүү жерлер, табигый байлыктары (жери же байлыгы) күнүмдүк оокат үчүн же өндүргүч күчтөрү (кен байлыгы) үчүн азыр-көптүр пайдаланылып жаткан элдүү жерлер. Андай жерлердин аянты жалпы маданиятка, техникага жараша өзгөрөт, мисалы, азыр тропик менен калың тайга токоюнда, алыскы уюлда эл пайда боло баштады).

О'БЛАКО булут (абанын бийик бөлүгүндө муздаган нымдын чогулушунан пайда болгон майда суу (тамчылар же кристалл түрүндө) бөлүкчөлөрү. Б. аба массасы жогору көтөрүлүшүнөн (түрмөктүү, добул булуттары) же шамалдардын жардамы менен нымдуу жылуу аба муздак аба менен кошулушунан (катмардуу, жамгырдуу булуттар) келип чыгат. Булуттар пайда болушуна жана формасына жараша: 1. канат сыяктуу (10 км. бийиктиктеги ак түстөгү салааланган) булут; 2. түрмөктөлгөн (1—2 км. бийиктикте удургуп жүргөн коюу) булут; 3. катмардуу (1 км. жетпеген бийиктикте бардык жери бирдей келген) булут же кээде бийиктиктеги туман деп да аталат; 4. добулдуу же жамгырдуу түрмөктөлгөн (1—5 км. бийиктиктин ортосун каптап, тоо сыяктуу оргуп жаткан калың) булут; 5. жамгырдуу 2,5 км. бийиктиктеги эч формасы жок чет жакаларындагы бөлүгү тытылгансыган кара булут болуп бөлүнөт).

О'БЛАСТЬ область (1. СССРдеги ири административдик бөлүнүштүн

бирдиги; 2. улуттук өзгөчөлүгүнө жараша (крайга баш ийген) бөлүнгөн автономиялуу областтар; 3. географияда жалпы эле өзгөчөлөнгөн жер мейкиндигинин белгилүү бир бөлүгүнө карата колдонулуучу термин, мисалы, арктическая область — арктика областы).

О'БЛАСТЬ БАТИА'ЛЬНАЯ к. батальная область.

О'БЛАСТЬ ФИ'ЗИКО-ГЕОГРАФИ'ЧЕСКАЯ физико-географиялык область (түздүктөрдөгү зоналар сыяктуу эле тоолордогу физикалык географиялык районго бирдик кылып алынган термин. Бул түндүктөн түштүктү карай алыска созулган тоо кыркаларында байкалат, мисалы, Уралдын түндүгүнүн уюлга жакын жаткан бөлүгү тундра областы; Түндүк уралдын тайга областы; Ортодук Уралдын аралаш токой жана тайга областы).

О'БЛАЧНОСТЬ булуттуулук (асман мейкиндигинин булут менен капталыш даражасы. Аны *балл* (10 балл) системасы менен же % бирдиги менен өлчөйт. Беш балл асмандын теңин булут каптап тургандыгын көргөзөт).

ОБЛО'МОЧНЫЕ ПОРО'ДЫ талкаланган тектер (ар кандай талкалануулардан (шамалдын, суунун күчү менен) майдаланган тоо тектеринин экинчи бир жерге жыйналышы. Талкаланган тектердин бөлүкчөлөрүнүн чоңдугу ар кандай: ирилери — шагыл, майда таш; орточо көлөмдөгүсү — кум; эң майдасы — чопо).

ОБНАЖЕ'НИЕ ачык жаткан тек (тоо тектеринин ар кандай шарттарда Жер бетине чыгып калышы; тоо капталдарындагы же чокуларындагы зоо, таш, дарыялар жууп кеткен жерлерде, жарларда да кездешет. Ошондой эле агын суу деңиз толкунунан мөңгү менен шамалдардын күчү менен да ачылышы мүмкүн. Кээде адамдар да таасир этет. Шахтылардагы топурак же кум алынган жерлерде).

ОБОГАТИ'ТЕЛЬНАЯ ФА'БРИКА ылгоочу фабрика (темир жана түстүү металл рудаларынын, асыл металлдардын, көмүрдүн ж. б. ичиндеги пайдасыз тектерди, минералдарды бөлүп

таштап, пайдалуу кендердин сырьелорунун сапатын арттыруучу фабрика. Ал түздөн түз кен чыккан жерлерде курулат да, рудаларды ылгоо менен аларды алыскы районго алып барып иштетүүгө мүмкүнчүлүк түзөт).

ОБРЫ'В кемер (көбүнчө Жер бетин суу жеп кетүүдөн пайда болот).

ОБУВНА'Я ПРОМЫ'ШЛЕННОСТЬ бут кийим өнөр жайы (жеңил өнөр жайдын бут кийимдерди улгаруучу тармагы. СССРдин бардык ири экономикалык райондорунда таркалган).

ОВОЩЕВО'ДСТВО жашылча чарбасы (айыл чарбанын капуста, бадыран, сабиз, пияз, помидор ж. б. жашылча өсүмдүктөрүн өстүрүүчү тармагы. Ири өнөр жайлуу райондор айланасында күчтүү өөрчүгөн).

ОВРА'Г жар (жаан-чачындын жана сугаттан качкан суулардын таасиринен жер бетинин желип, бузулуп кетиши, суулар жерди жеп олтуруп аң-чөнөктөп оюп жиберили. Өзгөчө сары топурактуу, чополуу, кумайлуу, борлуу топурактар бат желет. Терендиги 10—15 м. жарлар өрөөн капталдарында көп байкалат. Жарлар өсүмдүктөрү өзгөрүп кеткен токойлуу талаа менен талаа зонасында көп кездешет. Чарбачылыкка зыяндуу болгондуктан аны менен күрөшүү үчүн бадал жыгач өсүмдүктөрүн олтургузуу зарыл).

ОВЦЕВО'ДСТВО кой чарбачылыгы (мал чарбачылыгынын негизги бир тармагы. Ал: уяң жүн, жарым уяң, кылчык, көрпөлүк, тондук, эт-май, эт-жүн жана эт-жүн-сүт багытында өстүрүлөт. Ар бир ири райондордун жер шартына жараша жаңы асыл тукум койлор чыгарылган, мисалы, Аскания, Кавказ, казак ж. б. уяң жүндүү койлор).

ОВЧИ'ННО-ШУ'БНОЕ ПРОИЗВО'ДСТВО тон терилерин иштөө (кой терилерин ашатып, өңдөп, боёп жана андан тон же ички тигүү).

ОЖЕЛЕ'ДЬ кара тоңголок к. голелёд.

ОЗЕ'РНАЯ РУДА' көл рудасы (бүртүктөнүп көл суусунун түбүнө чөгүп чогулуп жаткан күрөң темир рудасы).

ОЗЕ'РНОЕ ОТЛОЖЕ'НИЕ көл катмары (көл түбүнө чөгүүдөн пайда болгон аңталык калың эмес чопо катмары. Составында анча-мынча кум, майда таш, акиташ, тузсуз көлдөрдө жаныбарлардын калдыгы болот. Туздую көлдөрдө бул катмар көбүнчө гипстен гана турат. Мындай көлдөрдүн ылайы дарылануу ишинде мааниси зор).

ОЗЕ'РНЫЙ ЛАНДША'ФТ көл ландшафтасы (муздук доорунда мөңгүлөр жүрүп кийин муздук кеткенде чуңкурларга суу толуп, азыркы мезгилге чейин сакталып калган ар кандай аянттагы сансыз көп көлдүү жерлер. Азыр көлдөрү мореналарды жарып агып, нуктарында босоголорду шаркыратмаларды пайда кылат. Кээде суусу таза агып кетип көлү соолуп да калат. К. Л. СССРде Карелияда, Ленинград областтарында кездешет).

ОЗЕ'РНЫЙ МЕЛ көл бору (көл түбүндө чөкмөлөрдөн, жаныбарлардын калдыктарынан пайда болгон чополуу акиташ).

О'ЗЕРО көл (суусу акпастан токтоп турган чуңкур жер. Кургактыктын ар кайсы бөлүгүнөн орун алган көлмө. Аянты ар кандай бир нече км² миндеген км² жетет. Каспий көлү 42330 км², Ысык-Көл 6200 км². Кээ бирлери (Каспий, Арал) бир кездерде океандын бөлүгү болушкан, ошондуктан аларды кээде деңиздер деп да аташат. Пайда болушу эң ар түрдүү: 1. тектоникалык, жердин төмөн түшүп кетишинен (Байкал); 2. мөңгүлөрдөн, муздун жер бетин тытып, чуңкурайтып кетүүсүнөн (Америкадагы Улуу көл); 3. карстык, тоо тектеринин сууга эрип кетишинен; 4. Лиман деңиз жээгиндеги бөлүнүп калган майда көл. Калган көлдөр дарыянын эски нугундагы калып калган көлмө; Байламта көлдөр (адам күчү менен). Суусунун режими жагынан токтолгон (агымы жок) жана суу агып чыккан көлдөр болуп бөлүнөт).

ОЗЕРОВЕДЕ'НИЕ көлдөрдү үйрөнүү к. лимнология.

ОЗИ'МАЯ КУЛЬТУ'РА күздүк эгин (күздө айдалып келерки жылы орулуучу дан эгиндер (буудай, арпа,

кара буудай). Союздагы жалпы дан эгиндердин аянтынын 24% ээлейт. Ири райондору: Түндүк Кавказ, Украина, Кара топурактуу Борбор, Волга бою ж. б.).

О'ЗЫ оздор, жалчалар (узатасынан 30—40 км. кеткен бийик эмес ичке жалчалар. Байыркы муздуктардын ичиндеги майда таш, кумдардан жана кээде ири таштардын чогулушунан пайда болушкан. СССРде Ленинград, Калинин, Псков областтарында, Латвияда кездешет. Башка жакта: Түндүк Германия, Финляндия, Швеция, Ирландияда).

ОЙКУМЕ'НА ойкумен (Жер шарынын адамдар тиричилик өткөргөн бөлүгү. Байыркы гректер бул термин аркылуу Жер Ортолук, Кызыл, Каспий деңиздери менен Перс булуңунун ортосундагы районду түшүнүшкөн. Жол катнаш, соода күчөгөндө О. кеңейе баштайт. Азыр жалпы Жер шарындагы адам баласы жашаган жана тиричилик кылган бардык райондорго карата айтылат. Демек, бул терминге (деңиздер да, соода жолу, балык уулоо) кирет. Жер шарынын жалпы аянты 510 млн км² болсо анын 400 млн. км² же 80% адам баласы пайдаланат).

ОКАМЕНЕ'ЛОСТЬ ташка айлануу. (геологиялык доордогу ташка айланып кеткен (бирок кебетесин сактаган) өсүмдүк менен жаныбарлардын калдыгы. Кээде бул термин жалпы эле байыркы кочкор мүйүз жаныбарлардын же өсүмдүктөрдүн тектерде калган сүрөтүнө карата да колдонулат).

ОКЕА'Н океан (Жер шарынын чоң аймагынын суу менен капталып жаткан бөлүгү б. а. дүйнөлүк океан. Аянты 361059 миң км². Алар Жер шарында төртөө: Атлантика, Тынч, Инд, Түндүк муз океандары. Жер шарын курчап материктердин жээктерин жууп турат. Жээкке жакын тайыз (200—2000 м) бөлүгү океандардын көпчүлүк аянттын 80% ээлейт. Суусу туздуу—35%. Океандардын эл чарбасында мааниси зор. Аба ырайынын режимине таасир этүү менен катар, суу жолу да болот; балык жана башка деңиз жаныбарла-

рына тузга, электр кубатына (ташкын жана тартылыш) бай).

ОКЕАНИ'ЧЕСКАЯ ВПА'ДИНА океан чуңкурдугу; эң терең жерлер (океандын 6000 м. төмөн жаткан тереңдиги. Мындай бөлүк дүйнөлүк океандардын 3% гана ээлейт. 7000 м. ден ашкан эң терең жерлер 15. Анын 12 си Тынч океанында, 3 Атлантика океанында. Эң терең болуп Филиппин чуңкурдугу (10540 м) эсептелинүүчү, бирок жакында Мариан аралдарынын жанында (10863 м) андан да терең жерди табышты).

ОКЕАНИ'ЧЕСКИЙ О'СТРОВ океан аралы (океандарда тектоникалык жол менен жанар тоолордун атылышынан, жаныбарлардын калдыктарынан пайда болгон аралдар).

ОКЕАНИ'ЧЕСКОЕ ПЛА'ТО океан платосу (океандын тайыз бөлүгүндөгү түбүнүн жогору көтөрүлүп жаткан бөлүгү).

ОКЕАНИ'ЧЕСКОЕ ПОЛУША'РИЕ океан жарым шары к. материковое полушарие.

ОКЕАНИ'ЧЕСКОЕ ТЕЧЕ'НИЕ океан агымы (океандардын суусунун алыскы аралыкка бир багыт боюнча белгилүү бир бөлүгүндө агышы. Көп убакта алар токтолбостон агып турат. Кээ бирлери гана (деңиз агымдары) мезгил-мезгили менен өзгөрөт).

ОКЕАНОГРА'ФИЯ океанография (океан, деңиз жөнүндөгү илим. Алардын аянтын, формасын, тереңдигин, суусунун физикалык, химиялык касиеттерин, биологиялык өзгөчөлүктөрүн, тоңуу режимдерин, агымдарын, толкунун, тартылыш жана ташкындын үйрөтөт).

ОКЕАНОЛО'ГИЯ океанология (дүйнөлүк океандар менен деңиздер жөнүндөгү илим. Океанография, океандардын физикасын, деңиздердин геологиясын, биологиясын кучагына алат).

ОКЛА'ДИНА окладина, чалкар (СССРдин европалык бөлүгүндөгү Кара топурактуу Борбордогу тайпагай чуңкурчаларда пайда болгон, жээгине тал, терек чыккан тегерек көл).

ОКРА'ИНА айлана, тегерек, жана белги (1. өлкөнүн чек арасына жа-

кын чет-жакасы; 2. шаардын чекени).

ОКРА'ИННОЕ МО'РЕ четки деңиз (океан тарабы аралдар менен гана тосулуп, калган бөлүгүн кургактык курчап жаткан деңиз).

ОКРА'ИННОЕ О'ЗЕРО четки көл (деңиздерден же ири көлдөрдөн кандайдыр бир себептер менен бөлүнүп калган көлдөр. Буга: Лагун, Лиман, Фьорд көлдөрү кирет).

ОКРЕ'СТНОСТЬ айлана-тегерек (алынган бир райондун чет жакалары же шаарлардын, кыштактардын айлана тегереги).

О'КРУГ округ (СССРдеги административдик бирдик: 1. 1930-ж. чейин губерниялар округдарга бөлүнгөн; 2. Украинанын Закарпат областындагы адм. бирдик; 3. кээ бир чет өлкөлөрдөгү (Францияда) административдик бирдик) к. национальный округ;

О'КРУГ ФИ'ЗИКО-ГЕОГРАФИ'ЧЕСКИЙ физикалык географиялык округ (физикалык географиялык райондоштуруудагы район менен провинциянын ортосундагы тилкеге колдонулуучу бирдик, б. а. Жер бети бирдей болгон жерлерде климаты, топурагы, өсүмдүгү да бирдей келген провинциянын бир бөлүгү).

ОЛЕДЕНЕ'НИЕ муз каптоо (кең аянтты каптап жаткан муз жана анын Жер бетине келтирген таасири).

ОЛЕНЕВО'ДСТВО бугу чарбасы (мал чарбасынын бир тармагы. Ал эт, сүт, тери, жүн, күч унаасын, мүйүз (панта) берет. Түндүк бугусу жана мүйүзү кымбат-марал болуп экиге бөлүнөт. Биринчиси Тундра жакта (түндүк райондордо), экинчиси Ырааккы Чыгыш, Алтай, Саян тоолорунда өстүрүлөт. Жалпы бугу чарбасы — Европа, Азия, Түндүк Американын түндүк райондорунда).

ОЛИГА'РХИЯ олигархия, аз адамдардын бийлиги (бир гана эзүүчү таптын саясаты менен экономикага жүргүзгөн бийлиги).

ОМОЛОЖЕ'НИЕ РЕ'К дарыялардын жашаруусу, к. географический цикл.

О'МУТ айлапма, ирим (1. дарыялардын урунт аккан жерлеринде суу бир аз жерге кайра айланып, ирим

пайда кылган жер; 2. дарыя менен кээ бир көлдөрдүн түбүндөгү терең жерлер).

ОПЕ'КА — **МЕЖДУНАРО'ДНАЯ** эл аралык опека, асыроо (өзүлөрүндө башкаруу аппараттары жок, көз каранды өлкөлөргө ООН тарабынан анын мүчөсү болгон бир же бир канча мамлекеттин опекасына берилген өлкө. Аны опека боюнча Совети башкарат. Андай өлкөнү империалисттик өлкөлөр опекага алса, алар жергиликтүү элди аёосуз эзүү, улуттук боштондук күрөшүн басуу саясатын жүргүзөт).

ОПЛЫ'ВИНЫ чопко (чополуу, кумдук чополуу, сары топурактуу же кумдуу жерлердеги катуу жамгырдан, эриген, кар суусунан же жер астындагы суулар жер бетине чыгуудан суунун чопколонуу агышы).

О'ПОЛЗЕНЬ жер көчкү (тоо капталдарынан, дарыя, деңиз жээктеринен, Жер бетинин үстүнкү кабатындагы тыгыз заттардын өз салмагы менен төмөн карай жылышы. Булардын пайда болушу астынкы катмардагы чопо же мергелдерди суу эритип жиберилишине байланыштуу. Кээде абдан тез, кээде абдан жай жүрөт).

О'ПОЛЗНЕВЫЙ ЛАНДША'ФТ жер көчкүлүү жер (дарыя, деңиздердин жээктериндеги коктуу колоттордун капталдарында жер көчкүлөр жүрүп турган, көрүнүшү эң эле быткыл жер).

ОПО'ЛЬЯ чым талаа (орус түздүгүндөгү токойлуу талааларындагы кыртышын чым каптаган семиз дңк жерлер. Азыр Владимир областында гана кездешет).

ОПРЕДЕЛЕ'НИЕ ГЕОГРАФИ'ЧЕСКОЙ ШИРОТЫ' И ДОЛГОТЫ' географиялык узундук жана кеңдиктерди аныктоо (географиялык кеңдик б. а. турган жерден алынган тик (төбөгө) сызыктын экватор жалпактыгына түшкөн бурчу. Аны турган жерден уюлду карай жүргүзүлгөн бурчтун жардамдары менен аныктайт. Ал үчүн уюл тараптан бир жылдызды алат. Географиялык узундукту болсо эки пункттагы убакыт айырмасы боюнча аныктайт).

ОРБИ'ТА орбита (асман телолорунун бир-бирине тартылыш күчүнүн

закона жараша бирин экинчисин айлаңсыз басып өткөндөгү жолу).

ОРБИТА ЗЕМЛИ Жердин орбитасы (Жердин Күндү айлангандагы жолу).

ОРИЕНТАЦИЯ ориентация, багыт аныктоо (жерди планга түшүрүүдө анын багыттарын ар кандай нерселер боюнча белгилөө).

ОРИЕНТИР ориентир, багыт (1. бир жерден экинчи жерге баруу үчүн алынган багытты белгилөө; 2. жерди планга түшүрүүдө жер-ориентирлөөдө алынган бак, бадал, жол ж. б. нерселер).

ОРИЕНТИРОВАНИЕ НА МЕСТНОСТИ жерде ориентир жүргүзүү (ар ким турган жеринде дүйнө багыттарын аныктоо: аны карта, компас, жылдыз, Күн, саат, кээ бир ошол жердеги нерселер (жыгачтын кабыгы, жалбырагы) менен багытты жана картадан өзүнүн турган жерин табуу).

ОРОГЕН ороген (батыш өлкөлөрдө кабыл алынган. Жер кабыгынын геологиялык кыймыл аракетке дуушар болуп турган (катталыш тоолор пайда болуп жаткан) жерлерине колдонулуучу термин. СССРде геосинклиналь менен алмаштырып кеткен).

ОРОГЕНЕЗ орогенез к. ороген.
ОРОГЕНЕЗИС орогенезис (тоолордун пайда болушу) к. орогеническое движение.

ОРОГЕНИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ ороген кыймылы (тоолордун ар кандай тартипте пайда болушу (катталыш, көтөрүлгөн, басырылган, төмөн түшкөн тоолор) б. а. Жер кабыгынын өйдө-ылдый болуп турушу).

ОРОГРАФИЯ орография (Жер бетинин формасын жазуу жана аларды жайланышуусундагы өз ара байланышын топографиялык картада көрсөтүү. Бирок ад. формалардын пайда болушун баяндабайт. Кийинки мезгилдерде бул терминдердин ордуна геоморфология колдонулуп да жүрөт).

ОРОСИТЕЛЬНЫЙ КАНАЛ сугат каналы к. канал.

ОРОШЕНИЕ сугат (кургак жердеги топуракта ным запасын арттыруу менен биргеликте аба-ным режими

мин оюп, түшүмдү арттырууга багыт алган сугат. Сугат ачык, жабык жана жасалма жаан түрүндө жүргүзүлөт).

ОСАДКИ жаан-чачын к. атмосферные осадки.

ОСАДКИ АТМОСФЕРНЫЕ к. атмосферные осадки.

ОСАДКОМЕР жаан-чачын өлчөгүч, к. дождемер.

ОСАДОЧНАЯ ПОРОДА тунма, чөкмө тек (негизинен суу түбүндө ар кандай минералдар менен органикалык заттардын тунуп жана алардын ныгырылып өзгөрүп кетишинен пайда болгон тоо тектери).

ОСАДОЧНАЯ РУДА тунма руда к. озерная руда.

О'СЕНЬ күз (Жер шарынын түндүк-түштүк жарым шарында ар кандай мезгилде келүүчү жыл мезгили. Түндүк жарым шарда күз *сент. окт. ноябрь* болсо, түштүк жарым шарда *апрель, май, июнь* айларына туура келет).

ОСНОВНАЯ ПОРОДА негизги тек (52% чейинки кремний кислотасы бар магмалык тоо тек. Буларга: нефелиндүү тектер, габбро, базальт, сиенит, диабаз ж. б. кирет).

ОСОБЫЕ ЯВЛЕНИЯ КЛИМАТА климаттын өзгөчө кубулушу (буга күн күркүрөө, добул, үшүк, шүүдүрүм, кыроо, бурак, туман ж. б. сыяктуу кубулуштар кирет).

ОСТ ост (чыгыш. Компаста, жол картасында жана башка аспаптарда чыгышты көргөзөт).

ОСТАНЕЦ калдык (байыркы заманда бийик тартыл жаткан жерлердин кээ бир участкасы азыр ар кандай талкаланууларга моюн бербей, дөбө же молдо сыяктуу болуп калган катуу тек).

ОСТРОВ арал (аянты кичине, бардык жагын суу курчаган кичинекей кургактык. Пайда болушу жагынан материктик (континенттик) жана өз алдынча пайда болгон аралдар деп бөлөт. Континенттик аралдар геологиялык түзүлүшү пайда болушу жагынан кургактык менен байланыштуу болот; 1. жээк аралдары—жээкке жакын зона төмөн түшүп кетүүдөн пайда болгон; 2. континент аралдары океандардын чет

жакаларындагы сайроондордун тектоникалык көтөрүлүштөрүнүн натыйжасында пайда болуп, аянттары жагынан бир кыйла; 3. терең суу дагы континенттик аралдар—океан ортосундагы терең бөлүктөрүндө жердин тектоникалык жаракаларынын көтөрүлүшүнөн пайда болот. Өз алдынча пайда болгон аралдар-океандардын түбүнөн атылып чыккан жанар тоолордон жана кораллдардан пайда болот. Аянттары кичине келип жаныбар, өсүмдүктөргө кедей).

О'СТРОВ ВУЛКАНИЧЕСКИЙ жана тоо аралы, к. остров.

ОСТРОВ КОРАЛЛОВЫЙ коралл аралы, к. остров.

О'СТРОВ МАТЕРИКОВЫЙ материк аралы, к. остров.

ОСТРОВНАЯ ГОРА арал тоо (тоолордун жалпы талкаланышына моюн бербей, көтөрүлүп калган катуу тоо тектери. Жалпы жер бетинен көтөрүлүп, арал сыяктуу бөлүнүп жатат).

ОСУШЕНИЕ жер кургатуу (саздуу жерлерди кургатууда колдонулуучу мелiorативдик иштер. Ал ачык жана жабык (дрендердин) каналдардын жардамы менен жүргүзүлөт).

О'СЫПЬ корум (тоо капталындагы тоо тектери талкалануунун натыйжасында шагылга айланып тоо этеги менен капталына жыйналган жерп).

ОСЬ МИ'РА дүйнө огу (асман дүйнөсүнө ой болжоо менен жүргүзүлгөн түз сызык. Ал байкоо жүргүзгөн адамга Жердин уюлдары аркылуу өткөн огунун ааламдагы уландысы болуп жатат).

ОТВОД ЗЕМЕЛЬ жер бөлүп берүү (колхоз, совхоз ж. б. мамлекеттик ишканаларга чарбачылыкта пайдаланын үчүн СССРдеги жер органдары тарабынан жердин бөлүнүп берилиши).

ОТГО'ННОЕ ЖИВОТНОВО'ДСТВО отор мал чарбасы (малды алыскы жайытка жайып багуу).

ОТГО'ННОЕ ПА'СТБИЩЕ алыскы жайыт (отор мал чарбасы үчүн атайын бөлүнгөн алыскы жайыт).

ОТКРЫТОЕ МО'РЕ ачык деңиз

(бардык мамлекеттер транспорт жана балыкчылык үчүн бирдей укукта пайдалана бере турган деңиз мейкиндиги).

ОТЛИ'В деңиздин тартылышы (деңиздердин суусунун деңгээли жээк тилкесинде мезгил-мезгили менен төмөндөп (тартылып) турушу. Ай менен Жердин тартыш күчүнө байланыштуу).

ОТЛОЖЕ'НИЕ катмар (деңиз түбүндөгү пайда болгон чөгүндү тектер).

О'ТМЕЛЬ сайроон (деңиз же көл-чөлөрдүн тайыз бөлүгү).

О'ТМЕЛЬ МАТЕРИКО'ВАЯ к. материковая отмель.

ОТНОСИТЕЛЬНАЯ ВЛАЖНОСТЬ зарыл өлчөмдүү нымдуулук (белгилүү бир температурада абада зарыл болгон нымдуулуктун көлөмү Абадагы болгон жалпы нымдуулуктун процентине салыштырып психрометрдин жардамы менен өлчөнөт).

ОТНОСИТЕЛЬНАЯ ВЫСОТА салыштырма бийиктик (мисалы, тоо этегинен анын чокусуна чейинки бийиктиги).

ОТРАСЛЬ тармак (жалпы эл чарбасынын (өнөр жай, айыл чарба) айрым бөлүктөрүнө карата айтылуучу термин).

ОТРАСЛЕВО'Е РАЙОНИРОВАНИЕ тармак боюнча райондоштурулушу, к. Физико-географическое районирование, экономико географическое районирование.

ОТРАСЛИ ХОЗЯ'ЙСТВА чарба тармактары (өнөр жай же айыл чарбанын айрым тармактары).

ОТРИЦАТЕЛЬНАЯ ФОРМА РЕЛЬЕ'ФА ой чуңкурлуу жер (кочту-колоттуу, өрөөндүү жерлер).

ОТРО'Г тоо тармагы, тоо зеңири (кырка тоонун салааланган бир бөлүгү).

ОТТЕПЕЛЬ жылымдоо, шылбыраң (аба ырайы суук мезгилде башка жактан келген жылуу аба массасынын таасири менен абанын жылымдап кетиши).

ОХО'ТА аңчылык, мергенчилик, сонор, уулоо (жапайы жаныбарлардын, куштардын терсин, этин, жүнүн, сөөгүн алуу үчүн атып алуу же

илим максаты үчүн тирүүлөй кармоо иштери).

ОХРАНА ПРИРОДЫ табиятты сактоо (жердин табигый көркүнүн, байлыгынын көрүнүшүн (жаныбар-

ларын, өсүмдүктөрүн, минералдарын) сактоо максатында мамлекет тарабынан уюшулган чаралар).

ОЧАГ ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЯ жер титирөөнүн очогу к. гипоцентр.

П

ПА'ВОДОК киргин суу (кардын эриши же нөшөрдүн натыйжасында дарыя суусунун кузгундап ташып кетиши).

ПАДЕ'НИЕ РЕКИ' суу ылдый (алынган бир участкада дарыянын агымынын төмөндөшү. Ал дарыя басып өткөн жеринин түзүлүшүнө жараша болот. Тоолуу райондордо өтө тез төмөндөйт, түздүктө кээде жөнөкөй көз менен байкалбайт).

ПАДУ'Н падун, шаркыратма (СССРдин түндүк жагындагы дарыялардагы шаркыратма пайда кылуучу босоголор).

ПАДУНЫ' падунар, жайык (Каспий ойдуңундагы дарыялардын бойлорундагы кирген суу каптоочу жайылмалар. Чөп чабынды катарында пайдаланылат, кээде эгин да айташат).

ПАДЬ өрөөн (Сибирь менен Ырааккы Чыгыштын тоолорундагы капталын токой каптаган өрөөндөр жана коктулар).

ПА'К пак (калыңдыгы үч — он метрге жеткен катуу, зор аянтты ээлеген Түндүк океандагы көп жылдар бою жыйналган муз).

ПА'Л өрт, өрттөө (илгери Россияда айдоо үчүн токойдон жер бошотуу максатындагы өрт; чөп чабындын жаңыртуу үчүн талаа чөбүн өрттөө).

ПАЛЕ'АРКТИКА палеарктика к. палеарктическая область.

ПАЛЕАРКТИЧЕСКАЯ О'БЛАСТЬ палеарктика областы (куртактыктардагы зоогеографиялык область. Буга Европа бүт, Азиянын Индия менен Индокытайдан башкасы, Африканын түндүк (Сахара чөлүнөн) бөлүгү кирет).

ПАЛЕОГЕ'Н палеоген (Жердин геологиялык тарыхындагы Үчүнчүлүк доордун баштапкы учуру. Биздин замандан 70 млн. жыл мурун башта-

лып 25 млн. жыл мурун бүткөн).

ПАЛЕОГЕОГРАФИЧЕСКАЯ КАРТА палеогеография картасы (жердин геологиялык доорлорундагы материктердин, деңиздердин, тоолордун ж. б. лардын жайланышын көрсөтүүчү карта).

ПАЛЕОГЕОГРАФИЯ палеогеография (жер бетинин өткөндөгү түзүлүшүнүн сүрөтүн геологиялык доорлорго карай (материк, деңиз, тоолор) физикалык географиялык шарттарын эсепке алып калыбына келтирүүчү илим. Бул илим өзүнүн жыйынтыктарын геологиялык тектерге, андагы жаныбарлардын калдыктарына таянып чыгарат).

ПАЛЕОЗО'НСКАЯ Э'РА палеозой эрасы (Жер тарыхында эң эзелки заман. Беш доордон: Кембрий, Силур, Девон, Таш көмүр, Пермден турат. 510 миллион жыл мурун башталып 185 миллион жыл мурун бүтөт б. а. 325 млн. жылга созулат. Бул заманда Жер шарында ири жаныбарлар пайда болуп жана кырылып кетишет. Экинчи жарымында жыгач сыяктуу папоротниктер ж. б. өсүмдүктөр чыгып келечекте таш көмүрдүн пайда болушуна шарт түзөт).

ПАЛЕОКЛИМАТОЛО'ГИЯ палеоклиматология (өткөн геологиялык доорлордун климаты жөнүндөгү илим).

ПАЛЕОНТОЛО'ГИЯ палеонтология (Жер шарынын бардык геологиялык доорундагы жандуу жаратылыштын өсүш тарыхы жана калган жаныбарлардын сөөгүн, өсүмдүктөрдүн казындыларын изилдөөчү илим).

ПАЛЕОТРОПИЧЕСКАЯ О'БЛАСТЬ палеотропик областы (чыгыш жарым шардын тропик алкагын бүт ээлеп жаткан ботаникалык-географиядагы область).

ПАЛЕОЦЕ'Н палеоцен (палеоген доорунун башталышы).

ПАМПА'СЫ пампастар, к. пампа. **ПА'МПА** пампа (Түштүк Америкадагы, көбүнчө Аргентинадагы мелүүн алкактагы, субтропик райондорундагы туланы бай кара топурактуу талаалар).

ПАНТОГРАФ пантограф (жердин планын, картасын чоңойтуу же кичирейтүү башка кагазга түшүрүүчү атайын аспап).

ПАРАЛЛЕ'ЛЬ параллель (экваторго жарыш кеткен кеңдик сызыктары. Ал жерде жаткан райондор. Уюлдарга барган сайын кеңдик айланасы кичирейет).

ПАРК парк (ичинде атайын жолдору бар табигый же отургузулган токой, бак-дарак).

ПА'РКОВЫЙ ЛАНДШАФТ сейрек токойлуу жер (ар кайсы жеринде сейрек токою бар туландуу жерлер. Саванна деп да атайт).

ПА'РКОВЫЙ ЛЕС топ токой (ар кайсы жерге үркүп чыккан токой).

ПА'РМА парма (Урал тоосунун түндүк бөлүгүндөгү токой каптаган жапыс тоо кыркаларына жана жалчаларга айтылат).

ПА'СМУРНАЯ ПОГО'ДА бүркөк күн (жаан-чачындуу аба ырайы).

ПАССА'Т пассат (абасынын басымы оор субтропика тараптан тропик зонасын карай тынымсыз согуп турган тропик шамалдары. Алар Жер шарынын өз огунда айланышынан пайда болушат да түндүк жарым шарда түндүк чыгыш, түштүк жарым шарда түштүк чыгыш багыттарынан согот).

ПАССА'ТНОЕ ТЕЧЕ'НИЕ пассат агымы (Атлантика, Тынч жана Инд океандарынын экватор айланасындагы пассат шамалынын таасири менен пайда болгон океан агымдары. Буларды экватордук агымдар деп да аташат, мисалы, Атлантика океанында түштүк экватор, түндүк экватор агымдары, Инд океанында түштүк экватор агымы гана бар, Тынч океанда экиге бөлүнүп кетет. Булар жылуу агымдар).

ПА'СТБИЩЕ жайыт (малдарды жайытта асыроо үчүн арналган туланга бай жерлер. Мелүүн алкакта чыл мезгилинин өзгөрүшүнө жараша жайыттар: жайлоо, күздөө, кыштоо

жана көктөө болуп бөлүнөт. Бул түрлөрү бир жерде эмес ар кайсы жерде жайланышкандыктан малды жайыттан жайытка оторлотуу багуу иши пайда болгон. Ысык алкактардагы ным жетиштүү талаа зонасында бир жердеги жайыт жыл бою пайдаланылат (Түштүк Америкадагы пампа). Жайыттарды жакшыртуу максатында, ал жерлерге кошумча үрөн сээп түшүмүн арттырууга болот).

ПАТОГОНСКИЙ ТИП БЕ'РЕГА патогон жээктери (деңиз жээгиндеги үстү жалпак (тайпак) бийик 150—200 м) кашаттар. Араларында жарым ай сыяктанган тектоникалык (түшүп кетүүдөн) жол менен пайда болгон булуңдары бар. Аргентинанын деңиз жээктеринен улам термин болуп алынган).

ПА'ХОТНАЯ ЗЕМЛЯ' айдоо жер (жер кыртышынын органикалык жана минералдык заттарга бай келип дыйканчылык үчүн пайдалануучу үстүнкү бөлүгү, жалпы эле дыйканчылыкка ыңгайлуу жерлер).

ПА'ШНЯ айдоо жер, аңыз (дыйканчылыкта түздөн-түз пайдаланылып жаткан жерлер).

ПЕЙЗА'Ж пейзаж, жердин табигый көрүнүшү (кээде чарба менен өзгөргөн жерлерге да колдонулат, мисалы, индустриальный пейзаж — өнөр жайлуу жердин көрүнүшү).

ПЕНЕПЛЕН пенеплен (тоо өлкөлөрүнүн узак убакыттар бою ар кандай талкалануулардын натыйжасында түздүккө айланып кетиши. Кээ жерлеринде гана толук талкаланбай калган катуу тоо тектеринен турган дөбөлөр ((калдык — останец) кездешет).

ПЕ'ПЕЛ ВУЛКАНИЧЕСКИЙ к. вулканический пепел.

ПЕРВИЧНАЯ ДОЛИНА' алгачкы өрөөн (байыркы муздуктар өткөн жерлердеги мөңгү суусунун агып өтүшүнөн пайда болгон жаңы коктулар. Алардын кээ бирлери азыркы дарыяларга нук болуп калган. СССРде Волганын, Түштүк Буг, Ока дарыяларынын башталыштарында кездешет).

ПЕРВИЧНАЯ РАВНИ'НА алгачкы түздүк (чөкмө тектер менен капталып, тегизделип калган деңиз ас-

тындыгы келки дөңсөө кийин деңиз суусу чегингенде кургактыкка айланган түз жерлер, маселен, Каспийдин түндүк бөлүгүндөгү түздүктөр).

ПЕРЕВА'Л ашуу, бел (тоо кыркаларынын эки жак багытына каттоо үчүн ыңгайлуу жол боло турган кайкы же белбаскак. Гималай тоолорунда 5500 м. бийиктикте кездешсе, Альпыда 2800 м. ден ашпайт. Кээ бири гана кара жол салууга ыңгайлуу болбосо көпчүлүгү жалгыз аяк гана жол берет).

ПЕРЕГНО'Я к. гүмүс.
ПЕРЕДЕ'ЛЬНЫЙ ЧУГУ'Н кайта иштетилүүчү чоюн (болот алуу үчүн кайтадан эритилүүчү чоюн).

ПЕРЕКАТ сайроон (дарыялардын, кум таштардын чайкалып жыйналуусунан тайыздалган бөлүгү. Дарыянын терең жерин бөлүп турат, да кемелердин жүрүшүнө тоскоолдук кылат).

ПЕРЕМЕТНЫЙ ЛЕДНИ'К арта салынган мөңгү (тоо башындагы, белдердеги, кайкылардагы мөңгүлөрдүн эки багытындагы өрөөндөрдү карай салаңдап турушу. Тоо чокусун жаап турат).

ПЕРЕПРА'ВА кечүү (дарыялардын кечип өтүүгө ылайыктуу тайыз жерлери).

ПЕРЕСЕЛЕ'НИЕ жер которуу (бир мамлекеттен экинчи мамлекетке же бир мамлекет ичинде эле анын башка райондоруна элдин көчүшү же жер которушу).

ПЕ'РЕСЫПЬ шиледи, жал, жалчалар (деңиздин тайыз жээктеринде деңиз толкуну же агымынын жардамы менен жалча болуп жыйналган майда таш, кумдар).

ПЕРЕСЫХА'НИЕ соолуу (дарыя менен көлдөрдүн соолуп калышы).

ПЕРЕХВАТ РЕКИ' оошкон дарыя (суу башында дарыялар Жер бетин акырындап жей берип, экинчи бир дарыянын башы менен кошулуп б. а. ооп кетиши, Көбүнчө суу бөлгүчтөр көп бийик эмес жайык жерлерде кезигет).

ПЕРЕШЕ'ЕК мойнок (деңиз, көл, булуңдар арасында эки кургактыкты кошуп турган ичке тилке, мисалы, Суэц мойногу Азия менен Африканы

бириктирет. Карел мойногу Финн булуңу менен Ладога көлүнүн ортосундагы тилке).

ПЕ'РНЫЕ ОБЛАКА' канат сыяктуу булут, к. облака.

ПЕРИФЕРИ'Я чет-жака (бир мамлекеттин же областтын борбордук бөлүгүнөн алыс жаткан райондор б. а. чет-жакалары).

ПЕ'РМСКИЙ ПЕРИ'ОД Пермь доору (Палеозой заманынын акыркы доору. Бул доордо сууда, жерде жашоочу жаныбарлардын ордуна боору менен жылуучу жаныбарлар пайда болот).

ПЕСО'К кум (абдан майда бөлүкчөлөргө талкаланган тоо тектеринин бөлүкчөлөрү. Ар кандай талкалануудан (суу, шамал ж. б.) пайда болот. Чарбада, курулушта эң кеңири колдонулат. Ошондой эле кварц куму айнек өнөр жайында пайдаланылат).

ПЕСЧА'НАЯ ПО'ЧВА кумдуу топурак.

ПЕСЧА'НАЯ РЯБЬ кум чыбырчыгы (кум үстүндө шамал же толкундардан пайда болгон, чыбырчыктап туруп калган майда жалчалар).

ПЕСЧА'НИК кум теги, кум таш (бүртүкчөлөрү бир-бирине чапталышып катып калган чөкмө тектер. Алар чапталыштырган заттарга жараша: акиташтуу, чополуу, темирдүү ж. б. деп аталат. Курулушта, кайрак жасоо үчүн колдонулат).

ПЕСЧА'НЫЕ БА'НКИ кумдуу сайроон (Европанын түндүк жээгинде деңиз ташкынынан пайда болгон толкундуу агымдардын иримге айланып калган жерине жыйналган кум).

ПЕСЧА'НЫЕ ПУСТЫ'НИ кумдуу чөл (чөлдүн бир түрү. Кургак климаттуу райондордо тоо тектеринин, же илгери агындылардын тынымсыз шамалдын натыйжасында бархан жерлер болуп жыйналган кумдар. Көпчүлүгү чоң аянтты ээлейт да жер бетин эң эле өөдүк-сөөдүк болот. Эң көп өөрчүгөн жерлери: Азияда, Африкада жана Австралияда да кездешет).

ПЕСЧА'НЫЕ СМЕ'РЧИ кумдуу куюн (кумдуу чөлдөрдө пайда болот).

ПЕТРОГРА'ФИЯ петрография (геологиянын бир бөлүгү болуп, тоо

тектеринин пайда болушун, составын, географиялык таркалышын үйрөтүүчү илим).

ПЕЩЕРА үңкүр (Жер кабыгындагы жалпы эле көндөй жер. Көбүнчө суунун Жер катмарын үңүп жешинен пайда болот. Кээ бирлери бир канча километр узундукка жетет. Көбүнчө акиташ, туз, доломиттүү жерлерде көп кездешет. Ал эми чополуу жерде болгон менен бат эле урап жок болот).

ПИК чоку (тоо чокуларынын эң шуңшуйган жери).

ПИТА'НИЕ РЕК дарыянын тамактанышы (дарыяларды пайда кылуучу бардык жамгыр, кар, жер астынан булак болуп чыккан суулар. Булардын көлөмүнө жараша дарыянын деңгээли өзгөрүп турат).

ПИЩЕВА'Я ПРОМЫ'ШЛЕННОСТЬ тамак өнөр жайы (элди азыктүлүк менен камсыз кылуучу өнөр жай тармагы. Эт, сүт, балык, консерва, кант, нан бышырып, кондитер, май чыгаруу, чай, май бышуу, сыр кайнатуу, жемиш—жашылча оокаттарынын, маргарин, туз, макарон, крахмал, тармактарды кучагына алган өнөр жай. Тамак өнөр жайдын тармактарынын географиялык жактан жайланышы сырьенун чыккан жери менен аларды керектөөчү райондорго жараша жүргүзүлөт, мисалы, алыска ташууга ыңгайсыз сырьелор (кант кызылчасы, жашылча-жемиштер, эт ж. б.) өндүрүлгөн иштетилсе, кээ бирлери (дан-дар) ун, нан көп керек болгон жерде иштетилет).

ПЛА'ВНИ калкыма саз, балкылдак, шабыр (Днепр, Днестр, Кубань дарыяларынын төмөнкү агымындагы жайыктардагы көлмөлөнгөн саздар; кээ бир дарыялардын дельталарындагы саз менен көлдөр өтмө катар болуп жаткан жерлер. Бул экөөнү тең азыр кургатып айдоо же жайыт, чөп чабындыга айландырууда).

ПЛАН план (1. жердин бетин томпок эмес жалпак кылып кагазга түшүргөн элесин. Пландын максатына, масштабына жараша Жер бетинин көрүнүшүндөгү ар кандай (дөбө, суу, жер, ж. б.) элестерди түшүрөт; 2. советтик экономикада чарбанын күндөлүк жана келечектеги өсүү мүмкүн-

чүлүгү илимий жактан негизделип белгиленген мамлекеттик план. Эл чарбасын пландоо ишинде партия менен өкмөтүбүздүн эң негизги саясаты).

ПЛАНЕ'ТА Планета (Күн системасына кирип, аны айланып жүргөн асман телолору, алардын өзүлөрүнөн нур чыкпайт. Күндүн нуру менен жарык болот. Алардын эң чоңдору Юпитер, Сатурн экөөнү тең коюу атмосфера каптаган; Орто чоңдуктагы Жер, Марс, Венералардын бети катуу жана аба катмары бар; эң кичинекейлери—Меркурий ж. б. атмосфера жок).

ПЛАНИ'НЫ планина (Балкан жарым аралындагы Динар тоолорунун жаан-чачын көп жааган жогорку бөлүгү. Жайы салкын, кышы суук, токойлуу болот).

ПЛАН МЕ'СТНОСТИ жердин планы к. план.

ПЛАНТА'ЦИЯ плантация (дыйканчылыкта техникалык өсүмдүктөрдү өстүрүү ишинде зор маанини ойногон ири чарба, мисалы, кызылча, пахта, тамеки, кофе ж. б. плантациялары).

ПЛАНШ'ЕТ планшет (1. жазылыгы 60×60 см. келген бетине ак кагаз жабыштырылып, мензула аспабы бекитилген жалпак тактай; 2. мензула аспабынын жардамы менен түшүрүлгөн жердин планы; 3. бетине көз болжоо менен Жер бетин түшүрүш үчүн актай кагаз жана бир бурчуна компас бекитилген картон кагазы, же жука тактай; 4. маршрут карталарын салып жүрүүчү бети тунук нерселер менен капталган сумка).

ПЛАСТ катмар (биринин үстүнө бири катталышып прээти менен жаткан чөкмө тектерден пайда болгон тоо тектеринин бир формасы).

ПЛАСТОВА'Я ВОДА' катмар суусу (суу өткөрүүчү тоо тектеринин арасынан агып жаткан жер астындагы суу).

ПЛА'ТО плато, жалпак дөңсөө (деңиз деңгээлинен 200 м бийиктикке чейин көтөрүлүп жаткан үстү түз же анча-мынча күдүрлүү дөңсөө тарткан түздүктөр. Айлана тегерегиндеги капталдары бийик кашатты түзүшөт, мисалы, Устурт платосу).

ПЛАТФОРМА платформа (1. жал-

пы Жер кабыгынын Протерозой заманынан бери тектоникалык кыймылдарга эч дуушар болбогон (болсо дагы эң начар болгон) бир область. Мындай жерлер эч катталыштарга учурабаган, мисалы, Орус түздүгү, же Орус платформасы. Түпкү тектер эң тереңдикте жатышат да үстү жаш чөкмө тектер менен капталып түз келишет; 2. темир жол станцияларында эл туруу үчүн жолдон көтөрүңкү (вагондун дөңгөлөгү менен тең) жасалган кичинекей катуу аянтча).

ПЛЕС плёс, ирим (түздүктөгү агымы абдан жай дарыялардын эки сайроонунун ортосундагы терең жерлер).

ПЛИОЦЕН Плиоцен (үчүнчүлүк доордун эң акыркы бөлүмү болгон Неогендин төртүнчүлүк доорго өтө бериштеги бөлүгү).

ПЛИТА плита (метаморфизалык тектерден туруп, бирок көп жолу интрузияланууларга учураган Жер кабыгынын бир бөлүгү. Плиталар көп убакытта платформалардын чет жакаларында кездешип, аянты жагынан кичине болот да Жердин кылымдык кыймылына көп жана катуу учурап турат).

ПЛОДО'ВЫЕ РАСТЕ'НИЯ жер жемиш өсүмдүктөрү (жемиш бактары, жүзүмчүлүктү жана жер жемиш өстүрүү ишин кучагына алган дыйканчылыктын бир тармагы. СССРде негизги райондору: Украина, Молдавия, Түндүк Кавказ, Закавказия, Европалык бөлүктүн ортолук бөлүгү, Орто Азия).

ПЛОДОРО'ДИЕ ПО'ЧВЫ жердин семиздүүлүгү (топурактын өсүмдүктөрдү ар кандай заттар жана суу менен жайыма камсыз кылып турууга жарамдуулугу). к. плодородная почва.

ПЛОДОРО'ДНАЯ ПО'ЧВА семиз жер (маданий өсүмдүктөргө эң зарыл болгон органикалык жана минералдык заттарга бай топурак кыртыштары. Мындай топурактар борпоң жана жумшак. Абаны, нымды, жакшы өткөзөт. Эки түрлүү жол менен түзүлөт: 1. табигый жол менен дин, кысыр аңыздарда; 2. ар түрлүү жер семирткичтерди (жергиликтүү, химиялык) колдонуу жолу менен).

120

ПЛОСКОГО'РЬЕ бөксө тоо, жалпак тоо. к. плато.

ПЛОСКОДО'ННАЯ ДОЛИ'НА жайык өрөөн.

ПЛО'СКОЕ РУ'СЛО жайык нук, тайыз нук (мындай нуктар суусу эң жай агып жер бетин көп анчалык өзгөртө албаган дарыяларга таандык).

ПЛОСКОРУ'СЛОВАЯ ДОЛИ'НА нугу жайык өрөөн (нугу жемирилүүгө аз учураган өрөөн).

ПЛОСКОСТНО'Я СМЫВ' тегиз жердеги жуулуш (айдоо талааларындагы, капталча жерлердеги топурактын туу менен чайкалышы. Биринчи мезгилде суунун салаалары жердин үстүнкү бетинен бардык жеринде бирдей көлөмдө топуракты агызып кетет. Демек топурактагы асылдар азаят да жер арыктай баштайт. Экинчи мезгилинде суунун чайкоосу катуу жүрүп, аңызда аңгектер пайда болот да соко жүргүзүү кыйындайт. Кийин акырындап олтуруп аң, жарларга айланат. Бул агротехниканы туура жүргүзбөөдөн келип чыгат. Булар болбос үчүн айдош жерлердеги айдоону, эңкейишти карай жал таштап айдабай, туурасынан кесип айдоо керек).

ПЛОТИ'НА бөгөт, бөгөөл, байламта (дарыя сууларын байламталардын жардамы менен өрөөндү туурасын бууп, көлмөлөр жасоого арналган бөгөөлдөр. Муну дарыядагы суунун деңгээлин көтөрүп, жасалма шаркыратмалар пайда кылып, суу кубатын алуу; суу жолун жакшыртуу, сугат үчүн бийик жерге суу чыгаруу үчүн колдонулат, мисалы, Волгадагы Щербатов, Куйбышев, Волгоград ж. б. бөгөөлдөрү электр кубатын берүү менен бирге суу жолун жакшыртат, Ангарадагы Братск бөгөөлү жалаң гана суу кубатын берет, Чүй дарыясындагы Орто-Токой суу сактагычы сугат үчүн гана пайдаланылат).

ПЛОТИ'ННЫЕ ОЗЕ'РА бөгөлгөн көл (көбүнчө тоо өрөөндөрүнүн капчыгайларынын ар кандай шарттарда мөңгүлөрдүн, туура суулардын агындылары менен жанар тоолордон бүркүлгөн материалдар же жер титирөөдөгү урандылар менен буулуп калышынан пайда болгон көлдөр. Мисалы, Памирдеги Таргез көлү. Чаткал тоо-

сундагы Сары-Челек, Кабактагы Ак-Көл ж. б.).

ПЛОТНОСТЬ НАСЕЛЕН'ИЯ элдин жыштыгы (жалпы Жер шарынын эл жашоого мүмкүн болгон жерлеринен 1 км² аянтына туура келген адамдардын саны менен өлчөнөт. Элдин жыштыгы эң эле ар кандай, мисалы, Бельгияда 1 км² жерге 300 дөн ашык, Японияда 250дөн ашык адам туура келсе, Австралияда 1,3 адам туура келет. СССРде жалпы жыштыгы 1 км² жерге 10,2 адам болсо, айрым жерлеринде Москва областында 246,5 адамга жетет. Эл эми Таймыр жарым аралында 25 км² жерге 1 адам гана туура келет).

ПЛОТНОСТЬ ЗЕМЛИ' жердин тыгыздыгы (белгилүү бир көлөмдө алынган жер массасынын ошондой эле көлөмдөгү суу массасынын тыгыздыгына (сууну 1 деп алабыз) салыштыргандагы айырма. Бирок жердин массасы андагы ар кандай тектерге, минералдарга, алардын тереңдикте жатыштарына жараша эң эле ар кандай. Жер кабыгынын эң үстүнкү бетинде анын орточо массасы 2,25 ке барабар болсо, жердин ички бөлүгүндө (ядросунда) 11—12 км.ге жетет. Океан суулары 1,02—1,04 тыгыздыкка жетет. Мына ушундай ченөөлөрдүн натыйжасында жердин орточо тыгыздыгын 5,52 ге барабар деп болжолдошот).

ПЛОТНОСТЬ МОРСКО'Я ВО'ДЫ' деңиз суусунун тыгыздыгы (дистиллирленген суунун алынган көлөмүндөй эле деңиз суусунун салмагы. Деңиздин үстүнкү бетиндеги суусунун тыгыздыгы (салмагы) 1,0275—1,0220 г барабар. Деңиз суусунун эң жеңили (тыгыздыгы начары) тропик алкагында, эң оору (эң тыгыз) уюлдарга жакын жаткан деңиз сууларында болот).

ПЛУТО'Н Плутон (Күн системасындагы чоң планеталар тобуна кирген 9 планета. 1930-жыл табылган. Күндөн 5,929 млн. км. алыстыкта турат, б. а. Жер менен Күндүн аралыгынан 39,7 эсе алыс. Күндү 247,7 жылда толук бир айланып чыгат. Диаметри али белгисиз, көлөмү Жердей болууга тийиш деп болжол кылышат).

ПЛЫВУ'Н жылбышкак (сууга абдан каныгуунун натыйжасында айдош же капталча жерлердеги жылбышып кетүүчү катмарлар. Жылбышкактар көбүнчө эң майда чаң сыяктуу кум катмарларында, чополуу жерлерде көп кездешет. Бул курулуштарда көп кыйынчылыктарды туудурат—өзгөчө шахта курууда атайын курулуштарды (калкандар, кудуктар ж. б.) курат).

ПЛЯЖ жээк куму (деңиз, көл же дарыя жээктериндеги суу тээп салган кум жалчалар).

ПОБЕРЕ'ЖЬЕ жээк бою, кылаа (куркактыктын деңиз же көл жээгине тийишип жаткан тилкеси).

ПОВЕ'РХНОСТЬ ЗЕМЛИ' Жер бети (Жер кабыгынын атмосфера менен тийишип жаткан бөлүгү. Анын формалары эң эле ар түрдүү болот).

ПОВЕ'РХНОСТЬ СУ'ШИ куркактыктын үстү, к. поверхность земли.

ПОГО'ДА аба ырайы (физикалык процесстердин натыйжасында атмосферадагы метеорологиялык кубулуштар бир мезгилде пайда болгон жерлер. Буга абанын температурасынын, нымдуулугунун, басымнын өзгөрүштөрү, шамал жана анын багыты, булуттуулук, жаан-чачын, туман, күн күркүрөө, бороон ж. б. кирет. Аба ырайы мезгил-мезгили менен жер бетине Күн нурунун келишине байланыштуу жыл мезгилдери, же күн менен түн ичинде жана абанын мезгилсиз орун которуп бир жерден экинчи жакка жылып кетиши менен өзгөрөт).

ПОДВЕ'ТРЕННАЯ СТОРОНА' ылымта, к. наветренная сторона.

ПОДВО'ДНАЯ СКАЛА' суу астындагы аска (деңиздердин жээкке жакын жерлеринде, тайыз жерлеринде кездешүүчү суу астындагы тоо тектери).

ПОДВО'ДНАЯ СО'ПКА суу астындагы чоку (деңиздин астындагы ылайлуу чоку. Ал суу үстүнө чыкпастан, сууну көбүрткөн газ кээде ылай чыгарып сууну ылайлантуу менен гана чектелет).

ПОДВО'ДНЫЕ ВУЛКА'НЫ суу астындагы жанар тоолор (океан, деңиз, сууларынын астындагы Жер кабыгынын катмарларынан жанар тоо-

121

лор жарылып чыгышы. Кээде алардын чокулары суу үстүнө чыгып аралдарды пайда кылат. Бирок деңиз, океандардагы мындай аралдар узакка турбай кайра жоголуп кетет же формасын өзгөртөт. Кээде узакка сакталып калат. Суу астындагы жанар тоолор көп убакта деңиз сууларынын жогорку бөлүгүнүн температурасын жогорулатып, андагы жаныбарлардын кыргыныг учурашына алып келет. Кээде мындай жанар тоолор атылганда сууну асманга көтөрүп, кара бууну күл менен аралаштырып чыгарып турат).

ПОДВОДНЫЙ СКЛОН суу астындагы каптал, к. материковый склон.

ПОДЗЕМНАЯ ВОДА жер астындагы суу (ар кандай жолдор менен пайда болушат да ар түркүн терендикте жатышат. Ошого карата: 1. жердин үстүнкү катмарындагы же жер астындагы суулар; 2. суу өткөрбөөчү катмар эки ортосунда жаткан, бирок басымы жок суу; 3. суу өткөрбөөчү катмар эки ортосунда жаткан, бирок басымы күчтүү келип артезиан сууларын берүүчү; 4. тектоникалык жеркакалардагы суулар болуп бөлүнүшөт. Тектоникалык сууларда көп убакта минералдык суулар жатат. Алар минерал эритмелери бай келип адамдарга дары катары колдонулат).

ПОДЗЕМНАЯ РЕКА жер астындагы дарыя (карстуу б. а. сууга тез эрүүчү тектерден (акиташ, бор, доломит) турган жер катмарларын суулар акырындык менен жеп олтурушу жер астында агын сууларды пайда кылышат).

ПОДЗЕМНЫЙ ЛЕД жер астындагы муз (жер астындагы кездешүүчү муздар. Алар: 1. сууга абдан каныккан тоо тектеринин тоңуп калышынан; 2. жер үстүндөгү эле муз, же кар кандайдыр бир себептер менен топурак, таш, кумдар менен көмүлүп калышынын натыйжасында пайда болушат. Алар убактылуу жана түбөлүк муз болуштары мүмкүн).

ПОДЗЕМНЫЙ ТОЛЧОК жер астындагы силкиниш (жердин ички күчтөрүнүн (магманын) эң төмөнкү катмарларда силкиништерди пайда кы-

лышы. Бул кыймыл жер үстүндө жер титирөөлөрдү пайда кылат).

ПОДЗОЛ подзол, күл топурак (күл топурактын пайда болуп жаткан өсүмдүккө азык болучу заттары эң аз, ным көп болот. Мындай аталышы күлгө окшош боз болгондугу менен байланыштуу. Күл топурак жалпы акиташка эң кедей болгон түпкү тектер үстөмдүк кылган жерлердеги токойлордо пайда болот. СССРде кара топураксыз токой тилкесинде кеңири таралган. Өзгөчө тайга зонасынын ортолук бөлүгүндө күчтүү өөрчүгөн. Анткени анын түндүгү сазга, түштүгү чымдуу кыртышка айланып кетет).

ПОДЗОЛИСТЫЕ ПОЧВЫ күл топурак, к. подзол.

ПОДЗОНА подзона (ири географиялык зонанын бир бөлүгү, мисалы, тайга зонасы түндүк, ортолук жана түштүк болуп үч подзонага; талаа зонасы — түндүктөн кара топурактуу, түштүктөгү күрөң топурактуу подзоналар болуп бөлүнүшөт).

ПОДЛЕСОК токой бадалы (токой арасында өскөн бадалдар жана майда ар түрлүү токой өсүмдүктөрү. Өзүлөрү кыйылган токойдун ордуна баса албаганы менен ал жерге чөп чыгарбай токой өсүмдүктөрүнүн кайта өсүшүнө (ным сактап, көлөкө жасап) шарт түзөт. Токой бадалы токойлордо гилген бак-дарактардын арасына гана кездешет. Ал эми кол менен татайын үрөнүн себиш керек же тиши керек).

ПОДМАНДАТНАЯ СТРАНА мандаттагы өлкө, к. мандатная территория.

ПОДНОЖЬЕ ГОР тоо түбү (тоолордун этектеринин түздүккө же өзөнгө келип кошулган жери, тоонун таманы).

ПОДОЛ тоо этеги (Украинадагы тоо этектериндеги түздүктөр. Мына ушундан Подольск дөнсөөсүнүн аты пайда болгон. Себеби ал Карпат тоосунун этегинде жайланышкан).

ПОДОПЕЧНАЯ ТЕРРИТОРИЯ опека алдындагы (асироодогу) территория, к. опека международная.

ПОДОШВА ГОРЫ тоо этеги (тоонун акырындап түзгө айланган бөлүгү).

ПОДПОЧВА топурак теги (топурак пайда кылуучу түпкү тек. Ар кандай талкалануулардын натыйжасында майдаланып топуракка айланып кетүүчү тоо тектери. Буга көбүнчө төртүнчүлүк доордогу агынды жана шилденди тектер кирет).

ПОДСОБНОЕ ХОЗЯЙСТВО көмөк чарба (көбүнчө айыл чарбада колдонулган термин. Анткени дыйканчылык менен мал чарбачылыгынын негизги тармактарынан башка ошолордун эле жергиликтүү элдин муктаждыгын камсыз кылуу үчүн багыт алган тармагы болот. Ал түгүл кээде айыл чарбанын эки ири тармагы бирине бири көмөкчү болуп калат, мисалы, пахта айдалган райондордо мал чарбасы көмөк чарба катарында өстүрүлөт; мал чарба райондорунда тескересинче дыйканчылык көмөк чарба болуп калат).

ПОДТРОПИКИ подтропик, к. субтропик.

ПОДЫ поды (орус түздүгүнүн Украина бөлүгүндөгү талааларда кездешүүчү аянты чоң чанак (чукурча) жерлер. Алар тегерек, көп убакта сүйрү формада болот да узундугу 5—6 км. тереңдиги 5—8 м. жетет. Ошондуктан жазында кар, жаан суусу толуп, майда саз чөптөрү чыгат).

ПОЙМА жайылма (дарыя жээгиндеги жазгы киргин суу каптап кетүүчү эң жапыз тектирчелер. Ири дарыяларда алардын жазылыгы 15—20 км. жана андан да ашып кетет. Жайылма үч бөлүккө: 1. нукка жана ша жаткан бөлүгү — бул жайылманын эң чети болуп майда шагыл, кумдар менен капталып сырткы көрүнүшү көп анчалык түзөң болбой жатат; 2. ортолук бөлүгү — агынды чопо тектерден турат да эң эле түз келет; 3. тектир бою — бул жайылманын эң төмөн жана сууга жакын жаткан бөлүгү болуп эски нук жана саздар көп кездешет. Мындан башка бийиктик жагынан үч баскычка бөлүнөт: 1. эң төмөнкү бөлүгү суу ичи — тал-теректер чыгат; 2. ортонку бөлүгү деп аталып, жайылма шалбаалары, көлдөр, кээ жеринде токойлор кездешет; 3. эң бийик бөлүгү суудан алыс жана бийик жаткандыктан кээ жылдары гана суу менен капталат. Жа-

йылманын чарбада мааниси өтө зор. Тулаңы чөп чабынды, мал жайыт, ал эми топурагы семиз жерлерин эгин талаасына айлантса түшүмдү эң көп берет).

ПОЙМЕННЫЕ ЛЕСА жайылма токою (Ыраккы Чыгыштагы Амур ж. б. дарыялардын жээгиндеги жайылмаларга жана суу ортосундагы аралдарга чыккан токойлор).

ПОЙМЕННЫЙ ЛУГ жайылма шалбаа, к. заливной луг.

ПОЙМЕННЫЙ ТИП МЕСТНОСТИ дарыя жээгиндеги жердин түрлөрү (жай айларында киргин суулар каптап жаткан дарыя боюндагы токою бар туландуу жайылмалар. Эң негизги өзгөчөлүгү айлана тегерегин караганда нымга бай келип, токой аралаш өскөн туландуу, кээ жери саздуу келет. Дарыялардын эски нуктарынын кээ жерлеринде «калган дарыя» деп аталуучу токтоп калган суулар, көлдөр кездешет. Аларды чөп баса баштаган. Бул жердин өзүнө ылайыктуу жаныбарлары болот. Мындай жерлердин мааниси чөл, жарым чөл зоналарынын чарбачылыгында өтө зор).

ПОЛЕВОДСТВО дыйканчылык (дан эгиндери, техникалык жана тоют өсүмдүктөрдү айдап, өстүрүү ишин кучагына алган талаа жумушу. Чарбада булардын мааниси өтө күчөп, аянты кеңейип, түшүмү да СССРде аябай артылууда).

ПОЛЕЗНЫЕ ИСКОПАЕМЫЕ пайдалуу кендер (экономикалык жактан эл чарбасына пайдаланууга жарактуу болгон табигый минералдык заттар. Алар казылып алынар менен же кайта иштетилгенден кийин пайдаланылат. Физикалык касиети жагынан: катуу, суюк, газ түрүндөгү болуп бөлүнөт; ал эми чарбадагы пайдалануу ыгы боюнча: күйүүчү отундар — көмүр, нефть, күйүүчү газ, күйүүчү сланец; курулуш материалдары — гранит, мрамор, акиташ, кум ж. б. химиялык сырьё-күкүрт, калий, туз, апатит, графит, ж. б.; отко чыдамдуу сырьелор, кара, туздуу жана сейрек металл рудалары болуп бир канча топко бөлүнүшөт. Жер катмарларында жайланышы жагынан катмарлуу кендер, өзөкчө болуп тар-

калган кендер болуп бөлүнөт).

ПОЛИВНО'Е ЗЕМЛЕДЕ'ЛИЕ сугат дыйканчылыгы (топурактагы жана абадагы нымдар маданий өсүмдүктөргө жетишсиз болгондо аларды ным менен канааттандыруу максатында топуракты сугаруу менен дыйканчылык кылуу).

ПОЛИМЕТАЛЛЫ полиметаллдар (түстүү металлдардын бир канчаларынын (коргошун, цинк, калий, жез, кээде алтын, күмүш ж. б.) бир рудада кездешкен түрү).

ПОЛИТИКО - АДМИНИСТРАТИВНОЕ ДЕЛЕНИЕ саясий административдик бөлүнүш (СССРдин элдеринин улуттук территориялык шарттары жана экономикалык өзгөчөлүктөрү жагынан республика, край, область, район, ж. б. болуп бөлүнүшү).

ПОЛНОЛУНИЕ толгон ай, айдын толушу (Айдын Жерге көрүнгөн бети Күн нурунан толук жарык болушу).

ПОЛОВОДЬЕ киргин суу (жыл мезгилине жараша эриген мөңгү, кар, жааган жамгырлардан дарыя сууларынын деңгээлинин кескин көтөрүлүшү).

ПОЛОНИНА полонина (Карпат тоолорунун Украина тарабынан тегиз тарткан капталдарындагы кеңири таркаган субальп зонасы. Туланы эң жакшы чыккандыктан жайыт үчүн кеңири пайдаланылат).

ПОЛОСА' тилке (ар түрлүү шарттар боюнча бөлүнгөн жер бетиндеги бир тилке).

ПОЛУДЕННАЯ ЛИНИЯ түшкү сызык (чак түштө түштүктөн түндүктү карай түшкөн көлөкө. Анын багыты меридиан сызыгына жарыш жатат да, ошол жердин географиялык меридианын көргөзүп турат).

ПОЛУКУСТАРНИК жарым бадал (буга сабагынын түп жагы жыгач сыяктанып катуу, уч жагы солкулдак бойдон калуучу майда өсүмдүктөр кирет, мисалы, куурай, жапакөкөмерен, ж. б.).

ПОЛУОСТРОВ жарым арал (куркактыктын деңизге же көлгө уркуяп кирип турган бөлүгү. Эки түрлүү жол менен пайда болот: 1. материктен бөлүнүп чыккан, бирок геоло-

гиялык түзүлүшү материк менен бирдей *Аппенин ж. а.*; 2. материкке кошулган, геологиялык жагынан алганда байыркы замандардагы материктердин калдыгы азыркы материк менен кошулуудан—*Индостан ж. б.*).

ПОЛУПУСТЫНЯ жарым чөл (өсүмдүктөрү жагынан чөл менен талаа зонасынын ортосунда жаткан тилке б. а. бул жерде талаа менен чөл өсүмдүктөрүнүн өкүлдөрү (көбүнчө Орто Азия менен Казакстанда) кездешет).

ПОЛУТОНКОРУННОЕ ОВЦЕВОДСТВО чала уяң жүндүү кой чарбасы (мурунку кылчык жүндүү кой чарбасы өнүккөн райондордо азыр ошол эски чарбанын базасында уяң жүндүү асыл тукум койлорго аргындаштыруу жолу менен өстүрүлүп жаткан жаны кой тукуму. Негизги максаты жергиликтүү шартка жараша мүмкүн катары кой чарбасын уяң жүндүү чарбага айландыруу, мисалы, Казакстан, Кыргызстан ж. б. республикаларда кеңири байкалат).

ПОЛУСАВАННЫ жарым саванна (субтропик зонасындагы эрмен, шыбак сыяктуу чөптөр өскөн талаалар. Анда өсүмдүктөр күздөн тартып жазга же жайга чейин өсөт да, жайында какшыма мезгилинде куурай калат. Буга Орто Азиянын тоо этектериндеги талааларды алууга болот).

ПОЛУФАБРИКАТ чала иштелген сырьё (өнөр жайдын айрым тармактарында сырьёну иштетүүдө толук циклден өткөзбөй, чала иштетилген бойдон калтырылган нерселер; толук жумушу башка бир ишканаларда аяктайт, мисалы, рудаларды казган жеринде пайдасыз таштарынан гана арылтат да, аны эритүү ишин башка жерде иштетет. Ошондой эле чала бүткөн кийим, чийки тамак-аш).

ПОЛУШАРИЕ жарым шар (жалпы Жер шарына колдонулган термин. Ал Жер шарынын экватордон алганда түндүк жана түштүк жарым шарларын, же батыш, чыгыш меридиан менен алганда батыш жана чыгыш жарым шарларга бөлүнүшүн түшүндүрөт).

ПОЛУШАРИЕ ЗЕМНОЕ Жер жарым шары. к. полушарие.

ПОЛЬДЕРЫ польдерлер (Европа-

нын Түндүк деңиз жээгиндеги деңиз деңгээлинен төмөн жаткан жерлер. Алар адам баласынын аракетин менен курулган тосмолор, бөгөттөр аркылуу деңизден ажыратылган. Ошондуктан анда дыйканчылык кеңири өөрчүп, эл эң тыгыз жайгашкан, мисалы, Нидерландия жана Германиянын түндүгүндөгү жерлер).

ПОЛЫНЯ' күбүр (1. сууга чейин оюлуп кеткен дарыя үстүндөгү муз же көл үстүндөгү муздардагы оюлуп кеткен чуңкурлар; 2. Түндүк Муз океанындагы муз жаракалары).

ПОЛЫНЯ' СИБИРСКАЯ сибирь күбүрү (Жаны Жер аралынын түндүк бөлүгүндөгү кээ жылдардын кыш айларында жээк бойлоп калкып сүзүп жүрүүчү муздар. Бул Исландия аралы жактап келген жылуу аба массасынын согушунан пайда болот).

ПОЛЬЯ поля (карстуу жерлердеги карстан пайда болгон узата кеткен чуңкур өрөөндөр. Аянты 1 км²—300 км² чейин жетет. Тегерегиндеги капталдары көп убакта акиташтардан турат. Кээ бир мындай өрөөндөрдүн түбүндө көлдөр кездешет. Поля Балкан жарым аралында, Крым, Кавказ тоолорунда, Француз Юрасында көп кездешет).

ПО'ЛЮС уюл (географияда мааниси эң эле ар түрлүү. 1. Жер шарынын түндүк, түштүк уюлдарын; 2. Жер шарынын магниттик уюлдарын; 3. сууктуктун уюлдарын; 4. дүйнөлүк б. а. асман уюлун белгилөө үчүн колдонулат).

ПО'ЛЮС МАГНИТНЫЙ магниттик уюл (Жер шарынын меридиандарынан кыйшайган магниттик сызыктардын кошулган жери. Жер шарында үч магниттик уюл бар. Экөө түндүк уюлга, бирөө түштүк уюлга жакып жатат).

ПО'ЛЮС МИ'РА к. полюс.

ПО'ЛЮС ХО'ЛОДА сууктун уюлу (кыш айларында температура эң төмөн түшүп, узакка суук болуп турган жерлер. СССР де Верхоянсктиндеги Яна дарыясынын бассейни эсептелет. Анда январь айынын орточо температурасы 50° болот. Оймякон районунда 70° чейин жетет).

ПО'ЛЮСЫ ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ географиялык уюлдар (түндүк жа-

на түштүк уюлдарга гана таандык).

ПОЛЯНКА жашандуу аянтча (токой арасындагы туланы коюу өскөн ачык жерлер. Чарбачылыкта жайыт, чөп чабынды, кээде айдоо катары колдонулат).

ПОЛЯРНАЯ ЗВЕЗДА' Алтын казык (Жер шарынын түндүк уюлуунун үстүндө ордуна жылбай турган чоң жылдыз. Ал жалпы ааламдын (асмандын) түндүк бөлүгүнүн уюлуна дагы көргөзүп турат).

ПОЛЯРНАЯ ЗОНА уюл зонасы (Жер шарынын уюлдарынан жама-лаш жаткан, климаты суук, өсүмдүк чыкпаган жерлерге айтылат).

ПОЛЯРНАЯ СТРАНА' уюл өлкөсү (бул термин жалпы уюлга жакын жаткан өлкөлөргө тиешелүү. Анын экваторлорду карай кеткендеги чек арасы жайкы 10° изотерма сызыгы болот. Бул райондор түндүк уюлда Арктика, түштүк уюлда Антарктида деп аталат).

ПОЛЯРНОЕ СИЯНИЕ уюл шооласы (уюлдарда жана ага жакын жаткан райондордо дайыма түн болуп калган мезгилде асмандын эң жогорку бөлүгүндө (80—90 км. бийиктикте) пайда болгон ар кандай өңдөгү нурулар. Алар атмосферанын бийик катмарларындагы газдарда күн нурунун сынып чагылышынан пайда болот. Үч түрлүү формада көрүнөт. 1. бир түстөгү иймек; 2. ар түрлүү түстөгү иймек; 3. жалын сыяктуу жаркырак).

ПОЛЯРНЫЙ КРУГ уюл тегереги (Жер шарынын түндүк жана түштүк уюлдары тараптагы экватордон 66°32' аралыкта жаткан жарыш сызык. Бул тилкеде (жарыш сызыкта) Түндүк уюл тарапта 22-декабрда, Түштүк уюл тарапта 21-июнда күн чыкпай жана 22-июнда түндүк уюл тарапта 21-декабрда Түштүк уюл тарапта күн батпай турган мезгил).

ПОЛЯРНЫЙ КЛИМАТ уюл климаты (күн нуру жыл мезгилдерин боюнча эң эле ар кандай өлчөмдө түшүп, кышы изгаардуу, узак, жайы суук, кыска болот; Көп убакта күн бүркөк, бирок жаан-чачын эң аз жаайт; катуу шамал үстөмдүк кылып, сууктан тоо тектери талкаланып, жер кыртышында түбөлүк тоң жаткан

район. Буга Европа менен Азиянын жана Түндүк Американын түндүк бөлүгү, Түштүк Американын түштүк бөлүгү кирет).

ПОМЕЩИЧЬЕ ХОЗЯЙСТВО помещиктик чарба (чоң аянтты ээлеген, жалданма дыйкан күчүн пайдаланган ири жеке чарба).

ПОМО'РЬЕ поморье (Польшанын Балтика деңизи тарабындагы бөлүгү).

ПОМО'РЫ поморлор (Ак деңиздин жээги менен Кола жарым аралын илгертеден бери (XII кылым) жердеген орустар. Алар мурун деңиз соодасында жана балыкчылык, деңиз жаныбарларына аңчылык кесибинде иштешкен).

ПОМО'ХА помоха, к. мгла.
ПОНО'РЫ понорлор (Карст райондорундагы чуңкур жерлердин түбүндөгү сууларды дайыма соруп турган түпсүз кудуктар же жаракалар).

ПОПЛА'ВЫ поплавалар (Подольск платосундагы суу бөлгүч дөңсөөлөрдүн арасындагы мезгил-мезгили менен суу каптап турган оёңчолор. Алар жылуучулукта дайыма жашыл тулаң менен капталып жатат).

ПОРАПО'ННОЕ РАЗЛИЧИЕ райондук айырмачылык (ири экономикалык райондордун табигый жана экономикалык өзгөчөлүктөрүнө жараша эл чарбасынын тармактарын жайгаштыруу максатында жүргүзүлгөн шарттуу чектер б. а. бир ири экономикалык райондо бир-биринен чарбачылык боюнча айырмасы бар бир канча майда райондор болушу мүмкүн).

ПОРО'Г босого (дарыялардын катуу тектерди жырып агып өткөн бөлүгү. Бул жерлер көп убакта эңкейиш келишет да, суу эң тездик менен агат. Демек көбүнчө тоолуу райондордо кездешет. Кээде түздүктөгү дарыялардын кээ бирлеринде да байкалат).

ПОРО'ДА тек (минералдык катуу тектер же тоо тектери. Пайда болушу жагынан эң эле ар түрдүү (магмадан, метаморфизден, чөкмө тектерден болушат).

ПОРТ порт (толкундан ылымта жерде, шиленди кум чополордон обо-

чо, үйөр муздардын жолунан четте турган табигый булуң же жасалма жол менен тосулуп кемелер токтоого ыңгайлуу болгон деңиз, көл же дарыя жээгиндеги жайлар. Бул жерде кемелерге жүк жүктөлөт, жолго отун, ичкенге суу алынат, кемелерди ремонттойт. Жүк сактоочу имараттар курулат. Азыр авиацияда самолеттор конуучу жайга да (аэропорт) колдонула баштады).

ПОСЕЛЕ'НИЕ жайгаштыруу, байыр алдыруу (1. жалпы эле айыл-кыштак; 2. жаңыдан өздөштүрүлүп же отурукташып жаткан жерлердеги жаңы пайда болгон элдүү пункуттар; 3. айбандарды жер которуштуруу).

ПОСЕ'ЛОК поселок (калкы айыл чарба жумушуна катышпаган кыштак, мисалы, жумушчу поселогу, дача поселогу жана курорт поселогу ж. б.).

ПОТО'К сел, агым (дарыя же жаан-чачын сууларынын кыска мөөнөт ичинде аябай көбөйүп кетиши; жалпы эле дарыянын агымы).

ПОТУ'ХШИЯ ВУЛКА'Н өчкөн жанар тоо к. вулкан.

ПО'ЧВА топурак, кыртыш (климаттык шарттардын, жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн жана адамдын таасиринин натыйжасында өзгөрүп, өсүмдүктөрдү минералдык заттар (тамактар) жана суу менен камсыз кылууга ыңгайлашып кеткен Жер бетинин үстүнкү бөлүгүн каптап жаткан борпоң тоо теги. Механикалык түзүлүшү жагынан: кумдук, кумайлуу, чопо, чополуу болуп бөлүнөт. Пайда болушу жагынан: кыртыштуу күл топурак, саз топурак, боз топурак, кара топурак, кара күрөң топурак, күрөң топурак болуп бөлүнүп кетет. Жер шарында географиялык зоналар жана тоолуу райондордо бийиктик алкактары боюнча таркалат).

ПО'ЧВЕННАЯ ЗО'НА топурак зонасы (климаттык шарттарга жараша Жер шарындагы топурактын өзгөрүп, экватордон уюлдарга чейин алкактар боюнча таркалышы. Төмөнкү зоналарга бөлүнөт: 1. латериттүү же тропик топурагынын өңү кызыл, көп жаан-чачындын натыйжасында органикалык заттар тез чирип, туздар жуулуп кетип топуракта темир

окиси көп калат. Таркалган жерлери: Индия, Цейлон, Түштүк, Чыгыш Кытай, Япониянын түштүгү, Борбордук Африка, Мадагаскар, Борбордук Америка, СССРде Батыш Закавказьеде; 2. чөл топурагынын зонасы—климаты кургак келип, буулануу көп болуп, тоо тектеринин талкаланышынан пайда болот да шорлуу келет. Таркалган жерлери: Түндүк Африка, Азиянын борбору, батышы, Орто Азия, Казакстан, Түштүк Африка, Түштүк Америка, Батыш Австралия; 3. чөлдү талаа топурак зонасы—чиринди абдан аз, кээ жерлеринде шорлор кездешет. (СССРдин европалык бөлүгүнүн түштүк чыгыш жагы, Казакстан, Түндүк Американын батыш бөлүгү, Аргентинанын түштүк бөлүгү; 4. кара топурак зонасы—топурактын өңү кара, жаан-чачын, жетишерлик жаап, чөп өсүмдүктөрү коюу чыгып, чириндилер көп жыйналуудан пайда болот. (СССРде, Түштүк Европада, АКШда таралган); 5. начарланган кара топурак, кара топурак менен күл топурак зоналарынын ортосунда ичке тилкени ээлеп жатат; 6. күл топурак—ным өтө көп болуп, топурактагы чириндилерди жууп кетип, жалаң гана кремний кошундулары калган топурак. Бул Европа, Азия жана түндүк Американын ийне жалбырактуу токой тилкесин ээлеп жатат. 7. тундра топурак зонасы—климаты өтө суук, топуракта ным ашкере көп болуудан өсүмдүк калдыктары чирий албай чым көңгө айланып, кээ жеринде гана күл топурак кездешкен зона. Райондору: Европа, Азия жана Түндүк Американын эң түндүк бөлүгүндөгү тундра зонасын ээлейт).

ПО'ЧВЕННАЯ КАРТА топурак картасы (Жер шарында топурактын таркалыш закондуулугун көргөзүүчү атайын карта. Анда топурак пайда болушу (кара күрөң ж. б.) жана механикалык (чопо, кум, ж. б.) өзгөчөлүгү жагынан болгон белгилери өз алдынча көргөзүлөт).

ПО'ЧВЕННЫЕ ВО'ДЫ к. подземные воды.

ПО'ЧВЕННЫЙ ГОРИЗОНТ топурак катмары (өсүмдүктөргө пайдалуу зат сууну камсыз кылуучу топу-

рак кыртышынын катмары. Алар бир канча. Кээде бир эле жерде бир канча катмарды түзүшөт да, бир түрлүү топурак катмарынын үстүндө же астында экинчи түрлүү топурак катмары жатат. Жер бетинин үстүнкү бөлүгүндөгү жалпы борпоң катмарды мүнтип талдоо, пайдасыз катмарды бөлүп таштоого мүмкүнчүлүк берет. Алар бир-биринен ныктуулугу, химиялык, механикалык түзүлүшү жана өңү жагынан ажырайт. Жалпы топурак катмары эллиозиялык жана химиялык деп 2 түрдүү жол менен пайда болот).

ПО'ЧВЕННЫЙ КОМПЛЕКС топурак комплекси (жер шартына (жер бетинин түзүлүшү жана негизги тек боюнча) жана климаттык шартка жараша бир жерде топурактын бир канча түрлөрүнүн пайда болушу).

ПО'ЧВЕННЫЙ ПРОФИЛЬ топурак профили (топурак катмарларынын пайда болушу аныктоо, же топурак катмарларынын катталышып жатышын көрүү үчүн казылган терең аң).

ПОЧВОВЕ'ДЕНИЕ почвоведение, топуракты үйрөнүү (топурак жөнүндөгү илим. Ал топурактын пайда болуш себептерин (биологиялык, физикалык, химиялык жолдор менен жана адамдын таасиринен) далилдейт жана үйрөтөт. Ошондой эле топурактын көп түшүм берүүчү жолдорун табуу үчүн да изилдөө ишин жүргүзөт. Өзүнчө илим катары орус окумуштуулары (В. В. Докучаев, П. А. Костычев ж. б.) тарабынан киргизилген).

ПО'ЯС алкак (географияда ар кандай географиялык алкактарды белгилөө үчүн колдонулуучу термин, мисалы, пояс физико-географический — физико-географиялык алкак тилке; Жер шарынын алкактарга (арктика, субарктика, мелүүн, субтропик, тропик, экватор) бөлүнүшү. Экватордон башкасы, түндүк жана түштүк уюл тарапка карай экиден болот. Мындан башка тоолуу райондордогу өсүмдүгүнүн, жаныбарларынын жана жер бетинин бирдейлиги менен бир-биринен ажырап турган (токойлуу, талаалуу, тулаңдуу) алкактар; Пояс высотный или вертикальный — тоо

алкагы; поясное время — убакыт алкагы; пояс затишья—мемирөө алкагы, экватордогу эки пассат алкагынын ортосундагы эч шамал сокпой тыптынч турган төмөнкү басымдуу зоналары).

ПО'ЯС ВЕРТИКАЛЬНЫЙ к. пояс.

ПО'ЯС ВЫСОТНЫЙ к. пояс.

ПО'ЯС ЗАТИШЬЯ к. пояс.

ПОЯСНО'Е ВРЕМ'Я к. пояс жана время поясное.

ПОЯСНЫ'Е ЦЕ'НЫ алкак баалары (ар кандай географиялык райондордогу мамлекет тарабынан коюлган баа. СССРдин территориясынын баа алкактарына бөлүнүшү көбүнчө товарлардын ташылган наркына жараша болот. Себеби, товар канчалык алыстыкка ташылса, ташуу чыгым, ошончолук көп болот).

ПО'ЯС ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ к. пояс.

ПРЕДГО'РЬЕ тоо этеги (түздүктүн тоолорго акырындык менен өткөн бөлүгү. Бул бөксө деп да аталат).

ПРЕДМЕ'СТЬЕ шаар жаны (при элдүү пункттарга жанаша жатып, чарбасы жагынан аларга көмөк чарба (дача, жашылча, сүт чарба) болуп калган райондор).

ПРЕДСКАЗА'НИЕ ПОГО'ДЫ аба ырайын күн мурун айтуу (метеорологиялык маалыматтардын негизинде аба ырайындагы ар түрлүү өзгөрүштөрдү күн мурун утурлап айтуу. Бул өзгөчө айыл чарбасы үчүн өтө зор ролду ойнойт).

ПРЕДСТЕ'ПЬЕ к. лесостепь.

ПРЕ'РИИ прерии (Түндүк Америкадагы талаа өсүмдүктөрү менен капталган токойсуз түздүк. Канада менен АКШнын территориясында аскалуу тоолор менен (батышынан) аралаш токой, жазы жалбырактуу токой (чыгышында) ортосунда жаткан платону ээлеген тилке. Климаты континенталдуу келет. Чыгыш жагы жаан-чачынга бай келет да өсүмдүгү калың чыгат. Азыр бардык жери айдалып, при дыйканчылык (буудай, жүгөрү) районго айланып кеткен).

ПРЕ'СНАЯ ВОДА' тузсуз суу (составында минералдык туздары жок дарыя, көл суулары).

ПРЕСНОВО'ДНОЕ О'ЗЕРО к. пресное озеро.

ПРЕ'СНОЕ О'ЗЕРО тузсуз көл (көбүнчө дарыя агып чыккан көлдөр тузсуз болот, мисалы, Байкал, Ладога, Соң-Көл. Суу агып чыкпаса да, куйган суу көп болгондо да, тузсуз болот, мисалы, Чатыр-Көл).

ПРИБО'П шарпылдак (деңиз, көл жээктериндеги катуу толкундун шарпылдагы. Ал суу тайыздаган сайын төө өркөчтөнүп күчөп, шарпылдак күч алат. Себеби толкундун агымынын астынкы бөлүгү жерге тийип ылдамдыгын жоготсо, үстүнкү бөлүгүндө толкун бөлүндү болуп, ак көбүк (ак эчки) пайда болот. Бийик кашаттуу жээктерге келип урунганда гана шарпылдак таркай баштайт. Бирок жээктен кайра артты карай кетип, жаны келе жаткан толкун менен урулганда дагы жаңы толкун пайда болот. Жээке урулган шарпылдак жээкти дайыма жемире берет. Бул көбүнчө ылымтасыз ачык жээктерде даана көрүнөт).

ПРИБРЕ'ЖНЫЕ ОТЛОЖЕ'НИЯ жээк катмарлары (деңиз шарпылдагы менен талкаланган жээктеги тоо тектеринин жана дарыя менен келген агынды тектердин тайыз жээктерге чогулушунан пайда болгон сайроодогу катмарлар. Суудан чыккан жээкте майда таш, сууга жакын бөлүгүндө жана тайыз жерлерде кум, терекчирээк барганда ылай тунмалары жатат).

ПРИБРЕ'ЖЬЕ кылаа (деңиз же көл жээгиндеги сууга тие жаткан ичке тилке).

ПРИВА'ЛКИ этек тоо (Жети-Суудагы тоо этектериндеги үчүнчүлүк жана төртүнчүлүк доордогу борпоң тектерден тургай адырлар).

ПРИ'ГОРОД шаар айланасы (1. жалпы эле шаар айланасындагы аймак, 2. шаарга жакын жайланышкан кыштактар; Алардын чарбасы шаар менен тыгыз байланышта болот).

ПРИ'ГОРОДНОЕ ХОЗЯ'ЙСТВО шаар айланасындагы чарба (шаар айланасындагы жерлерди, шаар калкын жашылча, жемиш, сүт, куш эттери менен камсыз кылуу үчүн багыт

алган чарба. б. а. при шаарлар тегерегинде жемиш бактарын, жашылча өсүмдүктөрүн сүт мал чарбасын, үй канаттууларын өстүрүүгө багыт алган айыл чарбанын тармактары).

ПРИДО'ННЫЕ ВО'ДЫ түпкү суу (океандын 1000 м. тереңдигинен төмөнкү бөлүгүндө бир канча метр калыңдыкта жаткан температурасы бирдей болгон суу катмары).

ПРИЗЕМНО'Й СЛОЙ ВО'ЗДУХА Жер бетиндеги аба катмары (жалпы Жер бетинин (топурак, суу өсүмдүктөрү да кирет) үстүн каптап жаткан 30—50 м. калыңдыктагы аба катмары. Анын (температурасы, нымдуулугу, жүргөн желинин ылдамдыгы) физикалык түзүлүшү көп учурда. Жер бетин каптап жаткан нерселер менен тыгыз байланыштуу).

ПРИЛА'ВКИ к. привалки.

ПРИЛИ'В деңиз ташкыны (Жер шарындагы океан, деңиз сууларынын Күн менен Айдын өз ара тартылыш күчүнүн таасири астында мезгил-мезгил менен Жердин жээкке жакын бөлүгүндө, деңиз деңгээлинин кескин түрдө жогору көтөрүлүп турушу. Анын эң азайган мезгилин тартылыш (к'отлив) деп атайт. Өзгөчө деңизди океанга кошкоң кысыктарда катуу (21 м. чейин) көтөрүлөт. Ачык океанда 1 м. ден ашпайт. Ал эми бекиген деңиздерде тартылыш күчү начар болгондуктан ташкын жакшы байкалбайт).

ПРИЛИВНА'Я ВОЛНА' ташкын толкуну (океан, деңиз сууларынын деңгээли ташкындап көтөрүлгөндө пайда болгон толкун. Дарыянын куйган жерлеринде ички кысыктарда океандан келген мындай толкун үстөмдүк кылып кетет да, көбүнчө дарыялардагы сууну тескери агызат. Мындай ташкын толкуну Амазонка дарыясында анын океанга куйган жеринен агымына каршы 900 км. чейин жетет, Св. Лаврентияда 560 км. жетет. Бул учурларда дарыяларда кадимкидей чоң толкун пайда болушу мүмкүн).

ПРИЛИВНА'Я ГИДРОЭЛЕКТРОСТА'НЦИЯ ташкын гидроэлектр станциясы (деңиз ташкындарынын күчүнөн электр кубатын алууга ар

налган электр станция. Бул жээкке жакын тайыз жерлерге атайын томолор куруп, алардын жардамы менен ташкындан пайда болгон толкун агымын электр станциясын карай жиберет да генераторлорду кыймылга келтирет).

ПРИЛИВНО'Е ТЕЧЕ'НИЕ ташкын агымы (ташкын жана тартылыштан деңиз суусу бир деңгээлде болбой турушунан пайда болгон агым. Океандарда ташкын агымы тынымсыз күнү-түнү менен жүрүп турат да, анын ылдамдыгы эки жолу артылат. Демек, суу дайыма кыймылда болот. Тар кысыктарда, дарыяга куйган жерлерде ташкын агымынын бардыгы багытын тез өзгөртүшү мүмкүн. Себеби ташкында агым кысык аркылуу булуңга кирсе, тартылыш башталганда кайра андан океанды карай агат жана бул жерлерде кээде тып-тынч болуп суу мелтиреп калган учуру да байкалат. Ачык океандарда Жердин өз огунда айланышына байланыштуу экватордо чыгыштагы батышты карай экватордон алыстаган сайын түндүк жарым шарда онго, түштүк жарым шарда — солго кайрыла баштайт. Кээ жерлерде ылдамдыгы саатына 10—15 км. чейин жетет).

ПРИМО'РЬЕ деңиз кылаасы (деңиз жээгине жакын жаткан кургак жер тилкеси. Кээде бир канча, оңдогон км. жазылыкка жетет, мисалы, ырааккы чыгышта Япон деңизинин жээгиндеги Сихоте-Алли тоосунун деңиз жак капталы бүт кирип кетет).

ПРИОЗЕ'РНАЯ ПОЛОСА' көл кылаасынын тилкеси (көл жээгиндеги кургак жер тилкеси).

ПРИПА'Й жээк музу, к. береговой лед.

ПРИРО'ДА жаратылыш, табият (бизди курчап турган материалдык дүйнө, аалам б. а. бизди курчап турган жандуу, жансыз жаратылыш).

ПРИРО'ДНАЯ ЗО'НА жаратылыш зонасы, к. Зоны географические.

ПРИРО'ДНЫЕ ГА'ЗЫ жаратылыш газдары (Жер кыртышынын тереңдигиндеги тоо тектеринин арасындагы боштуктарда чогулуп калган ар кандай газдар. Алар өзүнчө

чогулуп жаткан жана сууда эриген түрүндө кездешет. Газдардын түрлөрү көп. Бирок үстөмдүк, кылганы: метан, көмүр кычкыл газы, азот газдары болот. Булар пайда болушу жагынан: 1. биохимиялык-органикалык заттардын чиринишине пайда болот (метан, көмүр кычкыл газы, күкүрттүү суутек, азот); 2. метаморфозалык жана жанар тоо газдары эң жогорку температура менен эң күчтүү басымдын натыйжасында жер астында пайда болуучу газдар: суутек, хлор, күкүрттүү газ; 3. радиоактивдүү элементтерден пайда болгон (гелий, аргон, радий ж. б.) газдар; 4. атмосферадан жер кабыгынын тереңдигине кирген абадан пайда болгон газдар. Эл чарбасында өтө колдонулганы биохимиялык, радиоактивдүү газдар).

ПРИУСЛОВОЙ ВАЛ жээк жалы (түздүктөгү дарыялардын төмөнкү агымынын жээгинде агынды кум жана чополордун ойноп калышынан пайда болгон узата кеткен майда жончолор. Бийиктиги 5—6 м. ден ашпайт. Кээде мындай жалдар дарыяны эки жагынан кысып калып анын деңгээлин өскөн нуктун деңгээлинен жогору көтөрүп жиберет. СССР де Кубань жана Кура дарыясынын төмөнкү агымында жакшы байкалат).

ПРИУСЛОВЫЙ ДЮН жээк дюны (дарыянын жээктеринде чайканды кумдардан пайда болгон жалча дөбөлөр. Алар адегенде өсүмдүктөр менен начар капталып, бекий элек болгондуктан катуу шамал болгондо суудан алыстап көчүшү мүмкүн. Кийин акырындык менен өсүмдүктөр чыгып, туруктуу жалчалуу дөбөгө айланып калат).

ПРИСТАНИ пристань (кемелер келип токтош үчүн жээктерге атайын жасалган курулуштар. Суунун тереңдигине жараша ар кандайча курулат. Эгерде жээк терең болсо пристань жээктин өзүндө, тайыз болсо кеме токтоого ыңгайлуу терең жерге чейин көпүрө курулуп анан суунун үстүнө п. курулат).

ПРИТОК куйма (негизги дарыяга келип куйган туура суулар).

ПРИЧЛЕНЕННАЯ РАВНИНА к. первичная равнина.

ПРОВАЛЬНОЕ ОЗЕРО түшүп

кеткен көл (тоо тектеринин суу менен щелочтонуп отуруп эрип кеткен, ураган жерлерине пайда болгон карст көлдөрү. Суунун деңгээли жер бетинен бир топ төмөндө жатат. Көбүнчө акиташтуу жерлерде көп кездешет. Крым тоосунда, Горький областында кездешет. Аянттары кичине, терең болушат).

ПРОВИНЦИЯ провинция (жалпы аймакты райондоштурууда колдонулат: 1. физикалык-географиялык ташунуктоо географиялык зонадан кийинки чоң аянтты ээлеген (физико-географическая провинция) район бирдиги болот да, климаттын кеңдик боюнча таркалышы, геологиялык-геоморфологиялык шарттардын өзгөчөлүгү, өсүмдүк менен топуракка жана жалпы эле ландшафт өзүлөрүнүн белгилүү таасирин тигизет, мисалы, аралаш токой зонасынын саздуу Полесье провинциясы же токойлуу талаанын талаага айланып бара жаткан провинциясы б. а. провинция географиялык зонанын бир бөлүгүн гана түзөт; 2. кээ бир мамлекеттерде (Бельгия, Испания, Италия, ж. б.) административдик территориялык бирдик; 3. борбордон алыс жаткан райондорго (алардын маданияттан артта калгандыгын артыкча белгилөө үчүн) колдонулат. Мындай түшүнүк эл чарбасынын тармактары өлкөнүн территориясында бирдей өнүкпөгөн капиталисттик системага таандык).

ПРОВИНЦИЯ ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ физикалык-географиялык провинция к. провинция.

ПРОГАЛИНА токой арасындагы аянт (токой арасындагы чөп өсүмдүктөрү өскөн, аянты жагынан кичинекей ачык жерлер).

ПРОГНОЗ прогноз (аба ырайындагы боло турган өзгөрүштөрдү метеорологиялык маалыматтарга таянып алдын ала айтуу).

ПРОГНОЗ ПОГОДЫ аба ырайынын утурлоо (аба ырайындагы боло турган өзгөрүштөрдү илимий жыйынтыктар боюнча күн мурун айтуу. Ал үч түргө бөлүнөт: 1. чукул мөөнөткө — бир сутка же бир канча саат ичинде боло турган өзгөрүш; 2. узак мөөнөткө бир аз (10—15 сутка) күнгө; 3. узак мөөнөткө — бир

же бир канча айларга б. а. жылдын бир мезгилине толук. Мындагы маалыматтар аба ырайындагы булуттуулук, жаан-чачынды, шамалды, анын багытын, температураны жана коркунучтуу кубулуштар (добул, бороон-чаккын, туман, үшүк) жөнүндө алдын ала кабар берет. Мындай жыйынтыкты аба ырайындагы закон ченемдүүлүгүн туура билүүнүн натыйжасында чыгарат. Кыска мөөнөткө алынган утурлоо иши чоң аянтка жүргүзүлгөн метеорологиялык байкоолордун жыйынтыгы көргөзүлгөн аба ырайынын картасын анализдөө жолу менен жүргүзүлөт. Узак мөөнөткө утурлап айтууда советтик окумуштуу Б. П. Мультановскийдин синоптикалык методу кеңири колдонулат).

ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫЕ РАСТЕНИЯ азык-түлүк өсүмдүктөрү (дан эгиндери, жашылчалар, жемештер, бакча, май өсүмдүктөрү кирет. Булар дыйканчылыкта орчундуу орунду ээлейт).

ПРОДУКЦИЯ продукция (эл чарбасынын тармактары тарабынан белгилүү бир мезгилде (жумуш күчү, сырьё, убакыт) иштетилип, чыгарылган ар кандай товарлар жана чала иштетилген буюм менен тамактар. Өнөр жай продукциясы өндүргүч куралдарын жана элге кеңири керектүү товарларды чыгарууга багыт алса, айыл чарба өнөр жайларга сырьё, элге азык, тамак-аш чыгарат).

ПРОИЗВОДСТВО өндүрүш (адамдар заттарды жана жаратылыш күчүн пайдалануунун натыйжасында өзүнө зарыл азык тамак-аштарды өндүрүү куралдарын чыгаруудагы иш процесси).

ПРОЛИВ кысык (деңиз же көлдөрдү бир-бирине кошуп туруучу же көл, деңиздердеги булуңдарды негизги суу бассейнинен бөлүп турган ичке суу тилкеси).

ПРОЛЮВИИ пролювий (агынды тек, тоодогу тектердин ар түрлүү жол менен талкаланып калган майда бөлүкчөлөрүнүн эриген же жаан-чачын суулары менен тоо этегиндеги түздүктөргө агып келип топтолгон

агынды тек).

ПРОМИЛЛЕ промилле (сандын миңден бир бөлүгү. Аны % белгиси менен белгилейт. Бул бирдик менен суулардын туздуулугун, дарыя менен жолдордун өрүн же эңкейишин өлчөйт. Суунун туздуулугунун промили анын салмагынын 1000 ден бир бөлүгү болот).

ПРОМОИНА ангек (кокту-колоттордун таманында же тоо капталдарында жаан-чачын сууларынын таасири менен жер бетинин тилмеленип ангекке айланып кетиши. Анчалык терең болбогону менен жерди айыл чарбада пайдалануудан чыгарат. Анткени аларды түзөтүү мүмкүн эмес).

ПРОМЫСЕЛ промысел, өнөр кесибі (эң биринчи өз муктаждыгын камсыз кылуу үчүн б. а. жашоо үчүн болгон күрөш. Кол өнөрү, аңчылык, ж. б. ошондой эле кээ бир өнөр жай тармактарына (нефти, туз, балык) колдонулган термин).

ПРОМЫСЛОВАЯ КООПЕРАЦИЯ промысловая кооперация (өнөр жай ишканаларында социалисттик уюмдарда эмгекти туура уюштуруп, өнөр жай жана соода кооперативин чыңдоону максат кылып койгон СССР эмгекчилеринин ыктыярдуу коому. Негизинен элге кеңири керектүү товарларды чыгарып жалпы өнөр жайдын өсүшүнө зор көмөк берет б. а. жергиликтүү өнөр жай ишканаларынын башын бириктирет).

ПРОМЫШЛЕННОСТЬ өнөр жай (эл чарбалык мааниси жагынан: жалпы союздук, республикалык, жергиликтүү болуп бөлүнөт).

ПРОСТРАНСТВО мейкиндик (географияда төмөндөгү маанилерде колдонулат: 1. Жер шарындагы океан деңиздеринин же кургактыктарынын мейкиндиги; 2. асман жана аалам мейкиндиги; 3. аба мейкиндиги).

ПРОТЕКТОРАТ протекторат (капиталисттик дүйнөдөгү күчсүз мамлекетти күчтүү мамлекет өзүнө баш ийдирүүнүн азыркы мезгилиндеги бир түрү. Азыркы мезгилдеги П. бир өзгөчөлүгү андай мамлекет үчүн эл аралык укук сакталымыш болот. Чынында бир ири капиталисттик өл-

кө эл аралык укукту жамынып алып үстөмдүк кыла берет. П. болгондо өлкөдө үстөмдүк кылган мамлекетке өтөт).

ПРОТЕРОЗОЙСКАЯ Э'РА Протерозой эрасы (Архей менен Палеозой замандарынын ортосундагы мезгил. Ал мындан 510 жыл мурун аяктаган. Буга Карелиядагы б. а. Кембрийден мурунку катмарлар таандык болот да анда өсүмдүк, же омурткасыз жаныбарлардын да калдыктары эң аз сакталган).

ПРОТО'К салаа (дарыялар аралдарды пайда кылганда суунун салааланып бөлүнүп кетиши).

ПРОТО'ЧНОЕ О'ЗЕРО агын көл (суу агып чыгып турган көл).

ПРО'ФИЛЬ профиль (география менен геологияда жер бетинин түзүлүшүнүн же катмарлардын жатышынын туурасынан кесилгендеги көрүшү, мисалы, тоону, өрөөндү же катмарлардын туурасынан жара кесилиши. Алардын үстүндөгү өсүмдүк жана топурактары түшүрүлсө, аны ландшафт профили деп атайт).

ПРО'ФИЛЬНЫЯ ЛАНДША'ФТ ландшафт профили. к. профиль.

ПРОХО'Д өндүрү, капчыгай (бир тоо кыркасын туурасынан кесип өтүп кеткен кененирээк келген капчыгай же өндүр).

ПРУД байламта көл (суу аккан кокту же коолорду туурасынан бууп, жыйналган суусун сугат ишине, тегирмен жүргүзүүгө, балык өстүрүүгө пайдалануу).

ПРУДОВО'Е РЫ'БНОЕ ХОЗЯ'И-СТВО байламта көлдөгү балык чарбасы (байламта көлгө жашоого ыңгайлашкан балыктын атайын тукумдарын өстүрүүчү чарба. Мындай көлдөрдө балыктан башка сууда сүзүүчү үй канаттуулары да өстүрүлөт).

ПРЯД'ЛЬНЫЕ РАСТЕ'НИЯ була өсүмдүктөрү (була алыш үчүн айдалган (кара куурай, кенаф, рами, зыгыр, пахта ж. б.) өсүмдүктөр).

ПСЕВДОТЕРРА'СЫ жалган тектирлер (дарыя жээктеринин жарлардан агып түшкөн агынды тектердин жыйылып жаткан жери. Ал аллювиалдык тектерге эң окшош келет).

ПСИХРО'МЕТР психрометр (аба-

ным эң аз жана эң көп көлөмдөгү нымдуулугун ченөөчү жана абада жетпей жаткан нымдын көлөмүн көргөзүүчү аспап. Ал атайын кутучага бекитилген 2 термометрден турат. Бир кургак экинчиси суу чүпүрөк менен оролгон. Ал аба кургак болсо өзүндөгү сууну жогото баштайт, бирок температурасы кургак термометрге караганда төмөн болуп турат. Бул эки термометрдин көргөзгөн сандарынан атайын справочниктин жардамы менен абадагы нымдуулукту аныктоого болот).

ПТИЦЕВО'ДСТВО үй канаттууларын өстүрүү (мал чарбанын бир тармагы. Үй канаттууларын (тоок, каз, өрдөк, күрп ж. б.) арзан эт, жумуртка алыш үчүн өстүрөт. Булардын эти өтө арзанга түшөт себеби алар бат жетилет, аз жем талап кылат).

ПТИ'ЧЬИ БАЗА'РЫ канаттуулар базары, к. базары птичьи.

ПУРГА' бороон, борошо (катуу шамалдуу, ызгаардуу суук. Көп убакта борпоң карды учуруп борошолорду пайда кылат).

ПУ'СТОШЬ бош жер (чарбада пайдаланылбай жаткан бош жер).

ПУСТЫ'ННАЯ КОРА' чөл кабыгы (талкаланган же суу өткөрүүчү катмарлардан түрлүү суулар чыкпаланып төмөн кетип отуруп, туздар жыйналып калган жердин үстүнкү бети. Мындай жерлер чөлдөрдө көп учурайт).

ПУСТЫ'ННЫЯ ЗАГА'Р чөл ышы (чөлдөгү аска—таштардын, шагылдардын күн тийген бетинин кара же күрөң түс менен боёлушу. Ал чөлдөгү жаан суулары кургак турушунун натыйжасында темир окиси, марганец, кремнезёмдордун таш бетине катып калышынан болот).

ПУСТЫ'ННЫЯ КЛИ'МАТ чөл климаты (жаан-чачын жокко эсе болуп, абанын температурасы күндүзү эң жогорку, түндө өтө салкын болгон кургак климат).

ПУСТЫ'НЯ чөл (климаты өтө кургак келип, өсүмдүк чыкпай калган, кең аянтты ээлеген жер. Аба басымы жогору болгон түздүктөрдө жана тайпак тоолордо кездешет. Чөлдө абанын температурасы өтө

жогору (30°—40°), нымдуулугу жокко эсе болуу менен бирге жаан-чачын өтө аз (30-100 мм) жаайт. Топурак 70° чейин ысыйт. Чөл таштуу, шагылдуу, кумдуу, чополуу болуп бөлүнөт. Чөлдөрдө физикалык талкаланыштар күчтүү өөрчүгөн. Ошондуктан чөлдө уялуу аскалар, мамы сыяктуу таштар, столдой тоолор, темир окиси менен марганецтердин бөлүнүп чыгып таш бетине катып калышы байкалат. Жаан болсо нөшөрлөп гана төгүп кетип сел жүрүп кургак өзөндөрдү пайда кылат. Талкаланган тектерди шамалдар учуруп бир жерге чогултуп бархандарды — көчүп жүрүүчү кумдарды пайда кылат. Чөлдөр субтропик (Сахара, Араб чөлү) жана материктин ички бөлүгүндөгү (Орто Азия) чөлү болуп да бөлүнөт).

ПУТЕШЕ'СТВЕННИК саякатчы (география илимине жаңылыктарды кийрүү максатында жер кыдыруучу адам).

ПУТЕШЕ'СТВИЕ саякат (Жер шарынын ар кандай жерлеринде илимий максатта изилдөө жүргүзүү үчүн уюштурулган саякат).

ПУТИ'НА балык кармоо мезгили.

ПУТИ' СООБЩЕ'НИЯ жол катнаш (жүк жана эл ташуу үчүн колдонулуучу жолдор (темир жол, шоссе, суу) кирет).

ПУЧИ'НА айлампа, ирим (океан чуңкурлугу).

ПУШНИ'НА аң териси (жаныбарлардын кымбат баалуу терилери. СССРде андай жаныбарларга (калтар, суусар, тыйын чычкан, түлкү) аңчылык кылуу же аларды колдо өстүрүү жолу менен терилерин алышат. Буга коён багуу иши да кирет. Аң терилери кийим тигүү өнөр жагына сырьё катары кетет).

ПУШНО'Я ПРО'МЫСЕЛ аң терини промыслосу (аңчылыктын бир тармагы. Аң терилерин алуу, аларды

РАВНИ'НА түздүк, тегиздик (кургактыктардын, Жер бетинин бир формасы. Анчалык эңкейиш эмес болгондуктан бийиктиктеринин өйдө-ылдыйы көп анчалык байкалбай жер

ийлөө, өңдөө сыяктуу иштерин жүргүзөт. Аң терини промыслосунда түлкү, калтар, киш, тыйын чычкан, ач күсөн ж. б. терилери иштетилет. Аңчылык менен элинин көпчүлүгү кесип кылган жерде (түндүктө) кеңири өөрчүгөн).

ПУШНО'Я ЗВЕ'РЬ териси баалуу айбан (терилери кымбат баалуу (суусар, калтар, сүлөөсүн, түлкү, ач күсөн, аң-түлкү, тыйын чычкан) жаныбарлар кирет).

ПУ'ШТА пушта (Дунай дарыясынын ортолук бөлүгүндөгү Венгрия ойдуңундагы (35 миң км²) кең талаа. Илгери жайыт болгон, азыр дыйканчылык өнүккөн).

ПУ'ЩА калың токой; пуша (Белоруссиядагы жазы жалбырактуу калың токой).

ПЧЕЛОВО'ДСТВО балчелек чарбасы (айыл чарбанын бир тармагы. Бал мом берүү менен бирге айыл чарба өсүмдүктөрүнүн чаңдалуусунан жардам берип түшүмүн арттырат).

ПЫ'ЛЬНЫЕ БУ'РИ чандуу бороон (какшыма мезгилиндеги шамал менен кошо учкан майда бөлүкчөлөрү. Ал дыйканчылык үчүн зыяндуу анткени эгин талааларынан топуракты учуруп алып гана кетпестен, андагы эгиндердин тамырларын казып сыртка чыгарып кетет. СССРдин европалык бөлүгүнүн Түштүк Чыгыш тарабында кеңири таркалган).

ПЯТНИ'СТАЯ ТУ'НДРА темгилдүү тундра (эч качан чөп чыкпаган бети тегиз чополуу тундра. Алардын аянты эң эле кичине болот. Узун туурасы 10—20 см. ден 2—3 м. ге чейин гана жетет. Мындай ачык жерлер бир-биринен качык жатат да алардын аралыгында мох, эңилчек чыккан басырыкты кеткен оёңчолор жатат б. а. чополуу темгил дөңчө тартып, жогору көтөрүлгөнсүп жатат).

Р

бетинин салыштырма бийиктиги аз аралыкта билинбей калат. Деңиз деңгээлинен болгон бийиктигине жараша ойдуң (200 м. бийиктикке чейин) жана көтөрүңкү түздүк (200 м жогору)

болуп бөлүнөт. Пайда болуш жагынан: 1. алгачкы түздүк-деңиз астынан бошогон жерлер; 2. агынды тектердин жыйналуусунан: а) агындылары; б) көл тунна тектери; в) шамал учуруудан жыйналган; г) кар жана мөңгүлөр менен агып келген тектерден; 3. калдык (пенеплен) жана 4. жанар тоо лаваларынын кең мейкиндикти каптап тундурушунан пайда болгон тайпак тоолор).

РАВНОДЕ'НСТВЕНЕ күн-түн тенеелүү (жердин алкактарынын (экватор менен уюл райондорун албаганда) көпчүлүк бөлүгүндө күн менен түндүн ар бири 12 саатка барабар болуп тенелиши. Жылына эки жолу болот: жазында 21-мартта; күзүндө 23-сентябрда Астраномиялык эсептөө боюнча жаз, күздүн башталышы ушул күндөр болот).

РАДИА'ЦИЯ радиация (Күндүн жылуулук нурунун аалам мейкиндигиндеги электромагниттик толкун аркылуу өтүшү. Күн нурунун жерге жеткен бөлүгү андагы физико-географиялык процесстердин негизги булагы болуп эсептелет).

РАДИОЗО'НД радиозонд (атмосфера катмарынын 30—35 км. бийиктикке чейинки жана кээде андан жогорку бөлүктөрүндөгү абанын басымын, температуранын нымдуулугун өлчөөчү аспап. Ал атмосферага шарлардын жардамы менен көтөрүлөт да жерге кабарды радио толкундары аркылуу өзү эле берип турат. Ошондой эле шамалдын багытын жана ылдамдыгын да айтат).

РАДИОЛЯ'РИЕВЫЙ ИЛ радиолариялык ылай (деңиздердин эң төмөнкү тереңдиктеринде (4000—8000 м) пайда болгон ылай; ал радиоларлардын кремний калдыктарынан, акиташ үбөндүлөрүнөн, океандын кызыл чопосунун кошундуларынан турат).

РАДИОЛЯ'РИИ радиолария (деңиздеги эң эле майда планктон жаныбарлары. Чондугу 1 мм. ашпайт. Тропиктеги жылуу деңиздерде кеңири таркалган).

РАДУ'ГА көк желе, жез кемпирдин желеси (асмандын жогорку бөлүгүндө жамгыр катмарларынын тамчыларында күн нурунун сынуусунун

натыйжасында пайда болгон кубулуш. Ал жамгыр жаап өтүп кеткенден кийин асмандын ачык жагынан жамгырдуу булутка түшкөн күн нурларынын чагылуусунан пайда болот).

РАЗВИТИЕ БЕРЕГА жээктин өзгөрүшү (деңиз жээктеринин толкун шарпылдагы жана суусу менен желип талкаланышынан өзгөрүшү. Жээктердин өзгөрүүлөрү төмөндөгүчө пайда болушат: 1. жаш жээк—деңиз кургактыкты каптоосунан пайда болуп, булуң-буйткалары, деңизге кирип турган тумшуктары көп; 2. кашаттуу жээк — шарпылдак булуңдар толо баштайт; 3. эски жээктаасиринен тумшуктар желип кашаттар жазыланып кеткенде жээктер да түзөң тарта баштаган учуру. Бирок, деңиз төмөндөсө ал жээктер дагы өзгөрүшү мүмкүн).

РАЗВО'ДЬЯ ЛЬДА' муз жаракалары (деңиздеги муздардын араларында калган ачыктык. Бул ташкылдын же деңиз агымынын таасири менен муздардын жарылышынан пайда болот).

РАЗДЕ'Л МИ'РА дүйнөнү бөлүштүрүү (ири капиталисттик өлкөлөр өз пайдалары үчүн экономикасы начар өнүккөн өлкөлөрдү басып алуу жолу менен аларды бардык жагынан өзүнө каратышат. Бул экономикалык жана территориялык бөлүнүш болуп экиге ажырайт. Батыштагы ири капиталисттик өлкөлөр Африканы, Азияны, Түштүк Американын бир катар бөлүгүн, биринчи дүйнөлүк согушка чейин өз ара бөлүп алышкан. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин ал өлкөлөрдүн көпчүлүгү көз каранды эместикке жетишти).

РАЗЛИ'В ташкын, киргин суу (1. жалпы эле дарыя сууларынын деңгээлинин көтөрүлүшү; 2. Каспийдин түндүк жагындагы түздүктөгү деңизге жетпей жоголуучу дарыялардын дельталарында жаз мезгилинде суу астында калуучу кеңири аянт. Алар (бир айга жакын) көлгө айланып кетишет, Жайында соолгондо ордуна чөп калып чыгат. Чөп чабынды же малга жайыт болот).

РАЗЛО'М жарык, сынык (тоо тектеринин ар кандай күчтөрдүн таасири менен жарылышы).

РАЗМЕЩЕ'НИЕ жайгаштыруу (эл чарбасынын тармактарын географиялык мейкиндик боюнча жайгаштыруу б. а. ар бир райондун мүмкүнчүлүгүнө жараша чарбаны өстүрүү. СССРде бул план боюнча ишке ашырылат, мисалы, кара металлургия — темир кени, отун көп жерден, тамак өнөр жайынын көпчүлүгү түздөн-түз эл пайдаланган жерден орун алат).

РАПО'Н район (СССРдеги республикалардын, областтардын, крайлардын, округдардын жана ири шаарлардын составына кирүүчү административдик бирдик).

РАПО'Н ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ географиялык район (1. физико-географический район—физикалык-географиялык район, геоморфологиясы, климаты, топурак жана өсүмдүктөрү жагынан өзгөчөлүгү бар провинциянын бир бөлүгү; 2. экономика-географический район—экономикалык-географиялык район, өндүргүч күчтөрүнүн белгилүү бир территорияда айкалышы б. а. ал жердеги эл чарба тармагы өз ара эң тыгыз өндүрүштүк байланышта өсүшү. Бул район кээде бир канча республиканы (Орто Азия) же бир канча областтарды (кара топурактуу борбор) кучагына алат).

РАЙОНИ'РОВАНИЕ райондоштуруу (белгилүү бир территорияны физикалык-географиялык же экономика-географиялык райондорго бөлүү) к. район географический.

РАМЕ'НЬ түпт токой; рамень (СССР дин түндүк жагында карагайдан турган калың токойлор).

РАПА рапа (буулануунун натыйжасында абдан туздуу болуп кеткен туздуу көл суусу. Алардын тунуусунан чөкмө туз пайда болот. Бул суу дарыланууга колдонулат).

РАПАКИ'ВИ рапакиви (фин тилинде «чирик таш». Финляндияда шамалдан, жаан-чачын суусуна үбөлөнүп талкаланып турган кээ бир гранит таштары).

РА'СА раса (өңдөрү, дене түзүлүштөрү, чачтарынын өңдөрү, көзү жана түпкү чыгышы жагынан бир бирине окшош келген кишилердин антропологиялык тобу. Жер шарындагы адамдар үч чоң расалык топко

бөлүнөт: Негроид—Африканын борборунда, түштүгүндө, Австралияда, Океанияда; Монголоид—Азия, Түндүк, Түштүк Америкадагы жергиликтүү элдер; Европид—Европа, Түндүк Африка, Батыш Азия жана Индостан жарым аралында жашаган элдер).

РА'СОВАЯ ДИСКРИМИНАЦИЯ расалык дискриминациялоо, расалык кемсинтүү (АКШ жана Түштүк Африка Союзундагы жергиликтүү калктын укугуна чек коюу). к. дискриминация.

РАСТЕНИЕВО ДСТВО өсүмдүк чарбасы, дыйканчылык (айыл чарбанын бир ири тармагы. Дыйканчылыкты (дан, эгин, техникалык өсүмдүктөр), жашылча, жемиш, чөп эгүү, гүл өстүрүү жана токой олтургузууну кучагына алат).

РАСТИ'ТЕЛЬНОСТЬ өсүмдүк (белгилүү бир өлкөдөгү, район, областка таандык болгон өсүмдүктөрдүн тобу. Муну ботаниканын бир тармагы болгон фитоценология үйрөтөт).

РАСХО'Д РЕКИ' дарыядан агып кеткен суу (белгилүү бир убакта (секунда, жылда, айда) дарыядан агып кеткен суунун көлөмү (жыл менен). 1 м³ (сек же 1 км³) жыл деп алынат).

РАФИНИ'РОВАНИЕ рафинадоо, тазартуу (1. металлургияда эң жогорку сапаттагы техникалык металл алыш үчүн руданы (көбүнчө түстүү металлдарды (коргошун, жез ж. б.) керексиз жана зыяндуу нерселерден тазартуу; 2. тамак өнөр жайында: а) кант өнөр жайында тазарткан кумшекерлерден чакмак кант чыгаруу; б) чөп майларынан көмүр кычкыл комплексиндеги эркин жүргөн май кислотасын ар кандай боёк, жыт-жыбырдан тазалоо).

РЕ'Г рег (Сахара чөлүндөгү шагылдуу түздүк).

РЕГИО'Н регион (бардык физикалык-географиялык район бирдигине жалпысынан алынуучу термин, мисалы, бир өлкө же провинция, районго карата да колдонула берет).

РЕГИОНА'ЛЬНАЯ ГЕОГРА'ФИЯ регионалдык география (айрым материктердин, өлкөлөрдүн, административдик областтардын, физикалык-гео-

графиялык райондордун географиясы. Мында жогорку айтылган район же өлкөнүн жергиликтүү өзгөчөлүктөрүнө изилдөө жүргүзүлөт. Ошондуктан регионалдык география чарба үчүн зор ролду ойнойт).

РЕГРАДАЦИЯ ПОЧВЫ топурактын, кыртыштын жакшырышы (топурактын жакшыра баштаган учуру. Өзгөчө токойлуу талаадагы боз топурактарда чириндилердин көбөйүшүнөн кара же күрөң топуракка өтүп бара жатканы жакшы байкалат).

РЕГРЕССИВНАЯ ЭРОЗИЯ регрессиялык желпик (жер бетинин дарыя суулары же аңдар менен желпик бузула башташы. Бул сел жүргөндө же суу киргенде өзгөчө күчкө ээ болот).

РЕГРЕССИЯ регрессия (деңиздин чегиндеги кургак жердин аянтынын кеңейиши. Ал көбүнчө жердин деңиз астындагы бөлүгүнүн көтөрүлүшүнөн пайда болот).

РЕДИНА сейрек (токойлуу тундрадагы сейрек токой).

РЕДКОЛЕСЬЕ сейрек токой.

РЕЖИМ РЕК дарыя режими (дарыя суусунун көлөмү жыл мезгилдери боюнча өзгөрүшү. Ал ар бир жердин климаттык шартына, географиялык түзүлүшүнө жараша болот).

РЕЗЕРВАЦИЯ резервация (АКШ, Түштүк Африка, Австралияда жергиликтүү элди күч менен жалпы элден бөлүп көчүрүп барып таштаган чарбачылык үчүн эң ыңгайсыз жер).

РЕЗИНОВАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ резина өнөр жайы (химия өнөр жайынын эң негизги жана жаңы тармагы. Өнөр жайга жана эл турмушунда кеңири колдонулуучу резина буюмдарын чыгарат).

РЕЗКО КОНТИНЕНТАЛЬНЫЙ кескин континенталдуу (аба ырайы тез өзгөрүп туруучу, кышы суук, жайы ысык, жаан-чачын аз өлчөмдө жааган жерлердин климаты).

РЕЙД рейд (деңиз жээгиндеги, булуңдардагы, гавань же бухталардагы кемелер токтоого тереңдиги жагынан ыңгайлуу жерлер. Деңизде жээк тайыз болсо кеме жээктен алыс токойт да, жүк башка майда кеме, кабыктар менен ташылат).

РЕЙС рейс (транспорттук кый-

мылдын (кеме, вагон, автомобиль, транспорт самолёту) бир пункттан экинчи пунктка чейинки сапары).

РЕКА дарыя, агын суу (атмосфералык жаан-чачындан жыйналып, белгилүү бир нук боюнча дайыма же мезгили менен гана агып жаткан суу. Чарбада жана жер бетинин формасынын өзгөрүлүшүндө таасири өтө зор: агып өткөн жеринде кыртышты жеп нук пайда кылат. Д. имерилиштери көбөйүп отуруп эски нукту кедейтип, өрөөндөр пайда болот. Эпкейиштерден аккан жеринде босого же шаркыратмаларды, жай аккан жерлеринде иримдерди, нугунун эки жагында шиленди тектерди чогултуп кайта аны өзү кемирп тектирлерди, кашаттарды, деңиз, көлгө куйган жеринде дельталарды пайда кылат. Д. жалпы Жер шарындагы суунун океан менен кургактык арасында айланып жүрүшүн пайда кылат).

РЕЛИКТ реликт, эзелтен калган (байыркы геологиялык мезгилдерден ушул убакка чейин сакталып калган айрым айбандар, өсүмдүктөр тобу. Ошондой эле жер бетинин кээ бир эзелки бөлүктөрүнө колдонулат. Ошондуктан географияда көбүнчө тааал терминдерде колдонулат).

РЕЛИКТОВОЕ ОЗЕРО эзелки көл (байыркы кезде деңиз болуп турган жерде калган көлдөр).

РЕЛИКТОВЫЕ РАСТЕНИЯ И ЖИВОТНЫЕ эзелки өсүмдүк жана жаныбарлар (байыркы замандардан сакталып калган өсүмдүк жана жаныбарлар өкүлү. Алар келки жерди ээлебей ар кайсы жерде кездешет).

РЕЛИКТОВЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ ЛАНДШАФТА ландшафттын эзелки элементтери (байыркы замандардан ушул күнгө чейин сакталып калган ландшафттар).

РЕЛИКТОВЫЙ МОРФОЛОГИЧЕСКИЙ ЛАНДШАФТ эзелки морфологиялык ландшафт (азыркы физикалык географиялык шарттарга туура келбеген, эзелтен сакталып калган ландшафттын бир формасы. Бул байыркы геологиялык доордо пайда болгону менен кийинки географиялык шарттар аны өзгөртө элек жерлер, мисалы, Европанын түндүк жагындагы мореналуу жерлер).

РЕЛКИ релки к. гривы.

РЕЛЬЕФ жер бети (Жер бетинин түзүлүшүнүн формаларынын жалпы көрүнүшү. Ал жердин ички (эндогенный) жана тышкы (экзогенный) күчтөрүнүн таасири аркылуу өзгөрүп турат. Ички күчкө—Жер кабыгынын көтөрүлүшү же төмөн түшүп кетиши, тоо тектеринин кысылыштары кирет. Тышкы күчкө—Жер бетиндеги жана жер астындагы суулар, мөңгүлөр, деңиз толкундары, шамалдардын таасирлери кирет. Жер бетинин формасы ушул айтылгандардын таасиринин күчүнүн узактыгына, тоо тектеринин түзүлүшүнө жараша болот. Жер бети: макрорельеф (жер бетинин ири бөлүгү, мисалы, бир келки тоо кыркасы: микрорельеф—жер бетинин майда бөлүгү: дөбөлөр, чуңкурлар; мезорельеф (макро менен микрорельефтин ортосундагы түшүнүк, мисалы, капчыгай, дөбөлүү жерлер).

РЕОМЕТР реометр (дарыя суусунун агымынын тегиздигин өлчөөчү аспап. Агымдын тегиздиги аспаптагы калакчанын айланышынан билинет).

РЕПАРАЦИЯ репарация (согуш баштап коюп өзү жеңилип калган мамлекет жеңген мамлекетке айып катары бардык чыгымын төлөө).

РЕСПУБЛИКА республика (чексиз бийлик жоюлуп, анын ордуна башкаруучу аппарат эл тарабынан белгилүү бир мөөнөткө шайланган мамлекеттик башкаруунун бир түрү. Бирок капиталисттик өлкөлөрдө бийлик буржуазиялык тапка өтүп кеткен. Чыныгы демократтык республикалык форма СССРде жана социалисттик лагердеги өлкөлөрдө гана жүргүзүлөт).

РЕСТИНГА рестинга (Бразилиянын деңиз жээгиндеги сайроондорунан, чайкандыларынан, жалчаларынан түзүлгөн ландшафт).

РЕСУРСЫ ресурстар (жалпы чарбага пайдаланууга жарактуу болгон ар кандай (табигый байлыктар, товарлар, акчалар) нерселер).

РЕЧНАЯ ДОЛИНА дарыя өрөөнү; өндүр; к. долина.

РЕЧНАЯ СЕТЬ дарыялар, суу салаалары (бир территориянын жеринин бети агын суулар менен тилмеленип салааларга бөлүнүшү. Суу

салааларынын жыштыгы жаан-чачындын, жер астынан чыккан суунун көлөмүнө жараша болот).

РЕЧНАЯ СИСТЕМА дарыя системасы (агын суулар өз ара чогулуп олтуруп (бир-бирине куюп) жалпы бир агым менен көлгө же деңизге барып куюшу. Дарыя системасынын негизги дарыясы жана анын куймалары болот. Куймалардын дагы куймалары бар, мисалы, Сыр-Дарыянын негизги бир куймасы Нарын. Нарындыкы Көкөмерен, Көкөмерендики Жумгал, Суусамыр).

РЕЧНАЯ ЭРОЗИЯ дарыянын бузуулары (дарыялар өз нугунда жер бетин жеп отуруп өндүр, андан кенен өрөөндөрдү пайда кылат. Жер бетин бузуу: 1. суу талкалаган материалдар кошо агып келишинин натыйжасында; 2. суудагы аккан катуу тектер суу түбүн тытмалоосунун негизинде; 3. сууга кээ бир нукка туш келген тектердин (акиташ, доломит туздар) эрип кетишинен болот. б. а. мындай бузулуш өндүрдү тереңдетет жана кеңейтет).

РЕЧНОЙ БАССЕЙН дарыя бассейни (бир дарыя өзүнүн жана куймаларынын башталган жеринен тартып б. а. суу бөлгүчтөрүнөн тартып ээлеп жаткан алабы).

РЕЧНОЙ НАНОС дарыя шилендиси. к. нанос.

РЕЧНОЙ ТРАНСПОРТ дарыя транспорту, к. водный транспорт.

РЕЧНОЙ РЕЖИМ дарыя режими (дарыя суусунун агымы жыл мезгилдери боюнча (ылайлуулугу, суусунун көлөмү, туздуулугу, муздуулугу, жаныбарларынын болушу) өзгөрүшү. Бул өзгөрүштөр жер бетинин климаттык, геологиялык түзүлүшүнө, топурак өсүмдүктөрүнө, жашаган жаныбарларына байланыштуу болот).

РЕЧНЫЕ ТЕРРАСЫ дарыя тектирлери. к. террасы.

РИАСОВЫЙ ТИП БЕРЕГОВ риасовый тип берегов.

РИАСОВЫЙ ТИП БЕРЕГОВ риас түрүндөгү жээк (деңиздин тоолуу жээктери төмөн түшүп кетүүдөн тоо өрөөндөрүн суу каптап, тоо кыркалары суудан салааланып чыгып турган жээк. Тоо кыркалары деңизге көп убакта тике же бир аз кыйша-

Ып кирип турат. Буга Испаниянын түндүк батышы, Ирландия менен Британиянын түштүк батышы, СССРде Севастополь бухтасы кирет).

РИ'ГЕЛЬ ригель, босого (муздуктардан пайда болгон өрөөндөрдөгү, фиорддордогу аскалуу босоголор).

РИ'КША рикша (чыгыш өлкөлөрүндө (Япония, Индия ж. б.) кишилерди, жүктөрдү ташуучу кол араба жана аларды жөө ташыган адамдар).

РИСООЧИСТИ'ТЕЛЬНАЯ ПРО'МЫШЛЕННОСТЬ күрүч актоочу (жууластоочу) өнөр жай.

РИФ риф (деңиздин кемелер жүрө албай турган бөлүгү. Эки түрдүүчө пайда болот: 1. деңиздердин тайыз жерлериндеги суу астында же суудан аз гана чыгып калган аскалар; 2. океандардын коралл (шуру) аралдарынын көбөйүп колония болуп кетишинен пайда болгон тайыздыктар).

РО'ВНЯДЬ ровнядь (орус түздүгүндөгү жаан-чачын суусуна желбей кыртышы жакшы сакталган жалпак суу бөлгүчтөр).

РОДНИ'К булак (жер астындагы суунун жер бетине чыгышы. Ал жаан-чачындын жерге сиңип, суу өткөрбөөчү катмардын үстүндө чогулуп, катмарлардын жантайыш жагы карай ага берип кайта жер бетине чыгат).

РОН рон (Түштүк Тибеттеги терең капчыгайлуу эң кооз тоо өрөөндөрү).

РОСА' шүүдүрүм (атмосфералык жаан-чачындын бир түрү. Шүүдүрүм түнкү салкындын натыйжасында жер бетине жакын абадагы нымдардан көк чөптөрдүн, топурактын бетине майда суу тамчылары пайда болушу менен байланыштуу. Ал топурак тез суунуп, абада ным көп кезекте температуранын өзгөрүшүнөн пайда болот. Көбүнчө түндө күн ачык, шамал жок болсо шүүдүрүм көп болот).

РО'ССЫПЬ корум (физикалык-химиялык жолдор менен талкалануунун натыйжасында тоо тектеринин талкаланып бир жерге чогулушунан пайда болуп үйүлүп жаткан таштар. Алар тоонун капталдарында, этектеринде кездешет).

РОЩА чок токой (кичинекей аянтты ээлеген токой. Көбүнчө токойлуу талаада, токой чыккан тоолуу райондордо кездешет).

РУБЕ'Ж чек, чектин ары жагы (эки мамлекеттин ортосундагы чек ара тилкеси).

РУДА' руда (составында ар түрлүү металлдар бар экономикалык жактан аларды чарбага пайдаланууга жарактуу болгон табигый минералдар, мисалы, темир, жез, коргошун ж. б. рудалар).

РУДНИ'К кен (металлдуу минералдар алынуучу б. а. руда кендери жайланышкан жер).

РУДНЫЕ ИСКОПА'ЕМЫЕ руда кендери (металлургия үчүн казылып алынуучу рудалары бар жерлер).

РУКА'В салаа (дарыялардын салааланып аккан бөлүгү. Чоң дарыялар көп салааланат).

РУМБ румб (айлана тегеректеги көрүнгөн горизонтту б. а. 360° ту 32ге бөлгөндүн бир (11°—15) бөлүгү. Демек, Р. турган жерден караганда горизонттун бир бөлүгүн көргөзөт. Румбду айтканда ага багыттарды кошуп айтат, мисалы, түштүк батыш, түндүк чыгыш, түштүк, түндүк ж. б. Азыр румб жалаң гана шамал менен агымдын багытын белгилөөгө колдонулуп калды. Геодезияда болсо румб дүйнөнүн төрт багытынын ортосундагы горизонттун бөлүгүн көргөзөт).

РУСЛО нук (дарыя кирбеген кезинде суу агып жаткан жер. Суу киргенде дарыя бүт өрөөндү каптап кетип, нук билинбей калат).

РУЧЕ'Я суу салаасы, булак (жаан-чачындын пайда болгон суулардын салаа-салаа болуп агышы же жер астынан чыккан булак жана булактын суусунун аккан бөлүгү).

РЫ'БНАЯ ПРОМЫ'ШЛЕННОСТЬ балык өнөр жайы (тамак өнөр жайынын балык жана деңиз айбандары: Кит, Тюлен, Морж кармоочу, аларды тазалоочу, иштеп чыгаруучу бир тармагы. Ал балыктарды кармап, аларды тазалап, туздоо, ыштоо, консервалоо, майып, икрасын алуу менен гана чектелбестен малга тоют катары балыктын этинен жана сөөгүнөн жасалган тоюттарды жана витаминдерди чыгарат).

РЫ'БНОЕ ХОЗЯ'ЙСТВО балык чарбасы, өстүрүү, к. рыбоводство.

РЫБОВО'ДСТВО балык өстүрүү (көбүнчө ички сууларда (дарыя,

көлдөрдө) балык байлыгын арттырыш үчүн балыкты уругунан чоңойтуучу заводдорду куруу жана жөнөкөй жол менен өстүрүү).

РЫБОЛО'ВСТВО балыкчылык (балык кармоо-балык өнөр жайынын бир тармагы).

РЫ'НОК базар (товар чарбасы. Саясий экономия маанисинде алганда дүйнөлүк чарбанын, же айрым өлкөлөрдүн, же райондордун ар кандай товарларга болгон муктаждыгы. Капиталисттик өлкөлөрдө товарларды сатуу жана сатып алуудан башка жумушчу күчүнүн да базарлары

САВА'ННА саванна (тропик зонасындагы бийик, сабагы катуу чөп аралаш өскөн токойлуу (акация, баобаб, нан жыгачы, пальма) талаа. Саванна негизинен Африканын Түштүк Американын, Австралиянын климаты бирде жаанчыл бирде кургак болуп өзгөрүп туруучу түздүктөрдүн ээлеп жатат. Жаан жааганда чөп аябай чыгып токой жыгачтары көрөт. Кургакчылык башталганда чөп учуп токой жыгачтары саргайып жалбырагы түшө баштайт).

САДОВО'ДСТВО бакчылык; жемиш бактарын өстүрүү, к. плодовые растения.

СА'ЗЫ саздар (көбүнчө жаан-чачындын кээ жерлерге гана (токойдун жанында) жер астындагы суулардан пайда болуучу саздар. Тоо арасындагы жерлерде жайытка, ал түгүл чөп чабындыга жарайт).

САЙ сай (Орто Азия, Казакстан жана Борбордук Азиядагы дарыялардын кургак өндүрлөрү. Монголияда сайр, Түркмөнстанда чай деп аталат).

САЙР сайр, сай, к. сай.

САКСАУ ЛЬНИКИ сөксөөл токою (Борбордук Азия, Орто Азия, Иран, Афганистандын чөлдөрүндө өсүүчү сөксөөл жагычтары).

СА'ЛО шырғалаң (СССРдин европалык бөлүгүндөгү дарыялардагы кристаллга айлана баштаган, бирок бир-бирине кошула элек суу (муз) бөлүктөрү. Ал суунун бетине майга окшоп бөлөк-бөлөк болуп калкып

бар. Аларда айрым мамлекеттер жумушчу күчүнүн арзан базары болсо товарды кымбат сатуучу жай болот. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин дүйнөлүк базар эки системага: социалисттик, капиталисттик болуп бөлүнүп кетти. Б. СССРде айыл-кыштак менен шаарды байланыштыруу ролун аткарат да, элге кеңири керектүү товарларды жөнөтүп турат. 2) жалпы эле алды-сатты болгон жер).

РЫТВИНА ангек (тоо капталдарында, айдөш өрөөндөрдө жаан-чачын суулары жеп кеткен жерлер).

C

жүргөнүнөн улам шырғалаң деп аталган).

СА'ЛЬЗЫ сальзы, к. грязевые вулканы.

САМОСА'ДОЧНЫЕ ОЗЕ'РА тузу тунма көл (суусундагы ар кандай туз кошулмалары катуу затка айланып түбүнө чөгүүчү көлдөр. СССРде мындай көлдөр Каспийдин жээгиндеги ойдуңда (Эльтон, Баскунчак) Батыш Сибирь ойдуңунда, Крымда өтө көп. Алардын суусунун составында туздуулугу 28% чейин жетет да —30° сууктарда тоңбойт).

САМУ'М самум (Сахара чөлдөрдөгү күн көзүн көргөзбөй калган коюу чандуу, бир нече саат катары менен жүрүп туруучу абдан ысык жана катуу шамал. Кээде куюнга да өтүп кетет. Буб жүргөндө температура көтөрүлүп, абанын нымдуулугу кескин түрдө азая баштайт. Көбүнчө жаз, жай айларында болот).

САПРОПЕЛИТ сапропелит (өсүмдүктөрдүн (суу өсүмдүктөрү, бактерия) жана жаныбарлардын калдыктары ылайлар менен араланып калган катмар. Кээ биринен сапропель таш көмүрү пайда болот).

САПРОПЕ'ЛЬ сапропель (көлмөлөрдүн түбүндө өсүмдүктөр менен жаныбар калдыктарынын чөгүп олтуруп жыйналып калышынан пайда болгон ылай. Ал биологиялык, геохимиялык процесстердин натыйжасында таш көмүргө айланып кеткендери бар).

СА'РМА сарма (Байкал көлүнө

Сарма дарыясынан түндүк жана түндүк батыш багытта согуучу шамал).

САТУРН Сатурн (Күн системасындагы алтынчы катарда турган планета. Күндөн орточо эсеп менен 1226 млн. км. Жерден 9,5 млн. км. алыстыкта турат. Күндү 29,5 жылда бир айланып чыгат. Өз огунда 10 саат 14 минутта бир айланат. Тогуз жандоочусу жана экватору боюнча калпактын кырбуусу сыяктуу болуп курчап турган кырчоосу бар. Ал майда телолордон турат).

САХАРНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ кант өнөр жайы (кумшекер жана чакмак канттарды чыгаруучу тамак өнөр жайынын бир тармагы. Негизги сырьесу ширесинде канты бар өсүмдүктөр (кант кызылчасы, кант камышы). СССРде кант өнөр жайы кант кызылчасынын базасында иштеп Украинада, Кара топурактуу борбордо, Волга боюнда, Түндүк Кавказда кеңири таркалган. Ошондой эле Алтайда, Кыргызстанда, Грузияда, Казакстанда, Ырааккы Чыгышта да бар).

САХАРНЫЙ ТРОСТНИК кант камышы, бал камышы (тропик жана ага жакын ысык жерлерде өсүүчү көп жылдык өсүмдүк. Бою 4—6 м. жетет. Сабагынын ширесинде кант 14—20%-ке жетет. Родинасы Индия. Азыр Индияда, Куба аралдарында, Гавай аралдарында кеңири таркалган. Европада, Андалузияда гана өсөт. СССРде Тажикстанда Аму-Дарыясынын боюнда эгилет).

САХЕЛЬ сахель (Сахара чөлүнөн Судан саванналарына өтө баштаган өтмө катар зона. Өсүмдүгү саваннадай бай эмес. Бирок чөлгө караганда бир топ бай. Ал түгүл кургак сайларда жыгачтар да кездешет).

СБРОС таштанды (Жер бетинин үстүнкү катмарындагы өйдө чыгарылып ташталган катуу тектер. Алар созулуп жантайып же катмарлар менен жакташып жатышат. Жаратылышта жарака аркылуу үзүлгөн Жер катмары минишпей бир жагы көтөрүлүп, экинчи жагы төмөндөп ортосу ачык жик болуп калат. Эгерде катмарлар бир беткей

тепкич сыяктанып өөдө көтөрүлсө анда тепкичтүү ыргытынды дейт. Чулуу тоо теги эки жарака аркылуу үзүлүп эки жагы көтөрүлүп орто бөлүгү төмөн түшүп калган жерди (чункурду) грабен деп атайт (Байкал көлү). Ал эми эки жагындагы көтөрүлгөн бөлүгүн горст деп коюшат).

СБРОСОВАЯ ВПАДИНА ыргытынды чуңкуру (тектоникалык кыймылдын процесстеринин натыйжасында Жер кабыгынын төмөн түшүп айланысы жарылган катмарлар менен курчалып калган чуңкур жерлер).

СБРОСОВАЯ ГОРА ыргытынды тоо (Жер кабыгынын үзүлүшүнөн (жарылышынан) катмарлары көтөрүлүп калган бийик жерлер. Бул тоолуу өлкөлөрдүн кайталанып талкаланышынан пайда болот).

СБРОСОВАЯ ЛИНИЯ ыргытынды сызыгы (Жер кабыгынын тикесинен жарылган жеринин сызыгы).

СБРОСОВЫЙ ЛАНДШАФТ ыргытынды ландшафтысы (Жер кабыгынын жарылышынын натыйжасында жер бетинин ой, чуңкур, тепкичтүү же кезек тоолуу болуп калышы).

СБРОСОВЫЙ УСТУП ыргытынды тепкичи (Жер кабыгынын жарылган жеринин өйдө-төмөн болушунан катмарлардын тепкичтенип жатып калышы).

СВИНОВОДСТВО чочко чарбасы (мал чарбасынын бир тармагы, эт, май, тери жана кыл берет. Эң бат көбөйөт, тез чоңойот, жемди аз талап кылат да пайдалуу чарба болуп эсептелип, СССРдин бардык райондорунда өстүрүлөт).

СДВИГ орун алмашуу, жылышуу (тектоникалык талкалануунун натыйжасында Жер кабыгынын катмарлары биринин үстүнө бири жалпагынан жатып калышы).

СЕБХА себха (Түндүк Африканын чөлдөрүнүн оёң жерлериндеги шорлуу чополор).

СЕВЕРНАЯ ДОЛГОТА түндүк узундук (Жердин түндүк жарым шарындагы узундук сызыктар к. географические координаты).

СЕВЕРНАЯ ЛЕСОСТЕПЬ түндүк токойлуу талаасы (токойлүү талаа зонасынын түндүк бөлүгү. Токойго калыңыраак келет да, токой

боз топурагы менен кара топурак үстөмдүк кылат).

СЕВЕРНАЯ ТАЙГА түндүк тайгасы (тайга зонасынын түндүк бөлүгүндөгү токойлуу тундрага жана шата жаткан тилкеси).

СЕВЕРНАЯ ШИРОТА түндүк кеңдик (Жердин түндүк жарым шарындагы кеңдик сызыктар, к. географические координаты).

СЕВЕРНОЕ СИЯНИЕ түндүк шооласы к. полярное сияние.

СЕВЕРНЫЙ ПОЛЮС түндүк уюл, к. полюсы географические.

СЕВЕРНЫЙ ПОЛЯРНЫЙ КРУГ түндүк уюл тегереги; к. полярный круг.

СЕВЕРНЫЙ ТРОПИК түндүк тропик; к. тропик.

СЕДЛОВИНА кайкы (тоо кыркаларынын чокуларынын аралыгындагы төмөндөгөн жерлер. Алар антиклиналдык бүктөлүштөрдөн же тоо кыркаларынын жаан-чачын суулары аркылуу желип кетишинен пайда болот. Кайкылардын көпчүлүгүндө ашуу жолдору жатат).

СЕВЕРНЫЙ ЧЕРНОЗЕМ түндүк кара топурагы (күл топурак аралашкан кара топурак).

СЕЙНЕР сейнер (капчыктуу тор менен жабдылган балык кармоочу кеме).

СЕЙСМИЧЕСКАЯ ВОЛНА жер титирөө толкуну (Жер кабыгынын жер титирөөдөн силкигендеги таралган толкун).

СЕЙСМИЧЕСКАЯ КАРТА жер титирөөнүн картасы (жер титирөөчү райондорду, алардын борборлорун, таркалышын көргөзгөн карта).

СЕЙСМИЧЕСКАЯ ОБЛАСТЬ жер титирөө областы (жер титирөөгө дуушар болуп турган райондор. СССРде: Крым, Кавказ, Орто Азия, Байкалдын тегереги, Камчатка, Куриль аралдары. Чет өлкөлөрдө: Гималай, Кордильер, Анды тоолору, Япония аралдары, Европанын түштүк бөлүгү).

СЕЙСМИЧЕСКАЯ СТАНЦИЯ жер титирөө станциясы (Жер кабыгынын ар кандай силкиништерине байкоо жүргүзүүчү илимий жай).

СЕЙСМОГРАММА сейсмограмма (жер титирегенде маятниктин терме-

лишин өзү жазып туруучу аспап — сейсмограф менен жазылган жазуу. Анын жардамы менен жер титирөөнүн кайда болгонун, канчалык балл менен титирегенин, борборун аныктайт).

СЕЙСМОГРАФ сейсмограф (Жер кабыгынын термелишинин өлчөмүн белгилөөчү аспап. Эң көп түрлөрү, конструкциялары бар. СССРде кеңири таркалган Голицын менен Никифоровдун аспабы. Андагы байланган жүктүн салмагы электр термелишине айланып, эң алыскы райондордогу жер титирөөлөрдү байкоого жардам берет).

СЕЙСМОГРАФИЯ сейсмография (Жер кабыгынын жер титирөөлөр же башка (жардыруулар) күчтөр менен кыймылдоосун сейсмограф аспабынын жардамы менен жазган жазуу).

СЕЙСМОЛОГИЯ сейсмология (жер титирөөнү жана деңиз титирөөнү үйрөтүүчү геофизика илиминин бир тармагы).

СЕЙСМОМЕТР сейсмометр (жер титирөөгө байкоо жүргүзүүчү бардык аспаптар. Эң кеңири колдонулганы сейсмограф).

СЕЙШИ сейши (көлдөрдө же ички деңиздердеги чайпалыш же акпаган толкун. Бул убакта суу бетинен түбүнө чейин кыймылдайт да көлдүн же деңиздердин бир жагынын деңгээли көтөрүлсө, экинчи жагынын деңгээли төмөндөйт. Ортосунда гана ок деп аталган бөлүктөрүндө өйдө-төмөн байкалбайт. Бул өзгөрүштөр сырткы күчтөрдүн таасири менен байланыштуу, мисалы, атмосферанын басымы (тоодон соккон шамалдан, бороондон) көлдүн бир жээгинде тез өзгөрүп кетүүдөн пайда болот. Себеби басым көп жактан суу басым аз жакка агат да суу бир орунда чайпалат. Мына ушундан акпаган толкун пайда болот).

СЕЛЕВЫЕ ПОТОКИ сел. кыян. к. сели.

СЕЛЕННИЕ кыштак, к. село.

СЕЛИ сел (тоолордо күтүлбөгөн жерден пайда болгон кум, таш, чопо аралашкан суу ташкыны. Ал нөшөр жүрүп кетүүдөн же өсүмдүгү аз бийик капталдагы карлар тез эрип кетишинен пайда болот. С. эң катуу

агат да жолундагылардын бардыгын өзү менен кошо ала кетип кокту-котот өндүрлөрдү андатып, кээ жерлерин тундуруп кетет. СССРде Алматада, Чүй, Ысык-Көл өрөөндөрүндө, Кавказ, Копед-Даг тоолорунда көп болот).

СЕЛО' село, айыл-кыштак (1. калкы айыл чарбада кесип кылган элдүү пункттар; 2. айыл-кыштактын административдик жана чарба борбору болгон айыл, б. а. айлана тегерегиндеги кыштактарды административдик, чарба жагынан өзүнө тарткан кыштак).

СЕЛЬВА'СЫ сельвасы (Түштүк Американын Амазонка дарыясынын бассейнинде эбегейсиз чоң аянтты ээлеп жаткан түздүктө кеңири таркалган нымдуу тропик токою. Дарыя жээгиндеги жайылмалардын кирген суу каптап турган жерлеринде жалаң гана пальмалар өсөт. Дөңсөөлүү жерлеринде пальмадан башка жалбырактуу токой, лиандар өсөт).

СЕЛЬГИ сельги (Карелиядагы муздук доорунун мореналык жана башка жыйынды тектеринин арасындагы чуңкурларга пайда болгон көлдөр).

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО айыл чарба (эл чарбасынын негизги тармагы. Дыйканчылык жана мал чарбачылык болуп эки чоң топко бөлүнөт. Алар да бир канча тармактардан турат. Экономикалык география илиминде өзүнчө бир илимий тармак болуп кирет).

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАЯ ЗОНА айыл чарба зонасы (жер шартына, элдин машыгуусуна карап айыл чарба тармактарынын ар бир райондо ар башка багытта өсүшү).

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЕ МАШИНОСТРОЕНИЕ айыл чарба машиналарын куруу (машина куруунун негизги бир тармагы. Трактор, комбайн, соко, малаа, культиватор ж. б. айыл чарба шаймандарын чыгарат).

СЕНОКО'С чөп чабынды (туланын малга тоют катары чаап алууга жарактуу жерлер. Чөбүнүн түрлөрүнө жана чыккан жерлерине карата бир канчага бөлүнөт, к. луга).

СЕРИ'Р серир (Ливиядагы ша-

гылдуу чөл).

СЕРОЗЕ'М боз топурак (үстүнкү бети боз чаңгыл, 10—12 см. терендиктен 30—50 см. чейин күрөңгө айланып, андан төмөн кайта бозоруп кеткен чөл топурагы).

СЕРРА'КИ серраки (мөңгү муздарынын тиш-тиш болуп салааланып калышы. Ал муз жарыктарынын эриген суулары менен жуулуп олтуруп арсакталып калышынан пайда болот).

СНАЛИ'ЧЕСКАЯ ОБОЛОЧКА сналь кабыгы (Жер кабыгынын кремний, алюминий жана аба бөлүктөрү көп катмарлары).

СНА'ЛЬ сналь; к. сналическая оболочка.

СИДЕРИ'ЧЕСКИЙ МЕСЯЦ сидер айы (бул жылдыз айы деп аталат. Себеби Ай бир жылдызга тийгев убактысы 27,4 суткага барабар болот).

СИЛИКА'Т силикат (кремний кислотасынын туздары аралашкан минералдар. Алардын көпчүлүгү пайдалуу кен катары керамикага сырьё, отко чыдамдуу кирпичтерди, курулуш материалдарын алууга жумшалат).

СИЛУРИ'ЙСКАЯ СИСТЕ'МА силур системасы (Жердин геологиясынын тарыхындагы Палеозой заманынын экинчи системасы. Бул система таркалган жерде акиташ, чополуу сланец, кумай таштар кездешет. Калкандуу балыктар пайда болот. Өсүмдүк эң аз. СССРде кеңири таркалган райондору: Ладога, Онега көлдөрүнүн Финн булуңунун тегереги. Уралда, Орто Азия, Сибирде кездешет).

СИНДИКА'Т синдикат (капиталисттик монополиялык уюмдардын бир түрү. Анда капиталисттер товарларды чогултуп гана сатышат да, бул уюмга катышуучулар жеке соода жүргүзүү укугунан ажырайт. Бирок өндүрүш иш өз алдынча болот. Синдикат жалаң гана товарларды сатуу менен чектелбестен, өзүнүн мүчөлөрүнө сырьё сатып берип турат. Бул уюм деле жумушчуларды чексиз эзүүгө багытталган).

СИНКЛИНА'ЛЬ синклиналь (Жер кабыгынын бүктөлүштөрү. Синкли-

наль деп бул бүктөлүштө төмөн карай (б. а. *жердин ичин карай*) ийилип калган бөлүгүн айтат. Жер бетине чыгып калган бүктөлүштүн эки капталы канаттары деп, ал эми терең ийилген жери мульда, аны менен жарыш жаткан сызык огу деп аталат).

СИНОДИ'ЧЕСКИЙ МЕСЯЦ синод айы (Айдын эки бирдей фазасынын ортосундагы мезгил. Ал 29,5 суткага барабар. Ай ичиндеги күндөрдү саноо үчүн Айдын жаңырышынан кийинки жаңырганга чейинки аралыгы алынган. Кыргыздын эски ай санагында ушул эсеп жүргүзүлөт).

СИНОПТИ'ЧЕСКАЯ КАРТА синоптика картасы, аба ырайынын картасы (бул картаны түзүү үчүн бардык метеорологиялык станциялардын суткасына үчтөн кем жүргүзүлбөгөн маалыматтары (абанын басымы, температурасы, аба массасы, нымдуулугу, булуттун формалары, жааган жаан-чачын, шамалдардын багыттары) пайдаланылат. Булардын ар бири өз алдынча шарттуу белги менен коюлат да, аба ырайын алдын ала айтууда пайдаланат).

СИНОПТИ'ЧЕСКАЯ МЕТЕОРОЛО'ГИЯ синоптикалык метеорология (метеорологиянын бир бөлүмү болот да, атмосфера процесстерине, аба ырайына изилдөө жүргүзүп, аба ырайын утурлап айтууга илимий методдорду, теорияларды иштеп чыгат).

СИНТЕТИ'ЧЕСКИЙ КАУЧУ'К синтетикалык каучук (жасалма жол менен (*химиялык*) алынган резина өнөр жайынын сырьёсу. Синтетикалык каучук Россияда биринчи колдонулган. Азыр СССРде химия өнөр жайынын эң негизги тармагы. Негизги сырьёсу картофель. Азыр чекенелеп табигый газ колдонула баштады).

СИРО'ККО сирокко (Апенин жарым аралы менен Сицилия аралын карай түштүктөн согуучу шамал. Ал түндүк Африканын ысык жана кургак абасынын агымынан пайда болот. Бул шамалдын температурасы эң жогору, абадагы ным жокко эсе. Ал түгүл тоо капталдарынын далда жагында фёно өтүп кетип дагы кургай баштайт. Түндүк Италияга чейин жеткени менен ал жакка деңиз үстүн-

дөгү нымды кошо айдап барып нымдуураак болуп кетет).

СИСТЕ'МА ГЕОЛОГИ'ЧЕСКАЯ геологиялык система (Жер катмарынын пайда болушу жагынан бул же тигил геологиялык доорго таандык болушу, мисалы, Юра же Карбон системаларындагы катмарлар ошол гана доорлорго таандык).

СКАЛА' аска (тоо тектеринин тоолуу райондордо Жер бетине уркуяп чыгып калышы).

СКВОЗНА'Я ДОЛИ'НА ачык өрөөн, ачык тешик, өндүр (тоону туурасынан кесип өткөн өрөөн).

СКЛА'ДКА бүктөлүш, катталыш (жер катмарларынын бүктөлүшү. Тоо пайда болуу процессинде катмарлардын кысылуусунун натыйжасында чүлүк сыяктуу ийилип, же бүктөлүп калышы. Катталыштар: түз, кыйшык, жатып калган, оодарылып калган деп бөлүнөт).

СКЛА'ДЧАТОСТЬ бүгүлгөндүк, катталышкандык (капталдарынан кыска басымдын таасири менен тоо катмарларынын ийилип кетиши. Жер бетиндеги мындай бүгүлүштөр тоо тизмегин, катталышкан тайпак тоо, же ушул экөөнүн кошулган түрүн пайда кылат. Акыркыны моноклиналь же изоклиналь деп да атайт).

СКЛА'ДЧАТЫЕ ГО'РЫ катталыш тоолор (анчалык бийик эмес, узун тоо кыркасы. Ал жалаң гана чөкмө тектерден же кристалл аралашкан чөкмө тектерден пайда болгон. Бирок эң кеңири таркалганы таш көмүр, өзгөчө үчүнчүлүк доорго туура келет. Анда Атлас, Пириней, Альпы, Кавказ, Гималай ж. б. тоолор пайда болгон).

СКЛОН каптал (тоонун жантайган же тике көтөрүлгөн бети).

СКЛО'НОВАЯ ЭРО'ЗИЯ тоо капталынын андашы к. плоскостной смыв.

СКОТОВО'ДСТВО мал чарба (1. айыл чарба жаныбарларын (уй, кой, жылкы, төө, эшек, бугу ж. б.) өстүрүү жана аларды чарбада пайдалануу; 2. жалпы эле үй жаныбарларын колго көндүрө баштоо; 3. чарбасы артта калып көчмөн чарбасы өнүккөн кээ бир өлкөлөр; 4. кээде жалаң үй чарбасына колдонулат).

СКРУБ (скрэб) скруб (скрэб) (Австралиянын борбордук жана түштүк батыш бөлүгүндө чыккан дайыма көгөрүп туруучу ысыкка чыдамдуу бадалдар).

СЛА'НЦЕВАЯ ПРОМЫ'ШЛЕН-НОСТЬ сланец өнөр жайы (күйүүчү сланецти казуучу жана аны иштетүүчү өнөр жай. Негизги максаты отун катары колдонуу. Андан күйүүчү газ, күйүүчү май, ошондой эле дары-дармектер алынат. СССРде жергиликтүү отун катары кеңири колдонулган райондор: Эстония ССРи, Ленинград областы, Волга боюнда).

СЛЕПЫ'Е ДОЛИ'НЫ туюк өрөөндөр (карстуу жерлердеги чуңкурлар).

СЛО'ИСТО-КУЧЕ'ВЫЕ ОБЛАКА' катмардуу түрмөктөлгөн булут, к. облако.

СЛОН'СТОСТЬ катмарлануу, катталышуу (тоо тектеринин бөлүктөрүнүн катмар-катмар болуп (ар кандай камтарлар) биринин үстүнөн бири жалпагынан же эңкейиш тартып, же кыйгачынан жатышы б. а. көбүнчө чөкмө тектердин катмарланып жатышы).

СЛОН'СТЫЕ ОБЛАКА' катмардуу булут; к. облако.

СЛОЙ катмар, кабат (Жер шарынын бардык сфераларында колдонулуучу термин. Жер катмарлары, суу катмарлары, аба катмарлары).

СЛУ'ЖБА ПОГО'ДЫ аба ырайындагы кызмат (аба ырайынын маалыматтары боюнча кызмат кылуучу уюм. СССРде бул ишти Борбордук гидрометеорологиялык кызматы тейлейт да анын алдында аба ырайы институттары бар. Алар байкоону метеорологиялык станциялардын жардамы менен жүргүзөт).

СМЕРЧ куюн (абанын түркүк сыяктуу болуп жогору көтөрүлүшү. Ал муздак аба менен жылуу абанын кездешкен жеринде пайда болот. Кээде бороон-чапкынга өтүп көп кыйратууларды пайда кылат).

СМЕ'ШАННЫЙ ЛЕС аралаш токой (ийне жалбырактуу токой менен жазы жалбырактуу токой аралаш чыккан жер).

СМЫВ жуулган жер (эңкейиш жерлерден борпоң тектерди жаан-чачын суулары өзүлөрү менен агызып

алып кетиши. Бул кен аянтты ээлейт да бардык жеринде бирдей болуп аңгектер байкалбайт. б. а. мындай жерлерде жер бети жалпы жуулат).

СНЕГ кар (сампарлап кристаллга айланып түшкөн атмосфералык жаан-чачын. Формасы эң эле ар түрдүү, көбүнчө алты бурчтуу жылдыздай болот. Аба температурасы 0° тан төмөн түшкөндө пайда болот).

СНЕГОВА'Я ЛИ'НИЯ кар сызыгы (жайында тоо башындагы эрибей калган карлардын этек жагы кар сызыгы деп атагып анын деңиз деңгээлинен болгон бийиктиги географиялык кеңдикке, жаан-чачындын жаашына, тоо кыркаларынын багытына жараша болот, мисалы, Жаңы-Жер аралында 600 м. болсо. Анды тоосунда 4800 м; Кавказдын түндүк капталында 2900 м. түштүк капталында 2700 м. бийиктикте жатат).

СНЕГОВО'Я ПОКРО'В кар катмары (Жер бетин каптаган кар. Кышы суук болгон жерлердеги карлардын жыйналып калышы жана жайында тоо чокуларында жаткан карлар. Кар өзүнөн жылуулукту өткөрбөгөндүктөн топуракты тоңдурбайт да дыйканчылыкта мааниси өтө зор).

СНЕГОПА'Д кар жааш, кар түшүшү (атмосфералык жаан-чачындын кар түрүндө түшүшү).

СНЕ'ЖНАЯ КРУПА' шыбыргак (кардын эң майда бүртүктөргө айланып түшүшү).

СНЕ'ЖНАЯ ЛАВИ'НА кар көчкү (тоолордун бийик беттериндеги кар массаларынын өз салмагы менен кулап түшүшү).

СНЕ'ЖНЫЙ ОБВА'Л көчкү, к. снежная лавина.

СО'БОЛЬ киш (суусар сыяктуу териси кымбат, кемирүүчү жаныбар).

СО'ДОВАЯ ПРОМЫ'ШЛЕН-НОСТЬ сода өнөр жайы (натрий тузунан сода чыгаруучу химия өнөр жайынын бир тармагы. Сода тамак өнөр жайында (нан жабууда, ичмидик, самын), булгаары, кагаз текстиль өнөр жайларында кеңири колдонулат).

СОЗВЕ'ЗДИЕ топ жылдыз (Жерден көрүнүшүнө карап асмандагы жылдыздардын топко бөлүнүшү, ми-

салы. Үркөр, Үч аркар ж. б.).

СОЛЕНО'Е О'ЗЕРО туздуу көл (суусунда ар түрлүү туздары бар көлдөр. Кээ бирлери курган калган деңиздердин калдыгы болуп эсептелет. Климаты кургак, жери шорлуу райондордо бекиген көлдөргө куйган суулар туздарды агызып келип, буулануу көп болгондуктан туз чогула баштайт. Мындай көлдөр Казакстан, Орто Азия, Батыш Сибирдин түштүгүндө, Кара деңиздин жээгинде көп кездешет).

СО'ЛНЕЧНАЯ СИСТЕ'МА Күн системасы (Күндүн айланасында жайланышкан жана аны айланса жүргөн планеталар. Бардыгы тогуз: Меркурий, Чолпон, Жер, Марс, Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон).

СО'ЛНЕЧНОЕ ВРЕ'МЯ күн убактысы (Күндүн чыкканынан батканына чейинки убакты. Бирок күн убактысынын узундугу географиялык зоналар жана жыл мезгилдери боюнча эң эле ар кандай).

СО'ЛНЕЧНЫЕ ЧАСЫ' күн сааты (Күн убактысын өлчөөчү аспап. Ал ортосунда тикке канат сыяктуу орнотулган мамы жана сандарга бөлүнгөн циферблаттан турат. Канаттан санга түшкөн көлөкөлөр аркылуу күн убактысын билгизет).

СО'ЛНЕЧНЫЙ ГОД Күн жылы (Жер Күндү айлангандагы жазгы күн-түн теңелиштен келирки жолку теңелишине чейинки өткөн убакыт. Орточо сан деп жалпы Жер шары үчүн тропик зонасы боюнча алынат да 365 сутка 5 саат 48 минут 46 секундга барабар).

СО'ЛНЕЧНЫЙ КО'МПАС күн компасы (магнит уюлдарынын таасири тийбей калган жерлерде күн боюнча багытты табууга жардам берүүчү аспап. Түндүк уюл райондорунда күн тийген мезгилде гана колдонулат).

СО'ЛНЦЕ Күн (Күн системасынын борборунда турган тело. Жерден орточо аралыгы 149,5 млн. км. Эң жакын барганда 147 млн. км. эң алыстаганда 152 млн. км. Күн, ааламдагы жылдыздардын эң кичинеси жана өчүп бара жатканы. Аалам мейкиндигиндеги ылдамдыгы 20 км/сек жылат. Күн жалындап турган газ

шары. Күндүн бети сондолгон атом жана электрондон турган, Күн тажысы деп аталган жалындап оргутан желектерден турат).

СОЛ'НЦЕСТОЯ'НИЕ чилде (Күн асман экваторунун сызыгынан алыстаган мезгили. Бул жылда эки жолу болот: жайкы чилде — 22-июнь, күндүн абдан узарып бүткөн мезгили; кышкы чилде — 22 декабрь, күндүн абдан узарып бүткөн мезгили; мындай аталган себеби күн ушул мезгилде узарбай да, кыскарбай да токтоп калган сыяктуу болот).

СО'ЛЮДИ шорлонгон топурак (шордуу кыртыштан пайда болгон топурак. Ал шорлуу жерлерге нымдын артылышы менен чириндилер артылып, алюмо-силикат азайып б. а. шор менен чириндилердин кошулушунан пайда болот).

СОЛОНЦЕВА'ТЫЕ ПО'ЧВЫ шорпураак топурак (шорлонуусу анчалык көп болбогон топурак).

СОЛОНЕ'Ц шордуу жер (шорлуу жерлердеги жер астындагы суунун деңгээли төмөндөп кеткенден пайда болгон шор топурак. Топурактын тузу канчалык көп жуулуп кетсе өсүмдүк үчүн шорт ошончолук жакшырат).

СОЛОНЧА'К шор (жогорку бөлүгүндө сууга эрий турган туздары 1% жогору болгон шордуу топурак. Какшыма башталганда туз менен капталат да ным пайда болгондо былжыраган ылайга айланып кетет).

СОЛЬФАТА'РЫ сольфатар (жанар тоо жаракаларынан ысык бууга (100—200°) айланып чыгып жаткан күкүрттүү газдар. Ага суу буулары аралашат. Италиядагы Сальфатар жанар тоосунун атынан алынган).

СО'ПКА сопка (1. Кавказда ылайлуу жанар тоолор болгон жер; 2. Уралда, Сибирде токойсуз (жылаңач) тоо чокулары; 3. Камчаткада болсо атылып жаткан жанар тоолорго тиешелүү).

СОР шор (1. Казакстандагы шорлуу жерлер. Жайда соолуп калуучу туздуу көлдөргө да колдонулат. 2. Обь дарыясынын төмөнкү агымындагы киргин суу менен эки-үч ай капталып көл сыяктанып жаткан жерлер. Суу тартылганда акырындап

соолуп шалбаага айланат да чөп чабынды же жайытка айланат; 3. Байкал көлүндөгү сайроон кумдары менен бөлүнүп ичке тилке менен гана көлгө кошулган булуң.

СОСНОВЫЙ БОР кызыл карагайлуу токой; к. бор.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ социалисттик индустрия (оор өнөр жайдан) отун, металлургия, машина куруу өнөр жайынын (социалисттик жол менен өнүгүп), пландуу түрдө түзүлүшү. Бул эл чарбасынын материалдык-техникалык базасынын негизи болот.

СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ специализация (эл чарбасынын тармактарынын өндүргүч күчтөрүнүн табигый экономикалык шарттарга жараша союздук республикалар, ири экономикалык райондор же административдик областтар боюнча кесиптениши б. а. эл чарбачылыгынын тармактары же алардын өз ич ара кесиптенүүдө эмгек күчүн туура бөлүштүрүүнүн бир формасы. Специализация өнөр жайда үч жол боюнча ишке ашырылат: 1. даяр продукция чыгаруу (автомобиль, трактор, куруу) б. а. бир түрдүү машиналарды чыгаруу; 2. даяр продукциялардын кээ бир гана бөлүктөрүн (шарикоподшипник заводу — автомобиль, трактор үчүн) чыгаруу; 3. продукциянын бир гана жумушун аткаруу боюнча же технологиялык специализация. Айыл чарбада болсо райондун же зоналардын табигый, экономикалык шартына жараша жүргүзүлөт. Район же зонада план боюнча айыл чарбанын бир тармагы негизи болуп калганы көмөчү болот).

СПИЧЕЧНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ ширенке өнөр жайы (жыгач иштетүү өнөр жайынын ширенке чыгаруучу тармагы. Негизги райондору: Белорусия, Волга-Вятка экономикалык район, Алтай крайы).

СПЛАВ эритүү (эки же бир нече заттардын эритиндиси каткандан пайда болгон нерселер. Эритиндилерди алуу бир канча жол менен жүргүзүлөт: а) металл менен металлды (латунь, же жез же цинк менен); б) металл менен металл эмес (темир менен көмүр кычкыл газын); в) металл

эместерди бири-бири менен (ар түрлүү таштарды — табигый нерселерди, айнек менен шлактарды) аралаштырып эритүүдөн пайда болот).

СПЛАВИНА калкыма (жээктер көлдүн бетин карай сойлоп өсүүчү өсүмдүктөр. Украинанын түштүгү менен Кубанда кездешет).

СПЛАВ ЛЕ'СА сал агызуу (токой жыгачтарын дарыялардын агымы менен ташуу).

СРЕДИЗЕМНОМОРСКАЯ' ЗОНА Жер Ортолук Деңиз зонасы (жаан-чачындын көпчүлүгү кыш айларында жааган, бирок жыл бою анчалык деле көп эмес географиялык зонанын субтропик алкагы. Негизги району — Жер Ортолук Деңизинин жээктери. Жайы ысык, кургак болот. Анткени антициклондун таасири күчтүү. Кышында циклондун таасири менен салкын, нымдуу келет).

СРЕДИЗЕМНОМОРСКО'Н КЛИМАТ Жер Ортолук Деңиз климаты (Жер ортолук деңизинин тегерегиндеги субтропик климатында жаткан өлкөлөрдүн климаты. Жайы ысык, кургак, кышы нымдуу келет. Анткени жайында тропик аба массасынын таасири күчтүү келет да, пассат шамалы пайда болот. Кышта болсо пассат менен циклондун таасириnde жатат).

СРЕДИННАЯ МОРЕ'НА ортолук морена (жылып жаткан эки муздуктун кошулуп, алардын четки мореналары биригүүдөн пайда болгон морена).

СРЕДНЕВЫСОТНЫЕ ГО'РЫ жапыс бөксө тоолор (капталдары анчалык бийик эмес, 600—1300 м. бийиктикте жаткан тоо бөлүгү).

СРЕДНЕГО'РНЫЙ ЛАНДШАФТ бөксө ландшафтасы (орто бийиктикте жаткан тоолордун (600—1300 м. кээде 2000 м) ландшафтасы. Чокулары жондору жайык, капталдары жантик келип токой же чөп өсүмдүктөрү менен капталган болот).

СРЕДНЕЕ ВРЕ'МЯ орточо убакыт (Жер. Күндү бирде түндүк бирде түштүк жарым шарын каратып ооп айлангандыктан, Жердин уюлдарына карай сутка бирде узун бирде кыска болот. Ошондуктан орточо сутка убакытты асман экватору бо-

юнча алабыз).

СРЕДНЕЕ ТЕЧЕ'НИЕ ортонку агым (дарыя сууларынын ортонку бөлүгү).

СРЕДНИЕ ТЕМПЕРАТУ'РЫ орточо температура (абанын температурасы бир күндө, бир айда бир жыл ичинде бирдей болбой өзгөрүп тургандыктан, бир белгилүү убакыт үчүн орточо бир температураны эсептеп чыгарат, бир айдын орточо температурасын табыш үчүн, ошол айдын бардык күндөрүнүн орточо температураларын кошуп, чыккан сумманы кайра ал айдын бардык күнүнө бөлөбүз; жылдыкын болсо 12 айдын орточо температурасын кошуп кайта 12 айга бөлөбүз).

СРЕДНЯЯ ВЫСОТА' ГО'РНЫХ ХРЕБТО'В тоо кыркаларынын орточо бийиктиги (картада көргөзүлгөн бардык чокуларынын бийиктигинин сандарын кошуп, чыккан санды бардык чокуларга бөлүүдөн келип чыккан сан тоо кыркаларынын орточо бийиктиги болот. Ушул эле жол менен ашуулардын орточо бийиктиги табылат).

СРЕДНЯЯ ВЫСОТА' МАТЕРИКА'А материктин орточо бийиктиги (материктин бардык ой-дөңдөрүндө жүргүзүлгөн ченөөлөрүнүн жыйынтыгынын орточо саны. Азияныкы — 950 м.; Африканыкы — 715 м., Түштүк Американыкы — 580 м., Австралияныкы — 350 м., Европаныкы — 300 м.).

СТАЛАГМИТ сталагмит (көбүнчө акиташтуу үңкүрлөрдө акиташ эритиндисине бай суу тамчылары бир жерге тама берүүнүн натыйжасында күрдүн таманынан жогору карап мамы болуп жыйналып катып калган акиташ).

СТАЛАКТИТ сталактит (Үңкүрлөрдө же эски кен казылган шахтылардын үстүнөн тамган акиташтуу суулардын саркынды болуп токтоп калган көмүр кычкыл акиташы эмчек сыяктуу болуп төмөн карай б. а. сталактитти карай салаңдап турушу. СССРде эң атактуу мындай үңкүр Уралдагы Кунгур үңкүрү).

СТАМУ'ХА стамуха (уюл областтарында жээктеги сайроондорго келип жончо болуп чыгып калган же

аралча болуп калган муздар).

СТАНКОСТРОИ'ТЕЛЬНАЯ ПРОМЫ'ШЛЕННОСТЬ станок куруу өнөр жайы (ар кандай машиналардын тетиктерин жасоого арналган металл кесүүчү түрлүү конструкциядагы станокторду чыгаруучу машина куруу өнөр жайынын бир тармагы).

СТАНЦИЯ станция (1. талаа шартында ландшафтыга жана аба ырайына байкоо жүргүзүүчү туруктуу ишкана (географиялык станция, метеорологиялык станция); 2. темир жолу жана автомобиль жолдорундагы транспорттордун элдүү пункттарга токтоп өтүүчү жайы).

СТА'РИЦЫ эски нук, эски имерилиш, калган дарыя (түздүктөгү дарыялардын бир кезекте имерилип аккан жерлеринде суу төтөлөп жаңы нук салып алса, ал имерилиш көлчөгө, же сазга айланып калат. Ушул эски нук, же калган дарыя деп аталат да, дарыя суусу ташыганда сууга толуп, калган убакта негизги нуктан обочо калат).

СТА'РЫЕ ГО'РЫ эски тоо (геологиялык жагынан эң байыркы замандарда пайда болгон тоолор. Кийинки геологиялык доордо талкаланып түзөлө баштаган, мисалы, Урал, Аппалачи тоолору).

СТАНЦИЯ стацция (1. ландшафттык зонанын климаты менен топурагы, өсүмдүктөрү менен жаныбарлары бир түрлүү болгон подзонасы; 2. бир түрлүү жаныбарлар жашаган жерлер, мисалы, кош аяк чычкан — талаада гана, улар — бийик тоолордо гана жашайт).

СТЕКО'ЛЬНАЯ ПРОМЫ'ШЛЕННОСТЬ айнек өнөр жайы (терезе айнектерин, айнек идиштерди, оптикалык, техникалык, химия лабораториясына керек айнек аспаптарын ж. б. айнектерди чыгаруучу өнөр жай).

СТЕПНЫ'Е ЛУГА' тала туланы, к. луга.

СТЕПЬ талаа, талаа зонасы (түндүк жарым шардагы токойлуу талаанын түштүк жагынан орун алган жана түштүк Американын паппастарын ээлеген географиялык зона. Токой жыгачтары кезикпеген, кургак климатка ылайыктуу чөп өсүмдүктөрү гана өскөн мейкиндикте Кара топу-

рак үстөмдүк кылат. Азыр бардыгы эгин талааларына айланып кеткен).

СТЛАНЦЫ төшөлмө, жапалак (субарктиканын токой зонасына жакын жерлердеги жана бийик тоолуу райондордо жер бети менен сойлоп өсүүчү жыгач өсүмдүктөрү, мисалы, жапалак арча).

СТО'ПБИЩЕ конуш, жай (1. көчмөн элдердин убактылуу токтогон жерлери; 2. мал эс алуучу жай; 3. Сахалин менен Амур боюндагы элдердин (нивхи, нанайлар) кыштактары; 4. морж, тюлендердин тукумдоочу жайы, району).

СТОК агын суу, агын (1. бийигирээк жерден өңкейишти карай аккан суу; 2. белгилүү бир мезгилде дарыяларга, көлдөргө, океандарга келип куйган суулардын өлчөмдүү көлөмү. Суулар түрдүүчө пайда болот: 1. терендиктен чыккан жер астындагы суу; 2. кыртыш астында жаткан суу; 3. киргин суу; 4. жазгы кар суусу. Ушулар дарыяны тамактандыруучу негизги булак. Бирок агын суунун көлөмү климаттык шартка жараша өзгөрүп турат. Агым: көп жылдык орточо агым; бир жылдык орточо агым болуп бөлүнөт).

СТОЛИЦА борбор (бир мамлекеттин өкмөтү жана башкаруучусу ишканалары жайланышкан ири шаар).

СТОЛОВАЯ ГОРА' тектир тоо (капталдарынын бардыгы бийик кашатка айланып кеткен үстү жалпак тоолор. Тектоникалык же эрозиялык талкаланыштардын натыйжасында пайда болуп, бөксө тоолуу өлкөлөрдө жана лава менен капталган жерлерде таралган: Түндүк Африкада, СССРде Крымда).

СТОЛОВАЯ СТРАНА' жалпак тоолуу, өлкө, тектир тоолуу өлкө (чөкмө тектердин катмарлары биринин үстүнө бири катталып жаткан тоолор. Суулар андагы олтуруп же тектер бузулуп жаракаларга айланып үкөк сыяктуу келки тоолор п/б. Алардын үстү тегиз, чөкмө тектердин астында түпкү тек кезигет).

СТОРОНА' жак, тарап, өлкө жер (1. адам багыт алган тарап; 2. өлкө, жер).

СТО'РОНЫ ГОРИЗО'НТА гори-

зонт кактары (жерге ориентир жүргүзүү үчүн горизонтту карай алган багыт. Негизги горизонт жактары: түндүк (С), түштүк (Ю), батыш (З), чыгыш (В), түндүк чыгыш (С—В), түндүк батыш (С—З), түштүк батыш (С—З), түштүк чыгыш (Ю—В), түштүк батыш (Ю—З).

СТО'РОНЫ СВЕТА тарап; дүйнө тараптары, к. стороны горизонта.

СТО'ЧНОЕ О'ЗЕРО агып чыкма көл (дарыя агып чыккан көл, тузсуз көл).

СТО'ЧНЫЕ ТЕЧЕ'НИЯ агым (суу деңгээлинин бирдей болбогондугунун натыйжасында океан, деңиздерде пайда болгон агым. Ал суу деңгээли бийик тараптан жапыз тарапты карай агат. Көбүнчө ички деңиздерди океан менен кошкон кысыктарда байкалат, мисалы, Жер Ортолук Деңизиндеги, Балтика деңизиндеги кысыктар).

СТОЯ'ЧАЯ ВОЛНА' агымсыз толкун к. сейши.

СТРАНА' өлкө (1. бир коомдук түзүлүштөгү бир, же бир канча улут жашап жаткан белгилүү аймак; 2. белгилүү бир географиялык район, область, аймак; 3. дүйнө бөлүктөрүнүн өлкөлөрү. Страны западной Европы — Батыш Европанын өлкөлөрү; 4. дүйнө тараптары — батыш чыгыш).

СТРА'НЫ СВЕТА дүйнө тараптары, к. страна.

СТРА'НОВЕ'ДЕНИЕ өлкөнү таануу (айрым өлкөлөрдү, район же областтарды жалпысынан (физикалык жана экономикалык география жагынан) изилдөөчү географиянын бир тармагы).

СТРАТОСФЕ'РА стратосфера (тропосферанын үстүндө 80 км. бийиктикке чейин жаткан атмосфера катмары. Андагы озон газынын катмары күндүн ультрофиолет нурларын тосуп калып, температураны бийиктик боюнча төмөндөтпөйт).

СТРЕМНИ'НА шар агым (дарыя босоголорундагы же дарыянын абдан өңкейиштеген жерлериндеги агым).

СТРОЕ'НИЕ ГОР тоолордун түзүлүшү; к. складчатые горы, глыбовые горы, геосинклиналь.

СТРОЕ'НИЕ ПОВЕ'РХНОСТИ

жер бетинин түзүлүшү.

СТРОИ'ТЕЛЬНАЯ ПРОМЫШ-ЛЕННОСТЬ курулуш өнөр жайы (өнөр жайдын бир тармагы. Өнөр жай, транспорт ишканаларын, инженерлик курулуштарды, турак үйлөрдү маданий жайларды куруу ишин аткарат. СССРде курулуш өнөр жайынын оор жумуштарынын бардыгы механизациялаштырылган).

СТРОИ'ТЕЛЬНЫЙ МАТЕРИАЛ курулуш материалы (курулушка жумшалуучу ар кандай материалдар. Түрлөрү жагынан: 1. табигый таштар, талкаланган тоо тектери, кум, чопо ж. б.; 2. жасалма, илээшме зат—цемент, акиташ, гипс, жасалма таш сыяктуулар; кирпич, бетон, металл, сырлар, дубалга жабыштыруучу материалдар, айнектер).

СТРУКТУ'РА ПО'ЧВЫ топурактын структурасы (майдаланууга, үбөлөнүүгө ыңгайлашкан топурак. Айыл чарба (дыйканчылык) үчүн майда бөлүктөргө үбөлөнгөн топурак эң баалуу болот).

СТРУКТУ'РНЫЕ ТЕРРА'СЫ структуралуу тектирлер (түпкү тоо тектеринен аккан дарыялардын тектирлери, кашаттары. Тектирлердин тегин бирдей. Мындай тектирлер өрөөндүн калдыгы болбостон, капталдагы катмарлардын суу же шамалдын күчү менен акырындап кемирүүлүнүн натыйжасында пайда болот. Тектери эң эле жазы келет).

СТУЖ'А аяз, чыкыроон, карандай суук (кар жабаган кездеги суук).

СТУПЕ'НЧАТЫЙ ЛАНДШАФТ тепкичтүү ландшафт (суу өткөрүүчү жана суу өткөрбөөчү катмарлары горизонталь боюнча катталышып жаткан дөңсөөлүү өлкөлөрдөгү ландшафт. Мындай дөңсөөлөрдүн өрөөндөрдү же жалпы эле түзөндөрдү карай өңкейиш тарткан тарабындагы капталдарында суу өткөрүүчү катмар тик, суу өткөрбөөчү катмар жантайып жатышат да тепкичтүү ландшафтты пайда кылышат. Сибирдеги катуу тек менен чөкмө тек катталышып жаткан трапка мисал боло алат).

СТУПЕ'НЬ БАРОМЕТРИ'ЧЕСКАЯ бар баскычтары, к. барометри-

ческая ступень.

СУБАЛЬПИ'ЯСКИЕ ЛУГА' субальпы тулаңы (бийик тоолуу жерлердеги субальпы тилкесиндеги бийик чыккан ар түрлүү чөптөр. Бул жаанчачын жеткиликтүү жааган тоолуу райондордо: Кавказ, Алтай, Тянь-Шаньда көп кездешет).

СУБАЛЬПИ'ЯСКИЯ ПО'ЯС субальпы тилкеси (тоолуу райондордогу токой менен альпы ортосунда жаткан тилке. Токойго жакын жерде сейрек өскөн жыгач өсүмдүктөрү жогорулаган сайын жоголуп, жалаң гана узун өскөн чөптөр калып Альпы тилкесине жакындаганда чөптөрү дагы кыскарып кетет).

СУБА'РКТИКА субарктика (географиялык алкак. Арктикадан мелүүн алкакка өткөн тилке. Климаттык өзгөчөлүгүн эсептесе токойлуу тундра да кошулуп кетет).

СУ'БОРЬ суборь (кумайлуу топурактарда кайың, дуб карагай менен аралаш өскөн кызыл карагайлуу токой).

СУБТРО'ПИК субтропик (мелүүн алкактан тропикке өтүүчү географиялык алкак. Жер шарынын эки жарым шарларынын 30°—40° түндүк жана түштүк кеңдиктеринде жайланышып, б. а. эки субтропик алкагын түзөт. Жайы ысык кышы мелүүн келет. Жаан-чачындын таркалышы боюнча үч зонага бөлүнөт. 1. Жер Ортолук деңиз зонасы; 2. нымдуу субтропик; 3. кургак субтропик. Мында өсүмдүктөрдөн: цитрус, маслина, инжир, анар, курма, жүзүм, пахта, күрүч, чай бадалы өсөт).

СУБТРОПИ'ЧЕСКАЯ ЗО'НА субтропик зонасы; к. субтропик.

СУГЛИ'НИСТАЯ ПО'ЧВА кумдак чополуу топурак, к. суглинок.

СУГЛИ'НОК кумдак чопо (кум менен чоподон турган б. а. тоо тектеринин өтө талкаланган бөлүктөрүнөн турган топурак).

СУДОСТРОЕ'НИЕ кеме куруу (транспорт машиналарын куруунун бир тармагы. Кемелер курат: 1. деңиз кемелерин куруу деңиз портто-рунда: Ленинград, Мурманск, Одесса, Владивосток; 2. дарыя кемелери: Горький, Астрахань, Киев, Хабаровск ж. б.).

СУДОХОДНАЯ РЕКА кеме жүрүүчү дарыя (кемелер жүрүүгө ылайыктуу (агымы жай, терең, босоголор жок) дарыялар: Волга, Днепр, Обь, Енисей, Амур ж. б. б. а. түздүктөн аккан суулар).

СУДОХОДСТВО кеме жүргүзүү ишин тейлөө.

СУМЕРКИ күүгүм, иңир (күн баткандан кийин же чыгып келе жатканда качкан нурлар менен атмосферанын асман бөлүгүнүн жарык болушу).

СУПЕСЧАНАЯ ПОЧВА кумдук топурак (тоо тектеринин талкаланган майда бөлүктөрү. Составы чопо (10—12%) топурактуу майда кумдан турат).

СУПЕСЬ кумдук; к. супесчаная почва.

СУТКИ сутка (убакытты өлчөөнүн бир түрү. Күндүн чыкканынан кайра ошол мезгилге чейинки убакыт аралыгы 24 саатка барабар. Күн жана жылдыз суткасы болуп бөлүнөт. Жердин Күндү айлангыч өтүүсү бирдей болбогондуктан Күн суткасынын узундугу да жыл мезгилдери ичинде бирдей эмес. Жылдыз суткасы Жер өз огун толук айланганына барабар. Бул астрономияда колдонулат).

СУХОВЕЯ керимсел (СССРдин европалык бөлүгүнүн түштүк чыгыш тарабынан чыгыштан жай мезгилинде согуучу кургак ысык шамал. Абада ным 15%-тен ашпай калат. Ошондуктан өсүмдүктөргө өтө зыяндуу).

СУХОДОЛ кургак кокту.

СУХОДОЛЬНЫЕ ЛУГА кургак кокту шиберлери (1. дарыя бассейндеринин көтөрүнкү жаткан бөлүктөрүндөгү жашан жерлер. Көбүнчө түндүктөгү дарыялардын суу бөлүктөрүндө, тоолуу жерлердин дарыяларынын капталдарында кеңири таркалган; 2. суусу соолуп калуучу кээ бир дарыя өрөөндөрүндөгү шиберлер).

СУХОЯ ДОЖДЬ кургак жамгыр (кең аянтты ээлеген чөлдөрдөгү жай мезгилинде атмосфералык жаан-

чачындын жер бетине жетпей абада кайра бууланып кетиши. Себеби жерден көтөрүлгөн ысык аба жаап келе жаткан жамгырды толугу менен кайта бууга айлантып жиберет, мисалы, Кара-Кум, Кызыл-Кум, Сахара чөлдөрүндө).

СУХОЯ СУБТРОПИК кургак субтропик (чөлдүү райондордо жаткан жаан-чачын аз субтропик СССРде Орто Азиянын түштүк бөлүгү, Кура-Аракс ойдуңу кирет).

СУХОЯ ТУМАЯН боз (чөл райондоруна жакын жерлерде, чөлдөн көтөрүлгөн майда чандардын шамалдар аркылуу келип жетишинин натыйжасында абада пайда болгон туман сыяктуу боз).

СУХОПУТНЫЙ ТРАНСПОРТ кургактыктагы транспорт (кургак жердеги транспорт б. а. темир жана автомобиль жолдору).

СУХОСТЕПНАЯ ЗОНА кургак талаа зонасы (талаа зонасынын жарым чөл зоналарына жанаша жаткан тилкеси. Күрөң топурактуу, буудайык өсүмдүктөрү өсөт).

СУХОСТОЯ какшаал (сабагында туруп кургак калган жыгач, чөп, эгин; байыган саан мал).

СУША кургактык (материктерге жана жалпы эле Жер шарынын суудан баш жаткан жерлерине колдонулуучу термин).

СФАГНОВЫЕ БОЛОТА чым көңдүү саз (суу бөлгүчтөрүндөгү жалпа гана жаан-чачын суулары менен сазга айланган чым көңдүү жерлер. Сфагнум моху көп өсөт).

СЪЕМКА жерди тартуу, планга түшүрүү (жерди планга чоң масштабда тартуунун ыгы).

СЫРТ сырт (СССРдин Европалык бөлүгүнүн түштүк чыгыш жагындагы жалпак дөңсөөлөргө. Кыргызстанда бийик тоолуу райондордогу өрөөндөрдү ээлеген жерлер).

СЫРЬЕ сырьё, чийки мал (толук иштетиле элек өнөр жайга керектүү заттар).

СССРде техникалык өсүмдүк катары эки түрлүү: сары тамеки, көк таме-

ки айдалат. Сары тамеки — Украинанын батышы менен түштүгүндө, Молдавияда, Кавказда, Орто Азияда эгилет. Көк тамеки — Тамбов, Саратов, Воронеж областтарында, Алтай крайында).

ТАБУЯН үйр жылкы (чарбадагы ишине карата бөлүнгөн жылкылардын бир тобу. Жайыт үчүн айгыр үйүрү бөлүнөт).

ТАЕЖНАЯ ЗОНА тайга зонасы (күл топурактуу жерге ийне жалбырактуу токой өскөн мелүүн алкактын географиялык зонасы. Европанын, Азиянын, Түндүк Американын түндүк бөлүгүндө кеңири таркалган. Кышы суук жайы салкын. Жаан-чачын Европа тарапта арбын, Азияга өткөндө азаят. Жаныбарларга өтө бай: күрөң аюу, багыш, киш, мадыл, тыйын чычкан, коён, канаттуулардан: каракур, чил кара тоңкулдук ж. б.).

ТАЙГА тайга (мелүүн алкактын ийне жалбырактуу карагай токойлору (күңүрт ийне жалбырактуу тайга (карагай, пихта, кедр) жана ачык түстүү ийне жалбырактуу тайга (кызыл карагай, листвинница) болуп бөлүнөт. Токой арасында бадалдар көп. Көп жерлери көк жашыл түстөгү мохтор менен капталган. Кеңири таркалган жери СССРдин түндүк тарабындагы түздүктөр).

ТАЙФУН тайфун (Азиянын чыгыш жана түштүк тараптарындагы тропик өлкөлөрүндөгү циклон шамалы. Аябаган күчтөгү бороондуу шамалды пайда кылат. Алар (түштүк Кытай деңизинде Бенгаль булуңунда, Каранб деңизинде) тропик зонасындагы океан, деңиздерде пайда болот).

ТАКЫР такыр (Орто Азия менен Казакстан чөлдөрүндөгү үстү тегиз келип жарылып-жарылып кеткен, эч өсүмдүк чыкпаган катуу чопо топурагы. Мында чириндилер да жокко эсе. Үстүнкү бөлүгүндө көп убакта сууга эриген туздар кездешет. Жаан жаагандан кийин бул жерлерде убактылуу көлдөр пайда болот).

ТАКЫРНЫЕ ПОЧВЫ такыр топурагы (чөлдөрдөгү, такырлардагы кездешкен жука кыртыш. Карбонаты көп, чириндиси аз жарылып-жарылып кеткен кумай чополуу топурак.

Анда-санда өскөн өсүмдүктөрү бар). **ТАЛАЯ ВОДА** кар суусу, сары суу (ала шалбырттагы кар суусунун көлмөлөнүп калышы).

ТАЛЫВЕГ суу ичи (дарыя өзөндөрүнүн суу бойлоп кеткен эң терең бөлүгү жана аларды бириктирип турган ийри-буйру сызык. Кээде өзөндүн бүт таманына (суу ичине) колдонулат).

ТАМОЖНЯ таможня (чек арада бардык өтүүчү жүктөрдү законго ылайыктап текшерип жана жөнөтүлгөн товарларды үчөткө алып туруучу мамлекеттик мекеме).

ТАН тан (Тибеттеги бийик тоолуу чөл, жарым чөл, талаа, туздуу көл, туз жана шорлор менен саймаланган күдүрлүү түздүк).

ТАРЫН тарын (Якутиядагы чор кайнаган муз).

ТАСКЫЛ таскыл (Казакстанда жана Кузнец Ала-Тоосу менен Саян тоолорундагы жылаңач аскалуу чокулар).

ТЕКСТИЛЬНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ текстиль өнөр жайы (жеңил өнөр жайдын тармактары. Бөлгөн жип ийрүү, кебез, зыгыр, кеңаф, кеңир, джут булаларынан, жүндөн, чыныгы жана жасалма жибектен кездемелер токуучу жана ушул тармактарга керектүү сырьёлордун алгачкы жумуштарын иштөөчү өнөр жай).

ТЕКТОНИКА тектоника (1. жалпы эле Жер шарынын, же анын бир участкасынын кабыгына таандык болгон структура; 2. геологиянын бир тармагы болуп Жер түзүлүшүнүн закондуулугун, анын кыймылын жана тоолордун пайда болушун үйрөтөт).

ТЕКТОНИЧЕСКИЕ ВПАДИНЫ тектоникалык чуңкурлар; к. грабень.

ТЕКТОНИЧЕСКИЕ ГОРЫ тектоникалык тоолор (Жер кабыгынын кыймылынан катмарлардын үзүлүшүнөн жөнөкөй эле көтөрүлүп же катмарлар орун алмашып, тикесинен же жалпагынан жатып калган тоолор. Көп убакта катталыштарды, төшөлүштөрдү пайда кылат. Мындай тоолор: 1. катталыштардан турган — катталыш тоолор; 2. бир-бирине төшөлүп жаткан — төшөлмө тоолор;

ТАБАКОВОДСТВО тамеки чарбасы (дийканчылыктын бир тармагы.

3. катмарлар үзүлүп талкаланып кетүүдөн пайда болгон — ыргытынды катталыш (орто Герман) тоолору; 4. сүрүлүп чыгыштан пайда болгон келки тоолор; 5. мурунку катталыштар кийин талкалануудан пайда болгон — катталыш келки тоолор: Тянь-Шань).

ТЕКТОНИЧЕСКАЯ ДОЛИНА тектоникалык өрөөн (тектоникалык жарыктар менен жарыш жаткан өрөөндөр. Анда өрөөндөр агын суулардын (талкалагыч) ишинен пайда болот да тектоника болсо алардын багытын гана аныктайт).

ТЕКТОНИЧЕСКОЕ ОЗЕРО тектоникалык көл (мульдалардын катталыштарында, тоолордун аралыктарында пайда болгон көлдөр: Ысык-Көл, Байкал, Танганьика).

ТЕЛЛУРИЙ теллурий (Жердин Күндү, Ай Жерди айланышын көргөзүүчү аспап. Ал кыйшайтылып олтургузулган глобус өз огунда шарга жарык берген точканы атайын механизмдин жардамы менен айланат. Ошондой эле Жерди айланышы да көргөзүлөт).

ТЕМПЕРАТУРА ВОЗДУХА абанын температурасы (белгилүү бир убакытта же бир канча ченөөлөрдөн орточо чыгарылган абанын температурасын көргөзүүчү сан).

ТЕМПЕРАТУРА ЗЕМНОГО ЯДРА Жер өзөгүнүн температурасы (азыр так маалымат жок. Кээ бир автордо 3000—8000° болсо, экинчисинде 2000—4000°).

ТЕМПЕРАТУРА ПОЧВЫ топурактын температурасы (топурактын ар кандай тереңдигиндеги жылуулукту тез өткөргөндүктөн күндүзгү күн нуру бир топ тереңдикке жетет. Топурактын үстүнкү катмарларынын температурасы жайында жана күндүзү кыш айларына же түндөсүнө караганда жогору болот. Топурактын температурасынын суткалык термелиши 0,5—1 м., жыл боюнча 15—30 м. тереңдикке чейин жетет. Суук алкактарда топурак температурасы аз болгондуктан 5—8 м. тереңдиктен ары бир калыпта болот).

ТЕМПЕРАТУРНАЯ ИНВЕРСИЯ температура инверсиясы. к. инверсия температурасы.

ТЕМПЕРАТУРНЫЕ ЗОНЫ температура зоналары (Жер шары беш зонага бөлүнөт: ысык, эки мелүүн, эки суук; алардын чек аралары изотерма сызыктары менен жүргүзүлөт. Ысык зона экваторду жана анын эки жагынын түндүк жана түштүк жарым шарларды карай кетип жылдык температурасы 20° болгон сызык боюнча чектелет. Бул сызыкта талыма (курманын) өскөн чек арасы жатат. Андан ары түндүк жана түштүк уюлдарды карай мелүүн алкак суук алкактан +10° изотерма сызыгы менен бөлүнөт. Бул мелүүн алкактагы токой өсүмдүктөрүнүн түндүк тарапта бүткөн жери болот. Суук алкактар болсо түндүк жарым шарда кургактыктардын бир топ бөлүгүн ээлейт. Түштүк жарым шарда деңиздердин бир топ бөлүгүн аралдарды жана Антарктиданы каптап жатат).

ТЕОДОЛИТ теодолит (маршрутук саякатта ири масштабдагы карта түзүүдө жерди ченөө ишинде кенири колдонулуучу бурчтукту өлчөөчү геодезиялык аспап. Негизги тетиктери: кароочу түтүгү; бири тикесинен турган, экинчиси жантагынан жатып градустарга бөлүнгөн эки төгөрөк. Ошолор менен жалпактык жана тик бурчтарды өлчөөгө мүмкүн).

ТЕПЛЫЙ ИСТОЧНИК жылуу булак, арашан (суусунун жылуулугу 37° чейинки термалдык (жер астынан чыккан булактар. Адамдардын дарылануу үчүн колдонулат).

ТЕПЕ дөбө, дөң (Орто Азияда жайда дөбөлөр үчүн кеңири колдонулган термин).

ТЕПЛОЕ ТЕЧЕНИЕ жылуу агым (аба басымнын жана суу катмарынын бирдей жылынбоосунан пайда болгон океан, деңиздеги жылуу агымдар, мисалы, гольфстрим, экватор агымы ж. б.).

ТЕПЛОЭЛЕКТРОЦЕНТРАЛЬ (ТЭЦ) отун электр централы (ишканаларга, элге электр жарыгын, үйлөрдү жылытуу үчүн жылуу суу, буу берүүчү ар кандай отун менен жүрүүчү борборлошкон электрстанциясы).

ТЕРАн теран (Гималай тоолорунун этектериндеги тоо менен түздүк-

түн ортосундагы тилкеде жаткан саздуу жунгли).

ТЕРМАЛЬНЫЕ ВОДЫ жылуу суулар (жер астынан чыккан жылуу суулар; к. термы).

ТЕРМАЛЬНЫЕ ИСТОЧНИКИ кайнар булактар, к. термы, теплые источники.

ТЕРМИЧЕСКАЯ СТУПЕНЬ жылуулук баскычтары (абанын температурасы бир градуска муздаган айырмасын көрсөтүүчү бийиктиктин метр менен болгон аралыгы).

ТЕРМИЧЕСКИЙ ЭКВАТОР ысык экватор (Жер шарынын эң ысык жерлерин кошуучу сызык. Түндүк кеңдиктин 26 градусу менен түштүк кеңдиктин 9 градусунун ортосунан эң эле өйдө-ылдый болуп өткөн кыйшык сызык).

ТЕРМО термо (географиялык таала терминдерде абанын температурасынын жылуулугун, ысыктыгын көрсөтөт).

ТЕРМОБАРОМЕТР термобарометр, к. гипсотермометр.

ТЕРМОГРАФ термограф (өзү жазчу термометр. Анын негизги тетиги болуп металлдардан жасалган жука пластинка эсептелет. Ал ар кандай абалда ар түрдүүчө кеңейет. Ал пластинка жылыганда ийиле баштайт. Бул өзгөрүш пластинканын калемчеси аркылуу миллиметрлерге бөлүнгөн тор сызыктуу кагаз жабыштырылган барабанга сызыла баштайт. Азыркы термографтар температуранын термелишинен термоэлектр тогун пайда кылуучу терминикалык элементтерден жасала баштады).

ТЕРМОКАРСТ термокарст (Жер кыртышындагы, топурактагы муздун эрип кетишинен пайда болгон бир форма; карст күбүрлөрүнө окшойт. Т. негизинен муздун физикалык жол менен эришинен пайда болот).

ТЕРМОМЕТР термометр (абанын, суунун, топурактын температурасын өлчөөгө колдонуучу аспап. Анын ичиндеги сымап, спирт же газ температуранын ысык суук болушуна жараша өзгөрүп турат).

ТЕРМЫ кайнар (суусунун жылуулугу бшол жердин абасынын жылдык температурасынан жылуу болгон булактар. Бул аныктоого таянганда

түбөлүк тонгондогу жылуулугу +1° суу, жылуу булакка кирип кетет. Бирок бальнеологияда температурасы +20° дан +37° жылуулуктун ортосундагы булактар — жылуу, андан жогору болсо-ысык булактар деп аталат).

ТЕРРА'СЫ тектирлер, кашаттар (дарыя өзөндөрүнүн эки жагындагы үстү түзөң же түз келип, биринен кийин бири улам жогорулап тепкич сыяктанып тоо же дөбөлөргө таянып барып турган тектирлер. Булар агын суулардын Жер бетин улам тереңдетип жеп өзөндүн нугун өзгөртүшүнөн же шарпылдактардын таасири менен көл, деңиз жээктеринде пайда болот. Тектирлердин төмөнкүчө түрлөрү бар: 1. дарыя же өрөөн агынды тектирлери, дарыянын мурунку нуктары. Бир кезекте дарыянын аккан жери бийик болгон, кийин аны дарыя акырындап талкалап тереңдетет да төмөн жакта жаңы нук пайда кылат. Демек мурунку нук жогору жакта калып тектирге айланат. Мындай окуя бир канча кайталанса өрөөндө тепкич сыяктуу бир канча тектир пайда болот; 2. көл тектирлери, көлдүн деңгээли жогору жаткан кезде шарпылдап уруп турган жээк кийин көлдүн деңгээли төмөндөгөндө мурунку кемирлген кашат жогору калып тектирлер пайда болот; 3) деңиз тектери, деңиз жээгинин кылымдар бою гермелишинен б. а. жээктин көтөрүлүшүнөн же деңиздин төмөндөшүнөн пайда болгон тектирлер; 4) структуралуу тектирлер, өзөн катуу тектен өткөндө пайда болгон тектирлер). к. структурные террасы.

ТЕРРА'СЫ ВЫВЕТРИВАНИЯ талкаланган тектирлер. к. структурные террасы.

ТЕРРИГЕННЫЕ ОТЛОЖЕНИЯ терриген катмарлары (талкаланган тоо тектеринин калдыктары деңиз океандардын материктик сайроондооруна келип чөгүп калуудан пайда болгон катмар).

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ВОДЫ жээк суусу (бир мамлекет өзүнүн бийлигин толук жүргүзүп, ээлеп турган ачык деңиздин бөлүгү).

ТЕРРИТОРИЯ территория, аймак, жер (кандайдыр бир шарт ме-

нен (мамлекеттик чек ара, административдик чек ара, физикалык-география өзгөчөлүгүнө жараша) белгилүү бир аянтты ээлеген кургактык).

ТЕСКЕ'Я тескей (тоолордун түндүк тарапты карап жаткан капталы, орус тилине терскей деп кирип кеткен).

ТЕСНИ'НА тар капчыгай (тоо дарыяларынын пайда болушунун биринчи стадиясы. Дарыя суусу тоону тез кесип пугун төмөндөтүшүнөн болот. Мындай капчыгайлардын баш жагы кең, аяк жагы кууш, капталдары өтө тик келет).

ТЕХНИ'ЧЕСКИЕ КУЛЬТУРЫ техникалык өсүмдүктөр (өнөр жайга сырьё берүүчү өсүмдүктөр. Сырьёлук мааниси жагынан: була берүүчү (пахта, кенаф, кендир, кара-куурай, зыгыр, рами ж. б.); май берүүчү (күн карама, көк зыгыр, күнжүт, ыңдоо, кычы, клещевина ж. б.); кант берүүчү (кант кызылчасы, кант камышы) жана эфир майларын берүүчү (роза, ажгон ж. б.). Ошондой эле дары-дармек жана тамеки кирет).

ТЕЧЕ'НИЯ МОРСКИ'Е деңиз агымдары (океан менен деңиз сууларындагы орун которуштуруучу кыймыл. Дүйнө океандарындагы турмуш үчүн, суу транспорту үчүн мааниси өтө зор. Ошондой эле суу алмаштырат, жээктерди (уратып, талкалап) өзгөртөт, портторду тайыздатат муздарды агызат. Жер шарынын климатынын жана атмосферасынын кыймылына таасири чоң. Агымдар: туруктуу, мезгилдүү, кыска убакытка деп жана жылуу, муздак деп бөлүнөт. Жылуу агым океан, деңиз бетинде жатып температурасы терендиктеги сууга караганда жылуу болот. Муздак агымдарда температура төмөн болот. Терендиктер боюнча: үстүнкү, суу астындагы жана терендиктеги агымдар болуп бөлүнөт. Пайда болуш жагынан: шамалдан пайда болгон агым; океандын бир бөлүгүнө жыйналган суудан пайда болгон агым; океандын бир бөлүгүндө суу азайып кеткенде аны карап агылган суудан пайда болгон агым. Жер шарындагы деңиз агымдары Жердин суткалык айланышынын таасири менен агымдар экватордо чыгыштан ба-

тышты карай да жарым шарында оңго, түштүк жарым шарда солго бурулат. Демек агымдын пайда болушу: атмосферанын басымы, шамалдын, суунун тыгыздыгынын ар кандай болушу деңиздердин суусунун бир жагында көбөйүп же азайып кетиши Жердин өз огунда айланышы менен байланыштуу болот. Багыттары материктерге урунуп дагы өзгөрүп кетет).

ТЕЧЕ'НИЕ агым (дарыя суусунун агымы; деңиз океандардагы агымдарга да колдонулат). к. течения морские.

ТИП ЛАНДША'ФТА ландшафт түрлөрү (ландшафттын районго бөлүнүшүндө ар кандай көлөмдө алынуучу бирдик (талаа зонасындагы талаанын түрлөрү, токой зонасындагы токойдун түрлөрү). Алар физико-географиялык жактан пайда болушу бирдей болгону менен аймак жагынан өз ара бөлүнүп кетишет. Демек ар бир зонада ошого гана таандык болгон өзгөчөлүгү бар).

ТИП МЕ'СТНОСТИ жер бетинин түрлөрү (ландшафттын түрлөрүндөгү бирдик. Бул терминде ар бир жердин чарбада пайдаланууга жарактуулугу жөнүндөгү закондуулукка болгон көз караштарды айтат, мисалы, орус түздүгүнүн түштүгүндөгү жайылмалар, жылылма тектирлерин, дарыяга танап-таш жерлер).

ТИП ПО'ЧВЫ топурактын түрлөрү (Жер шарындагы топурак климаттык шартка, топуракты пайда кылуучу башка себептерге (жер бетинин түзүлүшү, түпкү тек, өсүмдүк) карап: 1. латерит (кызыл топурак); 2. күл топурак; 3. саз топурагы; 4. кара топурак, 5. чөлдүү талаа топурагы; 6. шор топурактарга бөлүнүштөрү кирет. Булардын ар бири дагы, мисалы, кара топурак—күлдүү кара топурак, шёлочтонгон кара топурак, кадимки кара топурак, түштүк кара топурагы болуп бөлүнүп кетет).

ТИП РАСТИ'ТЕЛЬНОСТИ өсүмдүктөрдүн түрлөрү (биологиялык, экономикалык жактан өсүмдүктөрдү топко бөлгөндөгү эң жогорку (чоң) бирдик. Төмөнкү түрлөргө бөлүүгө болот: 1. токойлор; 2. бадал өсүм-

дүктөрү; 3. чөп өсүмдүктөрү; 4. мөхтор; 5. эңилчектер).

ТИП РЕЛЬЕ'ФА Жер бетинин түрлөрү (пайда болуш жагынан бирдей болгон Жер бетинин эң жөнөкөй формаларынын комплекси. Ушундан геоморфологиялык райондор бөлүнөт. Жер бетинин эң эле көп түрлөрү бар: адыр, куэст, кокту-колоттуу, тоолуу ж. б.).

ТИП ТЕРРИТО'РИИ территориянын түрлөрү, к. географический ландшафт.

ТО'ЛА тола (Борбордук Андынын түштүк батышындагы жаан-чачын аз жааган бийик тоолуу өрөөндөр).

ТО'ЛТРЫ толтры (Подоллия менен Бессарабиядагы жал тартып созулуп жаткан байыркы деңиз риф ачиташтарынан бүткөн, чокулары шушугуй, аскалуу дөбөлөр. Бийиктиги 60 м. ге чейин жетет).

ТО'МБОЛО томболо (жээкке жакын аралдарды материк менен кошуп жаткан чайканды кум. Ал деңиз кумдарынын толкун менен сайроондорго чайкалуусунан пайда болгон).

ТОНКОРУ'ННОЕ ОВЦЕВО'ДСТВО уяң жүндүү кой чарбасы (уяң жүн берүү багытында өсүп жаткан мал чарбанын бир тармагы. СССРдеги уяң жүн берүүчү райондордо (Түндүк Кавказ, Түштүк Украина, Волга бою, Казакстан, Алтай, Кыргызстан), Аскания, Кавказ, Ставрополь, Саль, Грозный, совет мериносу, Казак уяң жүндүү кою деген асыл тукум койлорду өстүрүшөт).

ТОННЕ'ЛЬ тоннель (транспорт үчүн атайын жасалган жер астындагы жол, мисалы, темир же автомобиль жолдору үчүн тоолордун астынан өткөрүлгөн жол. Ири шаарлардагы метро курулуштары).

ТО'ПЛИВАЯ ПРОМЫ'ШЛЕННОСТЬ отун өнөр жайы (көмүр, нефть, күлүүчү сланец, күлүүчү газдарды, чым көң казуучу жана аларды иштетүү багытында өскөн өнөр жайдын негизги бир тармагы. Булардын ири кен райондору — жалпы союздук; майдалары — жергиликтүү масштабда өсөт; к. угольная, нефтяная, сланцевая, торфяная, газовая промышленности).

ТО'ПЛИВНЫЕ РЕСУРСЫ отун

ресурстары (отун өнөр жайына сырьё катары колдонулуучу (казылып же даярдалуучу) отун болуучу минералдар, өсүмдүктөр, газдар).

ТО'ПЛИВО отун (күйгөндө пайда болгон жылуулуктары техникада кеңири пайдалануучу заттар. Физикалык касиети жагынан: катуу, суюк, газ түрүндөгү болуп; пайда болуу жагынан табигый (көмүр, нефть, газ, чым көң) жана жасалма (сланецтен алынган газ, кокс, көмүрдөн алынган бензин) отун болуп бөлүнүп кетет).

ТОПОГРАФИ'ЧЕСКАЯ КАРТА топографиялык карта (планга түшүрүлгөн жердин бардык географиялык элементтерин так кылып түшүрүүчү ири масштабдагы карта).

ТОПОГРАФИ'ЧЕСКИЕ УСЛОВ'НЫЕ ЗНА'КИ топографиялык шарттуу белгилер (Жер бетиндеги ар кандай нерселерди, Жер бетинин формаларын топографиялык картага же планга түшүрүүчү (тамга же сан менен алынган) шарттуу белгилер. СССРде бул стандарт боюнча б. а. бүт Союз боюнча бир шартта жүргүзүлөт).

ТОПОГРАФИ'ЧЕСКИЙ ПЛАН топографиялык план (Жер бетинин кагазга кичирейтилип түшүрүлүшү).

ТОПОГРА'ФИЯ топография (план же карталарда Жер бетинин элесин түшүргөндө алардын ченөө методун жүргүзүүчү геодезия илиминин бир тармагы. Негизги методдору: көз болжоо менен, бурчтуктун жардамы менен, мензула менен, алыстыкты тартуу жана тоолуу жерлерди тартуучу фотограмметрия. Акыркы кездерде аэрофотосъемка кеңири масштабга ээ болду).

ТОРНА'ДО торнадо (АКШнын чыгыш бөлүгүндө өзгөчө Миссисиппи дарыясынын ортоңку бөлүгүндөгү жаз, жай айларында болуучу куюн сыяктанган катуу шамал. Көп бүлүк келтирет).

ТО'РОС үйөр (океан, деңиздердеги муз талааларында толкундун, шамалдын таасири менен талкаланган чогулган муздардын жыйналышынан пайда болгон жончолор. Бийиктиги кээде 9 м. ге, калыңдыгы 20 м. ге, чейин жетет да муз аябай жыйналат).

ТОРФЯНА'Я ПРОМЫШЛЕННОСТЬ чым көң өнөр жайы (кен казуу өнөр жайынын бир тармагы. СССРде чым көң көп райондордо (европалык бөлүктүн борбордук, түндүк батыш райондорунда, Белоруссияда, Түндүк Украинада, Сибирде) өнүккөн чарба. Азыр отун электрстанцияларына отун берүүдөн башка айыл чарбага жергиликтүү жер семирткичтерди берет. Чым көң, күйүүчү газ, кокс берет. Химияда сырьё катары колдонулат. Курулуш материал катары жумшарат).

ТОРФЯНИ'К чым көңдүү саз.

ТОРФЯНО'Я МОХ чым көң моху (токой арасындагы көлөкөлүү, нымдуу саздак жерлерде өсүүчү майда жалбырактуу мохтор. Нымга эң жакын саздарды пайда кылат).

ТОЧКА НАСЫЩЕ'НИЯ абанын сууга айлануу точкасы (атмосферадагы суу буулары кайта сууга айланыучу б. а. шүүдүрүм пайда болуучу точка. Ал абадагы буунун көлөмүнө жана температурасына жараша болот. Муздак абада температура жогорулай баштаганда шүүдүрүм артыла баштайт).

ТРАВ'ЯНОЕ ДЕ'РЕВО чөп жыгач (Австралиянын саванналарында сабагы жыгачтай катуу эң учунда чогуу өскөн буудайыктын жалбырагындай жалбырагы бар өсүмдүк).

ТРАКТ тракт, кара жол (ири райондорду байланыштыруу туруучу кара жол: араба, автомобиль жолдору).

ТРАВЯНЫ'Е РЕ'ЧКИ чөптүү дарыя (Якутиядагы таманы жайпак, кашаттары бийик тепши сыяктуу өрөөндөр. Алардын таманында нымга ынак чөптөр арасынан нугу жок жалпы эле бүт өрөөн таманын каптап агып жаткан суу).

ТРАКТОРНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ трактор өнөр жайы (машина куруунун бир тармагы. Ар кандай жумуштарды (айыл чарбада, жол курууда, токой кыюуда ж. б.) аткаруучу дөңгөлөктүү жана каз тамандуу тракторлорду чыгаруучу өнөр жай. СССРде Волгоградда, Харьковдо, Челябинск, Рубцовка, Владимир, Липецк, Минск чыгарат. Жакында Ленинграддагы Киров атындагы за-

вод дүйнөдө эң күчтүү дөңгөлөктүү тракторду чыгарууга өтөт).

ТРАКТОРОСТРОЕ'НИЕ трактор куруу. к. тракторная промышленность.

ТРАЛ трал (деңиздерде балык кармоого атайы жасалган мешок сыяктуу эң чоң торлор. Эки түрдүү болот: деңиз түбүнөн жана деңиздердин терең эмес жерлеринен балык кармоочу. Тралды траулер кемеси сүйрөп жүрөт).

ТРАНС транс (географиялык тааал терминдерде колдонулат. 1. бир мейкиндикти кесип өтүүгө: транс-европа — поезд менен Европаны кесип өтүү; 2. мейкиндиктин же тоо системаларынын ары жагы: трансгималай, трансатлантика, транссибирь).

ТРАНСГРЕ'ССИЯ трансгрессия (Жер кабыгынан өйдө-төмөн болуп кыймылдашынын натыйжасында деңиздин кургактыкты капташы. Мындай жерлерде түпкү тектин үстүндө трансгрессивдик деп аталуучу жана деңиз катмары пайда болот).

ТРА'НСПОРТ транспорт (чарбага керектүү жүктөрдү жана элдерди бир районго ташуу ишин аткаруучу эл чарбасынын бир тармагы. Негизги түрлөрү: темир жол, автомобиль жолу, суу жолу, түтүк магистралдары: газ, нефти ташуучу).

ТРА'НСПОРТНОЕ МАШИНОСТРОЕ'НИЕ транспорт машиналарын куруу (машина куруу өнөр жайынын бир тармагы. Транспортко керектүү болгон машиналарды: тепловоз, электровоз, вагон, автомобиль, кеме, самолет жана ушуларга керектүү тетиктерди чыгаруучу өнөр жай).

ТРА'НСПОРТНЫЯ У'ЗЕЛ транспорт түйүнү (транспорт тоому, ар кандай жолдордун же ар кайсы багытка кетүүчү жолдордун кездешкен жери: Москва — бардык жол түрлөрүнүн түйүнү; Фрунзе — автомобиль, аба жол түйүнү).

ТРАП трап (Чыгыш Сибирь, Индостан ж. б. жерлерде кен аянтты ээлеп жаткан байыркы убактарда жер астынан атылып чыккан (базальттуу) тоо тектери).

ТРА'ССА трасса (чарбада мааниси зор жолдор, каналдар, электр линиялары, аба жолдору).

ТРАУ'ЛЕР траулер (трал торун сүйрөөчү кеме).

ТРЕСТ трест (1. капиталистик өлкөлөрдө монополиялык бийликтин формасы. Анда ага кирген ишкана соодада, өндүрүштө да өз алдынчалыгы жоготот да, бир башкармага баш ийип калат. 2. СССРде болсо өнөр жайды уюштуруунун бир формасы. Трест бир канча өнөр жай ишканаларын жана алардын көмөк чарбаларын бириктирет да уюштуруу ишин жүргүзөт).

ТРЕТИ'ЧНЫЯ ПЕРИ'ОД (система) Үчүнчүлүк доор (система). Кайнозой заманынын биринчи доору. Андан кийин Төртүнчүлүк доор башталган. Мындан 70 миллион жыл мурун башталып, 1 миллион жыл мурун бүткөн. Бул доорго сүт эмүүчү жаныбарлардын, канаттуулардын, өсүмдүктөрдүн гүлдөп өскөн мезгили туура келет. Мезозойго салыштырганда жер бир канча өзгөрөт. Ушул доордогу тектоникалык кыймылдардын негизинде Альпы, Кавказ, Карпат, Памир ж. б. системалары пайда болот).

ТРЕ'ЩИНА жарака, жарык (1. Жер кабыгынын катмарларынын жарылып кетиши; 2. мөңгүлөрдөгү, келки муздардын жарыктары; 3. чөлдөгү, такырлардагы кургак чопонун жарылып кетиши).

ТРИАНГУЛЯ'ЦИЯ триангуляция (топография ишинде жана карта түзүүдө алынган бир жердин географиялык координатын табуунун ыктары. Триангуляциялык ченөөдө ченелүүчү жерге үч бурчтук ченөө системасы алынат да, турган чокудан 2—4 км. ден 20 км. ге чейинки аралыкта жаткан бийик жерлер түшүрүлөт жана ошол алынган үч бурчтуктун бирөөн ченеп, алардын горизонталдык сызыкта жаткан бардык бурчтарын тапкандан кийин, тригонометриялык эсептөө жолу менен алардын өз ара аралыктарын табат).

ТРИА'С триас. к. триасовый период.

ТРИА'СОВЫЯ ПЕРИ'ОД триас доору (Мезозой заманынын биринчи доору. Мындан 185 миллион жыл мурун башталып 150 миллион жыл

мурун аяктаган. Бул доордо өсүмдүктөрдөн жылаңач уруктуулар, сөөктүү балыктар, кургакта боору менен жылуучу жаныбарлар пайда болот. Триастын аяк ченинде сүт эмүүчүлөрдүн биринчи өкүлдөрү пайда болот. СССРде бул доорго таандык катмарлар: Крымда, Кавказда, Мангышлак жарым аралында, Төмөнкү Волгада, Батыш Сибирде, Браакы Чыгышта кездешет).

ТРИКОТА'ЖНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ сокмо кийим өнөр жайы (жеңил өнөр жайынын бир тармагы. Кебез, жүн, жибек, жасалма жибек кийимтеринен байлактар, ич кийимдер, колкап ж. б. ларды согуп чыгаруучу өнөр жай. СССРде бардык ири райондордо, ири шаарларда абдан өнүккөн).

ТРОГ тепши (мөңгүлөрдүн жерди жылмалашынан пайда болгон тепши сыяктуу таманы жалпак, капталы тик тоо өрөөндөрү жайык өндүр. Тоолуу райондордо кеңири таркалган).

ТРОПА' жалгыз аяк жол.
ТРОП'ИК тропик (Жер шарынын экватор сызыгынан түндүк (рак) түштүк (козерог) тарабындагы (күн бир жылда эки жолу дал төбөгө келүүчү) 23°27'кеңдиктердеги аралыкты ээлеп жаткан алкак. Ушул эки алкак ортосунда жалпы ысык же тропик алкагы жатат).

ТРОПИ'ЧЕСКАЯ ЗО'НА тропик зонасы к. температурные зоны.

ТРОПИ'ЧЕСКАЯ РАСТИ'ТЕЛЬНОСТЬ тропик өсүмдүгү (ысык климаттуу зонадагы өсүмдүктөр. Жаан-чачындын таркалышына жараша ар кандай формацияларга: тропик чөлүнөн нымдуу тропик токою болуп бөлүнүп кетет).

ТРОПИ'ЧЕСКИЙ ВОЗДУХ тропик абасы (тропик, субтропик областтарынан мелүүн алкакка келип туруучу аба).

ТРОПИ'ЧЕСКИЙ ГОД тропик жылы, к. солнечный год.

ТРОПИ'ЧЕСКИЙ ДОЖДЬ тропик жамгыры (Күн дал төбөдө турган мезгилде тропик өлкөлөрүндө нөшөрлөп жааган катуу жамгыр. Экваторго жакын жерлердеги Күн жылына эки жолу дал төбөгө келген жерлер-

де мындай нөшөрлүү жамгыр да эки жолу болот. Башка мезгилдерде анчалык көп жаабайт. Тропиктерге жакын жерлерде жылына бир гана жолу нөшөрлүү мезгил болот).

ТРОПИЧЕСКИЙ ЛЕС тропик токою (тропик зонасындагы өсүмдүктөр формациясы. 1. экватор нымдуу токою; 2. жамгыр мезгилинде көгөрүүчү токой; 3. тоо нымдуу токою; 4. жээктеги нымдуу жердеги бадалдуу токой. Экватор токоюна эң мүнөздүү шарт — жылдык жаан-чачын 2000 мм. ден кем болбош керек. Эң сонун таркалган жери Азиянын түштүк чыгыш, түштүк бөлүгү — өзгөчө Малаккада. Өзгөчөлүгү: жыгачтын түрлөрү өтө көп, жыгачтар өтө бийик (100 м. ге чейин), ярустарга бөлүнүшү, токой арасынын башка өсүмдүктөргө байлыгы, лиандардын (чырмооктордун) көптүгү ж. б. Мезгил-мезгили менен көгөрүүчү токой саванналарга тура келет).

ТРОПИЧЕСКИЙ ПО'ЯС тропик алкагы (тропик жана экваторго жакын жаткан тилкелерди кучагына алган географиялык алкак. Түндүк, түштүк жарым шарларындагы субтропик алкактарынын ортосунда жайланышкан. Климаты ысык, эң салкын айынын орточо температурасы 12° , $+22^{\circ}$ болот. Жыл бою тропик жана экватор абасынын агымы үстөмдүк кылып турат. Жыл мезгилдери байкалбайт. Үшүк болбойт. Бир гана кемчилиги жаан-чачын жыл бою бирдей таркалбайт. Өсүмдүк зоналары: нымдуу тропик, саванна, тропик чөлү, жарым чөлү эң жакшы байкалат).

ТРОПИЧЕСКИЙ ФРОНТ тропик фронту (тропик абасы менен экватор абасынын ортосундагы өтмө катар зона).

ТРОПИЧЕСКИЙ ЦИКЛО'Н тропик циклоу (абанын кең аймагын ээлеп тегеренип, айланып жаткан агым. Мелүүн алкактын циклоуна караганда жука катмарды ээлейт. Бирок шамалы эң күчтүү келип ылдамдыгы 40—50 м/сек жетет. Түндүк, түштүк кеңдиктердин 0° — 10° ортосунда пайда болот. Мындан башка жакка кетүүчү аба агымы үстөмдүк кылып, циклон өзү жүргөн жерде нөшөрлөр эң тез жаап турат).

ТСУНАМИ' тсунами (деңиз астында жер титирөөдөн деңиз бетине пайда болгон катуу толкун (15 м. бийиктикке чейин). Толкундар эң катуу ылдамдыкта жүрүп жээкке жетсе көп бөлүк салып (жээктеги курулуштарды) кыйратып кетет).

ТУГА'Н токой (Орто Азиядагы дарыя жээгине чыккан токойлор. Тал, терек, чычырканак, камыш ж. б. лар эң тунт чыгып адам жүрө албайт. Жаныбарларга бай: каман, токой маралы, чөө, мадыл, кыргоолдор көп. Кээ жеринде али да жолборс кездешет, мисалы Сыр-Дарыя жээгинде).

ТУЗ туз (1. Казакстанда туздуу көлдөр; 2. Кыргызстанда туз кени бар жерлер).

ТУМА'Н туман (Жер бетине жакын абадагы буулардын коюуланып майда тамчыларга айланышы. Нымдуу абанын шамалсыз мезгилде (шүүдүрүм пайда болуучу температурага чейин) суунушунан пайда болот. Туман жогору көтөрүлүп кетсе булутка айланат. Туман пайда болуш үчүн абада чан, түтүн же электр иондору болууга тийиш. Тумандын таркап кетиши андагы майда суу бөлүктөрү бууланып газ түрүнө өтүп кетиши менен байланыштуу. Эң коюу тумандар түтүнү көп ири шаарларда болот, мисалы, Лондон, Ленинград).

ТУМА'ННОСТЬ тумандуулук (асман телолорунун тумандалып көрүнүшү же алар бир жерге аябай көп жыйналып, коюу туман сымактуу болуп көрүнүшү, мисалы, Саманчынын жолу).

ТУНДРА тундра (Европа, Азия, Түндүк Американын түндүк бөлүктөрүн жана аларга жанаша жаткан, аралдарды, кучагына алган физико-географиялык зона. Түштүк жарым шарда Антрактиданын гана кээ бир аралдары кирет. Негизги өзгөчөлүгү: токойлору жок, суук, жаан-чачын эң аз (200—400 мм). Бирок буулануу аз болуп, жерде түбөлүк тоң үстөмдүк кылгандыктан бул жерде саз жана көлдөр көп. Тундранын жеринин бети мох менен энгилчек капталган. Гүлдөөчү өсүмдүктөрдөн: моршка, клюква, жалпак кайың, тал өсөт. Жаныбарлардан ак түлкү, түн-

дук бугу, уюл коёну, сууда сүзүүчү куштардын көп түрлөрү бар).

ТУНДРОВАЯ ЗОНА тундра зонасы. к. тундра.

ТУННЕЛЬ к. тоннель.

ТУФ туф (1. жанар тоодон атылып чыккан күл тектеринен пайда болгон анча-мынча цементтешип калган тек. Курулуш материалы катары колдонулат. СССРде Арменияда кездешет; 2. минералдык булактар чыккан жерине пайда болгон жеңил, борпон акиташтуу тоо тек).

ТУ'ЧА кара булут, к. облако.

УА'ДИ уади, к. вади.

У'БУР убур (саян тоолорунун чыгыш бөлүгүнүн күнгөй тараптарындагы токой арасындагы таштуу ачык талаа. Жайыт катары пайдаланылат).

УВА'Л жончо, жалча (үстүндө кескин бөлүнүп турган кыры жок, анчалык бийик эмес, капталы эң эле жалпак, узунунан созулуп балык жон тартып жаткан жончолор. Пайда болушу эң эле ар түрлүү: агын суулардын жер бетин бузушунан, байыркы муздуктар шилеп чогултуп кетишинен, тектоникалык жол менен. Мындай жончолордун бети кокту-коттор менен көп тилмеленген, бирок топурак кыртышы жакшы өнүккөн).

У'ГЛИ ИСКОПА'ЕМЫЕ таш көмүр (байыркы өсүмдүктөрдүн Жер кабыгынын тереңдигинде абанын жоктугунан, басымдын күчү менен катуу затка айланышынан пайда болгон күйүүчү зат. Күрөң көмүр, таш көмүр, антрацит болуп бөлүнөт).

УГО'ДЬЕ пайдалуу жер (адам тарабынан чарбага пайдаланылган жер. Мындай жерлер пайдалануу шарты жагынан: айыл чарба жери (аңыз айдоо, жайыт, чөп чабынды), токой жери, аңчылык, балыкчылык жери деп бөлүнөт. Бул жерлер адамдын таасири менен өзгөрүшү мүмкүн, мисалы, токой кыйылып айдоо жерлерге, чөлгө; жыгач тигилип токойго айланышы мүмкүн. Талаа зонасындагы жайыт жерлер дыйканчылык өнүксө айдоого айланып кетет).

УГОЛЬНАЯ ПРОМЫ'ШЛЕН-

ТАЖЕ'ЛАЯ ПРОМЫ'ШЛЕН-НОСТЬ оор өнөр жай (өнөр жайдын: машина куруу, кара жана түстүү металлургия, отун, химия өнөр жай тармактарын кучагына алат. Оор өнөр жай жалпы эл чарбасынын жана өлкөнүн коргоо ишинин негизги туткасы).

ТАЖЕ'ЛОЕ МАШИНОСТРОЕ'НИЕ оор машина куруу (тоо өнөр жайына, металлургияга, энергетикага, химияга керектүү жабдууларды чыгаруучу машина куруу өнөр жайдын бир тармагы).

НОСТЬ көмүр өнөр жайы (өнөр жайдын таш көмүр, антрацит көмүрлөрүн казуучу тармагы. Негизги райондору: Донбасс, Кузбасс, Печора, Караганда, Москва астындагы күрөң көмүр, Орто Азияда Кыргызстан. Бул жалпы Союздук көмүр кендеринен башка жергиликтүү мааниге ээ болгон эң көп көмүр кендери бар).

УЗБО'Н кургак иуик (Түркмөнстандагы Кара-Кум чөлүндөгү кургак иуиктар, кургак өзөндөр. Эң көрүнүктүүсү Аму-Дарыянын бир замандарда Каспий деңизине куйган өзөндөн ушул убакка чейин сакталып калган кургак иуик. Бир мезгилде суу экин).

УМЕ'РЕННЫЙ ПО'ЯС мелүүн алкак (түштүк, түндүк жарым шарлардын субарктика менен субтропик алкактарынын ортосунда кең тилкени ээлеп жаткан географиялык алкак. Өзгөчө түндүк жарым шарда жакшы байкалат. Бул алкакта кыш суук, карлуу, жайы жылуу келет. Түндүк чек арасы июль айынын орточо температурасы (10°) өткөн изотерма менен түштүк чек арасы кышкы изотерманын 0° градус өткөн жерде жатат. Аба катмарында кышында—арктика, жайында—тропика аба массалары үстөмдүк кылышат. Бул алкакта бир канча зоналар: тайга, аралаш токой, жазы жалбырактуу токой, токойлуу талаа, талаа, жарым чөл, чөл зоналары бар).

УРАГА'Н бороон (ылдамдыгы 30—50 м/сек жеткен айласыз катуу шамал. Көбүнчө тропик циклоунан

пайда болот. Деңиздерде эң катуу толкун-штормду пайда кылат).

УРА'Н уран (Күн системасындагы жетинчи планета. Жөнөкөй көз менен бүлбүлдөп араң көрүнөт, Күндөн орточо алыстыгы 2869 млн. км. Күндү 82,02 жылда бир айланып чыгат).

УРЕМА' урема (киргин суу жайпоочу жерлерге чыккан дарыя өзүнүндөгү жазы жалбырактуу токой. Жыгач өсүмдүктөрүнүн негизгилери: чар терек, кара терек, тал, бийик дуб. Жер астындагы суунун деңгээли жакын жаткан жерлерде ольха өсөт. Булардын арасында башка бадал, чөп өсүмдүктөрү начар (тугайдан чегизги айырмасы), анча-мынча карагат, бүлдүркөндөр өсөт).

УРМА'Н урман (Батыш Сибирдин саздак жерлеринде кедр, пихта, карагайлар аралаш өскөн ийне жалбырактуу токой. Өзгөчө кыртыш жакшы өскөн дарыя бойлорундагы өрөөндөрдө кездешет).

У'РОВЕНЬ деңгээл (Жердин, суунун горизонталдык деңгээлин ченөөдө колдонулган термин).

У'РОВЕНЬ ВО'ДЫ суунун деңгээли (океан, деңиз, көл, дарыя сууларынын бетинин деңгээлин жээгиндеги бир точкадан көп жыл бою ченөөнүн натыйжасында табылган орточо деңгээл).

У'РОВЕНЬ МО'РЯ деңиз деңгээли (дүйнөлүк океандардын орточо деңгээлине белги катарында алынган шарттуу деңгээл. Деңиз деңгээли жер бетинин дүйнөлүк океандардан бийиктигин ченөөгө мүмкүнчүлүк берет, мисалы, СССРде Фин булуңундагы Ленинград жээги алынган. Ушул деңгээлден тартып Союздун жеринин бетинин бийиктиктери өлчөнөт).

УРОЧИЩЕ жер аянты, аймак (кандайдыр бир табигый өзгөчөлүгү менен башка жерлерден бөлүнүп турган анчалык чоң эмес аянт, мисалы, кокту, талаадагы оёң (западина) жерлер. Кыргызстанда көбүнчө атактуу мал жайыттарга колдонулган термин. Табигый өзгөчөлүктөрү чарба үчүн зор мааниге ээ).

УСЛО'ВИЕ шарт (географиялык татаал терминдерде колдонулат: кли-

матическое условие — климат шарты; природные условия — табигый шарт; почвенно-растительные условия — топурак өсүмдүк шарты).

УСЛО'ВНЫЕ ПРОЕКЦИИ шарттуу проекциялар (мында глобустагы Жердин элеси башка проекциялардан бир топ айырмалуу шарттары менен жалпактыкка көчүрүлөт. Мындай шарттардан болуп: каталардын таркалышы, градус торлорунун түрлөрү ж. б. эсептелет. Бирок экваторго салыштырганда параллель түштүгүндө эки эсе кыска).

УСЛО'ВНЫЙ ЗНАК шарттуу белги (планда, карталарда жер жүзүнүн өзгөчөлүктөрүн, табигый шарттарды, элементтерин, адам тиричилигинин түрлөрүн түшүндүрүүгө алынуучу шарттуу (тамга, сан, сүрөт, боёктун түрлөрү менен алынуучу) белгилер).

УСЛО'Н услоң (Волга боюндагы дөңсөөнүн, дарыялардан алыскы суу бөлгүчтөрдүн үстүндө жайланышкан узата кеткен бийик каптал. Анын пайда болушу катуу тектер менен байланыштуу. Себеби жаан-чачын суулары жумшак тектерди жууп кетип, катуулары калып калган).

УСТУ'П урчук, кашат (Жер бетине катуу тектердин тектир болуп чыгып калышы. Көбүнчө дарыя, көл, деңиз жээктеринде, Жер кабыгы бузулуп талкаланган жерлерде байкалат).

У'СТЬЕ чат (дарыялардын көлгө, деңизге же дарыяларга куйган жери. Кээ бир жерлерде климаты кургак болгондуктан (Чүй дарыясы) же сугатка таркалып (Мургаб, Теджен, Сох, Талас) кеткендиктен эч жакка куйбай соолуп калышат. Чаттардын үч түрү бар: 1. дарыя куйган жеринде да кеңейбестен эле мурунку жазылыгы менен куйса, жөнөкөй чат; 2. кеңейип сайроондоп кетсе чайкалган (эстуарий) чат; 3. салааланып, аралдар түзүп кетсе дельта деп аталат. Бул түрлөр кургактыктан агып келген агынды тектердин көлөмүнө, дарыянын агымынын ылдамдыгына, деңиз агымына ж. б. шарттарга жараша болот).

УСТЬЕВЫЕ ГА'ВАНИ чат гаваны (деңиз ташкынынын таасири тий-

ген жээктеги жана дарыя чатындагы гавандар, булуңдар. Гавандар дарыялардын кургактыкка кирип турган чаттарын материктин ички бөлүгү менен байланышууга эң жакшы шарт түзөт, мисалы, Гамбург, Амстердам, Лондон гавандары ачык жээкте болушуп, тартылыш, ташкын менен дайым жуулуп агынды тектердем тазаланып океан кемелери үчүн эң ыңгайлуу. Ал эми кээ бир дарыя чаттарында агынды тектер толуп калып, чоң кемелер кире албай калат,

ФАБРИКА'Т фабрикат, даяр мал (өнөр жай ишканаларына колдонууга толук жарактуу болуп даярдалган товарлар).

ФА'ЗЫ ЛУНЫ' к. лунная фаза.

ФАКТО'РИЯ фактория (колониялык өлкөлөрдө атайын көчүп жүрүүчү европалык соодагерлер; кулцеттер).

ФАРВА'ТЕР фарватер (тереңдиги бардык жеринде кеме өтүүгө жарактуу болгон суу мейкиндигиндеги тилке. Андай жерлерди деңиз карталарында жалпы гана көргөзүп, жээкке жакын жерлерде ар түрдүү тереңдикти көргөзгөн (таяк сайып ж. б.) белгилер менен көргөзүлөт).

ФАРФО'РО-ФАЯ'НСОВАЯ ПРОМЫ'ШЛЕННОСТЬ фарфор-фаянс өнөр жайы (идиш-аяк, скульптура жана техникалык буюмдарды (санитардык, медициналык) чыгаруучу керамика өнөр жайынын бир тармагы. III—VII кылымдарда Кытайда пайда болот. Европага XVIII кылымда жетет).

ФА'УНА фауна, айбандар дүйнөсү (белгилүү бир жердин (райондун) пайда болуш, жашоо тарыхы жагынан бир комплексти түзүп калган айбандар дүйнөсү, мисалы, байыркы геологиялык доорлордогу жаныбарлар; Памирдин айбандар дүйнөсү; деңиз жаныбарлары).

ФА'ЦИЯ фация (1. тоо тектеринен байлыктары, жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн кылымдык калдыктарынан бир мезгилде пайда болгон катмар же тектер; 2. бир мезгилде пайда болгону менен физикалык-географиялык шарттарына жараша ар

мисалы, Амазонканын чаты).

УТЕ'С зоока (жер бетине көбүнчө тоолордо уркуяп чыгып калган тоо (таш) теги).

УЩЕ'ЛЬЕ капчыгай (тоо ичиндеги капталдары бийик, көп жерлерин аска, зоолор каптап суу ичи эң эле кууш жана терең (1800 м) келген өндүрлөр. Негизинен агын суулар тоо катмарларын кылымдар бою кемирип отуруп тереңдетилин болот. Кээде гана тектоникалык жарылыштарга учураган жерлерде кездешет).

Ф

кандайча болуп өзгөрүп кеткен Жер кабыгынын бир участкасы; 3. физикалык географиялык шарты, жаныбарлары, өсүмдүктөрүнө климатына жараша өзгөчөлүгү бар район).

ФЕДЕРА'ЦИЯ федерация (союздашкан же биргелешкен мамлекеттер. Федерацияга кирген мамлекеттер өз ара көз каранды эместигин сактоо менен бирге бир бирикме мамлекетти, бир өкмөттү, бирдей граждандыкты, бир армияны түзөт. Мындагы союздук закон федерациянын бардык жеринде бирдей колдонулат. СССРде федерация—советтик социалисттик республикалардын эркин биригишүүсүнөн түзүлгөн мамлекет).

ФЕЛЛА'ХИ феллахи (Араб өлкөлөрүндөгү (Батыш Азия менен Түндүк Африкадагы) отурукташкан дыйкандар).

ФЕН фён (тоо кыркаларынын башынан этегин карай жүрүүчү жылуу жана кургак шамал. Абанын кургак жана температуранын жогорулашы тоонун бир жагынан экинчи жагына чокулар аркылуу ашып түшкөндө динамикалык сүрүлүшкө дуушар болушу менен байланыштуу).

ФЕНОЛО'ГИЯ фенология (жандуу жаратылыштын климаттык шарт менен жыл мезгилдери боюнча болгон өзгөрүшүнүн байланышын үйрөтүүчү илим. Биологиянын бир тармагы, мисалы, өсүмдүктүн жалбырак ачыш, гүлдөш мезгили, келгин куштардын келиши ж. б. Мындай байкоо жүргүзүүчү айыл чарба жумуштарынын алчалыктын башталыш, аякташ

мөөнөттөрүн аныктоого жардам берет).

ФЕРМЕРСКОЕ ХОЯ'НСТВО фермер чарбасы (өз жеринде же арендага алган жерде иштеген пайдакор капиталисттик менчик чарба. Булар дагы империализм тушунда (майда-сы) тез жакырланууда).

ФЕРРОСПЛА'В кайруу (темирге кремний, марганец, хром, вольфрам, молибден ж. б. кошуу жолу менен чыңап болот алуу).

ФИЗИКА МО'РЯ деңиздин физикасы (географиянын бир бөлүмү болуп деңиз, океандардагы агым, ташкын, шамал, толкундарды; деңиз тереңдиктеринде жылуулуктун таркалыштарын, суунун тыгыздыгынын температура менен туздуулугуна карап өзгөрүшүн, сууда жана анын тереңдиктеринде күн нурунун таркалышын, үндүн таркалышын, деңиз суусунун бууланышын, муздарын изилдөөчү илим).

ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАИОНИ'РОВАНИЕ физикалык-географиялык райондоштуруу (табигатты өзүндө болгон физикалык-географиялык райондордун (өлкө, провинция, район) чегин аныктоо, бөлүү жана аларды классификациялоо. Мындай райондоштуруу ар бир жердин табигый шартынын өзгөчөлүгүн аныктайт да эл чарбасы үчүн зор мааниге ээ болот).

ФИЗИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ физикалык география; к. география.

ФИНАНСОВЫЙ КАПИТА'Л финансы капиталы (банка капиталы менен өнөр жайдын кошулушунан пайда болгон капитал. Мунун пайда болушу империализм менен тыгыз байланыштуу б. а. империализмдин негизги бир белгиси).

ФИРН фирн, бүртүктүү муз (түбөлүк мөңгү жаткан жерлерде пайда болот. Кең аянтты ээлегендери фирн талаасы деп аталат. Бүртүктүү муздун пайда болуш себеби кар сызыгынан жогору карлардын жыйнала берип күчтүү басымга дуушар болушунан жана мөңгү эрип кайра тоңуудан пайда болот. Ал акырындап таптала берип көк кашка музга айланып кетет).

ФИОРД фиорд (узун жана ийри-

буйру болуп сууга толуп калган, бирок жээгинин кашаттары бийик (1000—2000 м), деңиз жээгиндеги өрөөндөрдүн ордуна пайда болгон булуңдар. Формасы тепши сыяктуу болот. Туурасынан кошулган фиордордун түбү негизги фиорддун түбүнөн жогору жатат. Фиорддун кире бериш жеринде терең деңизден, аны бөлүп турган тайыз босогосу болот. Ал босого суу астындагы мореналардан же негизги катуу тектерден пайда болот. Фиорд негизинен байыркы дарыя агып өткөн тектоникалык жаракаларды кийинки мезгилдерде муздук каптап калуусунан пайда болот. Азыркы фиорддорго муздуктун таасири кийин тийгендиктен жалагана муздуктан пайда болгон сыяктуу көрүнөт. Чындыгында муздук доорунан кийин бул жерлерде кургактык төмөн түшүп деңиз өрөөндөргө кирип кеткен да фиордду түзгөн. Бирок кийинки мезгилдерде кургактык көтөрүлгөнү менен аларды судан бошоткон жок).

ФИОРДОВЫЕ ПРОЛИ'ВЫ фиорд кысыктары (фиорддуу жерлерде эки багытка кеткен эки фиорддуу башталышындагы суу бөлгүчтөрдү (дөңсөөлөр, тоо кыркалары) дарыя суусу кесип, жеп же тектоникалык кыймылдын (жырылып кетүү) натыйжасында кошулуп кетүүдөн пайда болот, мисалы, Магеллан кысыгы, Жаңы Жер аралындагы Маточкин шары).

ФИОРДОВЫЙ БЕ'РЕГ фиорддуу жээк (кургактыкты деңиз каптап калганда өрөөндөрү (капчыгай) суу астында калуудан пайда болгон терең тилкеленген жээктер. Мындай жээк эң эле тилмеленип бийик (2000 м. ге чейин) кашаттуу бухталарды түзөт. Кээде фиорддуу жээктерде майда аралдар көп кездешет. Мындай жээктер: Норвегия, Британиялык Колумбияда, Патагонияда, Жаңы Зеландия аралынын түштүк батышында, Шотландиянын түндүк батышында, Шпицберген, Гренландия, Лабрадор, Жаңы-Жер аралында, Аляскада кездешет).

ФИРНОВОЕ ПО'ЛЕ фирн талаасы, мөңгү талаасы (үстү быткыл ке-

лет да өндүрдү карай эңкейиш тартип жатат).

ФИТОГЕОГРАФИЯ фитогеография (өсүмдүктөр географиясы, өсүмдүктөрдүн Жер бетине таркалышын жана анын закондоруун үйрөтүүчү илим. Ал өсүмдүктөрдүн составын, таркалышын, өсүмдүктөрдүн айлана чөйрө менен болгон өз ара мамилесин, тарыхын үйрөтөт. Жер шарындагы өсүмдүктөр алты областка бөлүнөт: голарктикалык, палеотропикалык, неотропикалык, австралиялык, каптык, антарктикалык. Ар биринде өсүмдүктөр дүйнөсү ар башка).

ФИТОГЕОСФЕ'РА фитогеосфера (турмуш жакшы өнүккөн Жер кабыгынын ири бир аянты, биосфера деп да коёт. Буга кургактагы өсүмдүктөр, жаныбарлар жер бетине жакын жаткан аба катмары, топурак жана топурактын астынкы бөлүгүнүн да органикалык заттар кездешкен бөлүгү кирет).

ФИТОЦЕНО'З фитоценоз (өсүмдүктөрдүн көп түрүнүн биргелешип жашашы, мисалы, токой (түбөлүк көгөргөн тропик токою, ийне жалбырактуу токой, дуб, кайың токойлору), талаа (бетегелүү, шыбактуу ж. б.). к. фитоценология).

ФИТОЦЕНОЛОГИЯ фитоценология (өсүмдүктөрдүн бир канча түрлөрүнүн биргелешип жашоосу, алардын составы, өсүшү, географиялык таркалышы жөнүндөгү илим. Бул илимде өсүмдүктөрдүн айлана чөйрөсүн (топурак, климат) эске алуу эң зарыл. Теория жагынан мындайча изилдөнүүнү мааниси турмушта өтө зор, мисалы, дыйканчылык үчүн токойдун зарыл экендиги далилденди).

ФИУМА'РЫ фиумар (Италиядагы жаан-чачын көп убакта суу агып, какшыма убактысында кургап калуучу дарыя өзөндөрү).

ФЛО'РА флора (бир жердин бир канча түрдөн турган өсүмдүктөрдүн тобу, б. а. ошол жердин бир канча түрдөн турган өсүмдүктөрүнүн жалпы алынган тобу).

ФЛОРИСТИ'ЧЕСКАЯ О'БЛАСТЬ флора областы (жердеги өсүмдүктөрдүн флорасынын составы жагынан бөлүнгөндөгү ири территориялык бирдик. Алардын ар бир областы бир

гана жерге мүнөздүү болгон өсүмдүктөрүнүн уруулары, түрлөрү жана флорасынын тарыхый өсүшүнүн бирдей болушу жагынан айырмаланылат. Жалпы Жер шары алты областтарга (к. фитогеография) бөлүнөт. Алардын ар бири подобластка, областка, провинцияга, округга бөлүнөт).

ФЛЮВИАОГЛЯЦИА'ЛЬНОЕ ОТЛОЖЕ'НИЕ флювиогляциалдык катмар (мөңгүлөрдүн аяк жагында эриген суулар менен кошо аккан таш, кум, чопо шилендилеринен пайда болгон катмар).

ФЛЮВИАОГЛЯЦИА'ЛЬНЫЕ ТЕРРА'СЫ флювиогляциалдык тектир (кашаттар тоо өрөөндөрүндөгү байыркы мөңгүлөрдүн этек жагындагы морена таштарынан пайда болгон тектирлер. Булар морена катмарларынын эриген сууларынын таасири менен ордун алмаштырып агып, орун которуштарынан пайда болот да бир канча тектирлерди түзөт).

ФЛЮ'ГЕР флюгер (шамалдын багытын жана ылдамдыгын өлчөөчү аспап. Металл калакча кызыкчага айланып тургандай кийгизилип, дайыма шамалга каршы бет алат. Калакчы шамал болгондо шамалдын күчүн көргөзүүчү бөлүкчөлөргө бөлүнгөн ийкек боюнча көтөрүлө баштайт. Ылдамдыгы м/сек. менен өлчөнөт).

ФЛЮС флюс (металлургияда шихталарды (к.) шлакты (к.) бөлүш үчүн колдонулуучу (акиташ, магнетит) материал).

ФОРМА ЗЕМ'ЛИ Жердин формасы (Жер шарынын формасы. Жер шары топ тоголок шар эмес, эки уюлуан кысыкты, бөйрөгү (экватор) чыгып кеткен. Ал Жердин өз огунда айланышы менен байланыштуу).

ФРИГА'НА фригана (көбүнчө көп жылдык тикенектүү өсүмдүктөр (карагай) чыккан (бирок эң сейрек) тоолуу жерлер. Жер Ортолук деңизинин жээгиндеги тоолордо таркалган. СССРде, Армения, Дагестан, Орто Азияда кездешет).

ФРОНТ АТМОСФЕ'РЫ атмосфера фронту (ар түрдүү аба массаларынын зоналары бөлүп турган тилке. А. Ф. зонасында муздак агым жылуу агымга кирип келген жеринде

узундугу 1000 км. чейин туурасы оңдогон км. аралыкта аба ырайынын температурасы, шамал жана анын багыты, абанын нымдуулугу өзгөрө баштайт да, ал жерлерде циклондор пайда болот).

ФЬЕЛЬД фьельд (алгачкы төртүчүлүк доорундагы муздуктардын тагы кетип бүтө элек Скандинавия

жарым аралындагы тоолордогу ж. ланач чокулары бар байыркы платолор. Кээ жерлери али муздук менен, ойлору саз жана көлдөр менен капталган. Фьельддер байыркы көтөрүлүп калган пенепленде пайда болгон).

ФЬОРД фьорд; к. фиорд.

Х

ХА'КИ хаки (Орто Азия менен Түштүк Казакстандагы жазында бир аз күндөрү жаз-чачын суусу токтоп калуучу чополу чункурча жерлер. Жай айларында аябай кургак, бети туз менен капталып жарылып-жарылып кетет).

ХА'ЛКА халка (борбордук Анд тоолорунун түндүк чыгыш жагындагы платолордогу пуна зонасы. Нымдуу болгону менен өсүмдүктөрдүн жыл мезгилдери боюнча өзгөрүшүнө таасири аңчалык эмес).

ХАММА'ДА хаммада; к. гамма-да.

ХАМСИ'Н хамсия (Египеттеги чандуу ысык шамал).

ХВО'ЯННЫЙ ЛЕС ийне жалбырактүү токой (негизинен мелүүн алкактын тайга зонасында өсүүчү жалбырагы ийне сыяктуу болуп дайыма көгөрүп турган жыгач өсүмдүктөрүнөн бүткөн токой. Ошондой эле тоолуу өлкөлөрдө да кездешет).

ХИМИ'ЧЕСКАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ химия өнөр жайы (өнөр жайдын ири тармагынын бири болот да химиялык продукцияларды (кислоталар, туздар, щелочтор, кычкылтек, ацетилендерди), жарылуучу заттарды, минералдык жер семирткичтерди, синтетикалык жасалма пластмассаларды, булаларды, каучук, реактивдерди, фармацевдик жана фотохимикаттарды, лак жана сыр менен боёкторду чыгарат. Химия өнөр жайынын эң ири тармактары: коксохимия, синтетикалык каучук, жасалма була, пластмасс өнөр жайлары).

ХИМИ'ЧЕСКОЕ ВЫВЕТРИВАНИЕ химиялык талкалануу (тоо тектеринин химиялык жол менен жер астындагы суулардын, климаттык агенттердин таасири менен эрип, эзи-

лип талкаланышы; к. выветривание).

ХЛОПКОВО'ДСТВО пахтачылык (айыл чарбанын дыйканчылыктагы ири тармагы. Текстиль өнөр жайына кебез булаларын берет. Ошондой эле мамлекеттик коргоо ишинде да мааниси зор. Пахтанын чигитинен тамакта жана техникада колдонулуучу май алынат. Анын күн жарасы малга тоют. Дүйнөдөгү ири райондору: АКШ, Индия, Египет, Кытай, Бразилия. Дүйнөдө түшүм жагынан биринчи орунда СССР. Бизде негизги район Орто Азия, Азербайжан).

ХЛОПЧАТОБУМА'ЖНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ без кездеме өнөр жайы (кебезден жип жана кездеме чыгаруучу текстиль өнөр жайынын бир тармагы. Негизги райондору: Москва, Иваново, Ленинград, Ташкент, Барнаул ж. б.).

ХОЗЯ'НСТВО чарба (эл чарбасынын тармактарына жана алардын өз ара мамилесин, иштиктүүлүгүн аныктоого колдонулуучу термин, мисалы, шаар чарбасы, суу чарбасы ж. б.).

ХОЛМ дөбө, дөң (Салыштырма бийиктиги 200 м. ашпаган капталдары бийик эмес томпок келген дөбөлөр. Мындай дөбөлөр суулардын түздүктү жөшүнөн же мөңгү (морена) менен шамалдардан (бархандар) пайда болот).

ХОЛМИ'СТЫЙ дөбөлүү; к. холмистый рельеф.

ХОЛМИ'СТЫЙ РЕЛЬЕ'Ф дөбөлүү, адыр күдүрлүү мейкиндик (салыштырма бийиктиги (к. относительная высота) 200 м. ден ашпаган дөңсөө тарткан, көтөрүңкү жерлер).

ХОЛО'ДНАЯ ЗОНА муздук зона; к. климатическая зона.

ХОЛО'ДНОЕ ТЕЧЕНИЕ муздак

агым (океан жана деңиздердеги пайда болгон агымдардын бири. Көбүнчө уюлдардан келет). к. течение морское.

ХОЛО'ДНЫЙ муздак, суук (тааал сөздөрдө колдонулат, мисалы, суук климат, муздак климат, муздак шамал, муздак агым ж. б.).

ХОЛО'ДНЫЙ ПО'ЯС муздак ал-

как, к. пояс физико-географический.

ХРЕБЕ'Т кырка (тоо кыркаларына айтылат. Тоолуу өлкөлөрдө бир кырка көтөрүлүп, ар кайсы жеринде бийик чокулары кайкылар менен бөлүнгөн тоо кыркалары. Алардын багыты көп убакта тоо катталыштарынын багытына жараша жатат).

Ц

ЦВЕТНА'Я МЕТАЛЛУ'РГИЯ түстүү металлургия (түстүү металл рудаларын казуучу, аларды ылгоочу, алгачкы иштерин (талкалоочу) иштөөчү жана эритүүчү өнөр жай. Буга жез, сымап, коргошун, цинк, калай, никель, алюминий, магний металлдарын алуу кирет. Жез (Казакстан, Урал, Өзбекстан, Армения), коргошун менен цинк (Урал, Казакстан, Батыш Сибирь, Ырааккы Чыгыш, Түндүк Кавказ, Кыргызстан, Тажикстан), калай (Чыгыш Сибирь, Ырааккы Чыгыш, Казакстан) чыккан жерлеринде иштетилсе, кийинки үчөөнүн сырьёсу электр энергиясы көп жерге ташылып келинет).

ЦВЕТНО'Я МЕТА'ЛЛ түстүү металл (өнөр жайда колдонулуучу: жез, коргошун, калай, цинк, магний, алюминий, хром; никель жана алардын ар кандай кошундулары кирет).

ЦЕЛИНА' дың (табигый чөп өсүмдүктөрү, майда бадалдар гана өсүп эч айдалбай жаткан жерлер. Топурагы эң семиз келет. Мурун жайыт катары гана колдонулган. 1954-жылдан бери айдоо аянты СССРде диндин эсебинен көбөйө баштады. Негизги райондору: Казакстан, Батыш Сибирь, Түштүк Урал, Волга бою, Түндүк Кавказ).

ЦЕЛЛЮЛО'ЗНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ целлюлоза өнөр жайы, (өсүмдүктөрдүн сабагы (жыгач, саман, камыш), буласынан (кебез) химиялык жол менен иштетилгенден кийинки алынуучу илээшкен зат. Ал кагаз өнөр жайында жасалма булаларды алууга кеңири колдонулат. СССРдин токойлуу райондорунда кеңири өнүккөн).

ЦЕМЕ'НТНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ цемент өнөр жайы (куру-

луш материал өнөр жайынын бир тармагы. Негизги сырьёсу болуп акиташ, мергель, чопо колдонулат. Райондору: Новороссийск, Волжск, Донбасс, Москва жана бардык ири экономикалык райондордо цемент заводдору курулган).

ЦИКЛО'Н циклон (атмосферадагы басымы төмөн болгон райондун борборун карай аба катмарынын тегеренип жылышы. Түндүк жарым шарда циклондун агымы сааттын стрелкасына каршы, түштүк жарым шарда саат стрелкасы боюнча айланат. Абанын төмөнкү катмарында көбүрөөк байкалат. Циклон өзү менен бирге көп убакта булут жана жаан-чачынды алып келет. Абанын температурасын жай айында төмөндөтөт, кышта жогорулатат. Циклондор уюлдук аба фронту менен тропик фронтунун ортосундагы кең аба тилкесинин түзүлүшүнөн пайда болот. Ушул тилкенин түндүгүндө жылуу аба агымы жеткен жерде циклон, ал эми уюлдан келген муздак аба жеткен жеринде антициклон пайда болот).

ЦИ'КЛ ЭРО'ЗИИ Жер бетинин бузулуш (желиш) цикли, к. географический цикл.

ЦИЛИНДРИ'ЧЕСКИЕ ПРОЕК'ЦИИ цилиндр проекциялары (Жердин узундук сызыктары түз сызык боюнча алынат да, алар бирин-бири түптүз кесип өтүшөт. Узундук меридиан сызыктары Жердин бардык бөлүгүндө бирдей аралыкта жатат. Параллель (кендик) сызыктарынын аралыктары болсо экватордон уюлдарды карай кенее баштайт. Бул проекция көбүнчө дүйнөлүк карталарды, суу жолдорунун ачылышын көргөзүүчү карталарда колдонулат).

ЦИРК төр, тепши, к. кары.

ЦИРКУЛЯЦИЯ АТМОСФЕРЫ атмосфера: циркуляциясы (атмосферадагы агымдын Жер шарын тегертип айланып жылып жүрүшү. Бул айланыш белгилүү бир мезгилге гана туура келип б. а. бир нече жылда же бир жыл ичиндеги жыл мезгилдеринде өзгөрүп турат да, Жер шарынын же бул же тигил райондорунда климаттын өзгөрүшүнө таасир этет. Атмосфера циркуляциясынын негизги агымдары: Жер шарынын ар кайсы кеңдигиндеги абасынын бирдей жылынбагандыгынан пайда болгон — пассат, антипассат; жер менен суунун бирдей

ЧАЯНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ чай өнөр жайы (чай бадалынын жалбырактарынан чай иштеп чыгаруучу тамак өнөр жайынын тармагы. Чай эгилген жерлердеги чай фабрикаларында жалбырактарды чала гана иштетип көпчүлүгүн башка керек кылуучу жерлерге жиберет. Ошентип чай өнөр жайы чайдын чыккан жеринде жана керектелүүчү жеринде (Самарканд, Алма-Ата, Иркутск) пайда болот).

ЧАЙНЫЙ КУСТ чай бадалы (жалбырагынан чай даярдалган дайыма көгөрүп туруучу тропик, субтропик бадал өсүмдүгү. Негизги эгилген жерлери: Кытай, Индия, Цейлон. СССРде Грузиянын Кара деңиз боюнда, Азербайжандын Линкоран ойдуңунда эгилет).

ЧАП чап (Тянь-Шань тоолорунун борбордук бөлүгүндөгү жаан-чачын аз жааган өрөөндөрдүн тоо этектериндеги жаан-чачын суусуна сансыз майда тилмеленип жаткан бөксөлөрдүн) кокту-колоттору ийри-буйру терең, капталы тик келип, адам жүрө албайт. Өсүмдүк чыкпайт).

ЧАПАРАЛЬ чапараль (АКШнын Калифорния жарым аралынын тоо капталдарына жана Мексика бөксө тоосунда түбөлүк көгөрүп турган бадалдар өскөн субтропик өсүмдүктөрүнүн бир түрү).

ЧАРАН чаран (Якутиядагы топтоп болуп сейрек чыккан кайың же листвонница токойлорунун арасында-

жылынбашынан пайда болгон — бир калыпта соккон муссон жана мелүүн алкактагы Жер бетинин бирдей жылынбагандыгынан пайда болгон — циклон, антициклондордун агымы).

ЦИТРУСЫ цитрус өсүмдүктөрү (субтропикалык, тропикалык алкактагы дайыма көгөрүп туруучу жемштүү жыгач же бадал өсүмдүктөрү. Буга: апельсин, мандарин, лимон, померанец ж. б. кирет. СССРде Кавказдын Кара деңиз жакы боюнда, Азербайжандын түштүгүндө Ленкоран ойдуңунда өсөт).

ЦУНАМИ цунами (Япониядагы эн катуу деңиз титирөө).

Ч

гы шиберлүү токойлуу талаа).

ЧАСТИ СВЕТА дүйнө бөлүктөрү (Жер шарынын кургактыктарынын (жамалаш жаткан аралдары, деңиздери менен бирге) тарыхый жагынан гана ири бөлүктөргө бөлүнүп калышы. Бул бөлүнүш кургактыктын физикалык-географиялык бөлүнүшү менен туура келбейт. Жер шарындагы кургактык 6 бөлүккө, 6 континентке бөлүнөт. Азия менен Европа эки дүйнө бөлүгү болгону менен бир континентти түзөт. Ал эми Америка түндүк жана түштүк болуп эки континентке бөлүнүп кетет. Чатагы жок бөлүнгөн: Африка, Австралия, Антарктида).

ЧАСТНАЯ ГЕОГРАФИЯ айрым география (1. жердин ландшафтынын же географиялык кабыктын айрым бөлүктөрүн изилдөөчү илимдер. Буга: геоморфология, гидрология, климатология, өсүмдүктөр географиясы, топурактын географиясы, зоогеографиясы кирет; 2. географиялык районду (региональная география), өлкөнү таанууну (страноведение) деп да айтат).

ЧАША чытырман чыккан токой.
ЧЕРНАЯ МЕТАЛЛУРГИЯ кара металлургия (темир рудаларын казуу, аларды жөнөкөй таштардан ажыратуу, аны эритип чоюн, болот чыгаруу ишин аткаруучу өнөр жай тармагы. Ошондой эле эритилген болотту ар кандай формада сомдоп да чыгарат. Кара металлургиянын эн

при райондору Урал, Донбасс, Днепр бою, Кузбасс, Караганда району. Рудадан башка болотту чыңоо үчүн ар кандай элементтер (марганец, хром, вольфрам ж. б.), флюстер, отко чыдамдуу чополор, суу керек).

ЧЕРНОЗЕМ кара топурак (органикалык чириндилерге бай келип, абдан көпшөк топурактын бир түрү. Калындагы 120 см. жетет. Чөп калың өскөн талаа жана токойлуу талаа зоналарында пайда болот. Кара топурак СССРдин жеринин 8% ээлейт, б. а. жер шарындагы кара топурактуу жердин теңин түзөт. Жери эн семиз келип ден эгиндери, кызылча, картошка, күн карама ж. б. өсүмдүктөрдү айдоого эн ыңгайлуу).

ЧЕРНОЛЕСЬЕ кара токой (СССРдин Европалык бөлүгүнүн түштүк тарабындагы жергиликтүү эл жазы жалбырактуу (дуб, бук, граб) жыгачтардан турган токойлорду айтат. Анткени, бул токойлор кышта жалбыраксыз калып капкара түскө көчөт).

ЧЕРНОРАМЕНЬ чернорамень (дарыялардын жээгине калың чыккан карагай токойлору).

ЧЕРНЬ чернь, кара токой (Алтай, Кузнец ала тоосунда, Саянда жаан-чачын көп жааган жерлерге чыгуучу жалбырагы өтө кочкул сибирь пихтасы өскөн токойлор).

ЧЕТВЕРТИЧНАЯ СИСТЕМА төртүнчүлүк система, к. четвертичный;

ЧЕТВЕРТИЧНОЕ ОТЛОЖЕНИЕ төртүнчүлүк доордун катмарлары (үстүбүздөгү төртүнчүлүк доордо ар кандай жол менен пайда болгон шиленди катмарлар. Байыркы муздук өткөн жерлерде муз астындагы мореналар, муз четиндеги майда таштар, кумдардан, чополордон чогулган катмарлар, муздуктан алыс жаткан аймакка муздуктун суусу алып келген чопо, сары топурак, ку-

ШАГОМЕТР кадамдап өлчөө (адамдын баскандагы кадамдын өзү эсептеп туруучу саат сыяктуу аспап).

ШАРИАЖ шарнаж (тектоникалык термелештердин натыйжасында

майлуу топурак жыйындысы. Төртүнчүлүк доордун шиленди-көпшөк катмарлары турмуш үчүн маанилүү. Бул катмарлар курулуш материалы претинде пайдаланылат; жер астындагы суулардын топтолушуна ыңгайлуу: пролювий, аллювий, делювий, колювий, элювий, золовий деп, көп түргө бөлүнөт).

ЧЕТВЕРТИЧНЫЙ ПЕРИОД төртүнчүлүк доор (Жердин геологиялык тарыхындагы ушул күнгө чейин созулуп жаткан Кайнозой заманынын акыркы мезгили 600000 жылдан бир миллион жылга чейин созулган деп болжолдошот. Эки: плейстоцен (муз), голоцен доорго бөлүнөт. Ушул мезгилдин ичинде жер бети, анын өсүмдүктөрү, жаныбарлар дүйнөсү азыркы көрүнүшкө жетишти. Бул мезгилде түндүк жарым шарды муздуктардын каптаганы белгилүү. Дагы бир өзгөчөлүгү бул доордун геологиялык катмарларында байыркы адамдын жана адамга окшош жандыктардын (неандерталь) сөөгү, ошондой эле байыркы маданият, Таш доорунун калдыктары табылат).

ЧИНК чынк (Орто Азиянын кээ бир жерлеринде капталы бийик кырларга же кашаты бийик дөңсөөлөргө (үстү өрт — устюрт) колдонулуучу термин).

ЧУГУН чоюн (ширөөгө келбеген, составында углеродду, марганец фосфору көп темир. Чоюндан ар түрлүү куймалар жакшы куюлат. Төрт түрү бар: 1. передельный чугун — кайра эритилүүчү чоюн, мартен мешинде кайта эриткенде болот алынат. Өңү ак болот; 2. литейный чугун — куюлма чоюн каалаган формада куймаларды берүүчү чоюн. Өңү боз; 3. ковкий чугун — жашык чоюн ал чоюнду аябай ысытуудан алынат; 4. легированный чугун — легирдеген чоюн, жез, хром, никель, алюминий ж. б. кошулган чоюн).

Ш

Жер кабыгынын катуу тектери орун алмашып бүктөлүп бир тектин үзүлгөн жерлеринде экинчи тек чыгып, астын-үстүн болуп жаткан жер. Шарнаждын (к.) надигден айырмасы

термелүүдөн болгон орун алмашуу 15—20 км. жерге жылып кеткен. Ошондой эле жанаша жаткан тектерди басып калган антиклиналдык (к.) бүктөлүш сыяктанып жатат).

ШВЕЙНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ кийим тигүү өнөр жайы (калк үчүн ички жана тышкы кийимдерди, жууркан-тошөктөрдү тигүүчү жеңил өнөр жайынын тармагы. Негизги максаты элди даяр кийим менен камсыз кылуу. СССРдин бардык райондорунда өнүккөн).

ШЕЛКОВАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ жибек өнөр жайы (текстиль өнөр жайынын бир тармагы. Ал чыныгы жана жасалма жибектерден жип ийрип жана кездеме токуйт. Негизги райондору: Москва, Ленинград, Орто Азия, Кавказ).

ШЕЛКОВОДСТВО жибекчилик (колго багылуучу жибек курттарын өстүрүүчү айыл чарбачылыгынын бир тармагы. Жибек курттун түргөн пиллалары жибек өнөр жайында колдонулат. Жибек курт үчүн тоют катары тыт жыгачы, дуб, кээде клещевина колдонулат. СССРдин түштүк райондорунда (Орто Азия, Кавказ, Украина) таркалган. Чет өлкөлөрдө эң кеңири таркалган жерлери: Кытай, Япония, Индия, Корея, Италия).

ШЕЛЬФ шельф (жердин өсүш тарыхында Жер кабыгынын деңиз астында калган кезде тайыз тилке болуп бир аз гана көтөрүлгөндө кургакка айланган жер. Көп убакта мындай жер түз келет. Муну плита деп атайт. Деңизге капталган жерин (к.) морская отмель деп коёт. Ал эми деңиз астында чөгүп, бирок кийин кайра туума тектер менен толуп калган бөлүгү лабиль шельфи деп аталат).

ШЕРМЫ шермы (Кызыл деңиздеги кыска, жээк сызыгы түптүз, кургактыкка такалган жери керттип койгонсузган кичинекей булуң).

ШЕРСТЯНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ жүн кездеме өнөр жайы (текстиль өнөр жайындагы тармагы жүндөн жип ийрип кездеме токуп ж. б. буюмдарды чыгаруучу тармак. Эски райондордон (Москва, Ленинград) башка жүн мал чарбасы өскөн Украиннада, Волга боюнда, Казакстанда өнүгө баштады).

ШИБЛЯ'К шибляк (Жер Ортолук деңизинин жээктериндеги кээ бир өлкөлөрдө (Балеан жарым аралында, СССРдин Крым, Кавказ бөлүгүндө) чөп аралаш өскөн кыш мезгилинде жалбырактары түшүп калуучу тикендүү бадалдар).

ШИВЕ'РА шивера (Сибирдеги дарыялардын таштуу жерлерден агып өткөндөгү тайыз, бирок агымы катуу бөлүгү).

ШИРОКОЛИ'СТВЕННЫЙ ЛЕС жазы жалбырактуу токой (мелүүн жана субтропик алкактарындагы нымдуу жерлерде жай айларында көгөрүүчү (дуб, терек, кара жыгач, клен ж. б.) жыгач өсүмдүктөрү).

ШИРОТА' ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ географиялык кеңдик; к. географические координаты.

ШИХА'Н шихан (Волганын эки жагындагы дөңсөөлөрдөн жаан-чачынга эрибей дөбө болуп калган жерлер).

ШКАЛА' шкала (алынган сызык бирдиги боюнча жүргүзүлгөн өлчөмдүү белгилер. Географияда шамалдын күчүн, жердин титирешин, суунун өңүн аныктоо үчүн колдонулат, мисалы, Бофорттун шкаласы—шамалындамдыгы бал менен өлчөөчү шарттуу шкала. Ноль — тынчтыкты, тогуз балл — штормду, 12 балл — бороон чапкынды билгизет).

ШКАЛА' ФОРЕЛЯ форелдин шкаласы (деңиз, көл сууларынын өңүн аныктоочу аспап).

ШКА'ЛЫ ЗЕМЛЕТРЯСЕ'НИЙ жер титирөөнүн шкаласы (ар ким эле жер титирөөнү өлчөй ала турган 10—12 баллга бөлүнгөн, ар кандай авторлор (Росси—Форел, Меркалли—Канканын) тарабынан сунуш кылынган таблицалар).

ШКВАЛ шквал (шамалдын эң чукулунан күчөп кетиши. Мындай шамалдар көбүнчө добул болордо пайда болот да, ылдамдыгы секундунда 20 м. ге чейин жетет).

ШЛЕЙФ шлейф, бөксө (тоо этектеринин агын суулар менен талкаланышынын жана алардын суу менен кошо чыгып чогулушунун натыйжасында пайда болгон айдаш тартып жаткан өтөк жерлер. Көбүнчө тоо этектерине жакын жатат).

ШОР шор (чөп чыкпаган туздуу такыр жерлерге колдонулуучу Орто Азиядагы термин).

ШОТТЫ шоттылар (Түндүк Африкадагы жамгыр суусунан туздуу көлдөр пайда болуучу чуңкур жерлер).

ШТАТ штат (АКШ, Индия, Мексика өлкөлөрүндөгү территориялык бөлүнүштөгү бирдик).

ШТИЛЬ мелтирөө (1. абада эч жел сокпогон мезгил; 2. көл же деңиз суусунун бети мелмилдеп турушу).

ШТОРМ шторм (деңиз же көл бетиндеги толкун пайда кылуучу катуу шамал. Шамалдын ылдамдыгы 8 баллдан (15 м/сек) ашат).

ШТОРМОВА'Я ТЕРРА'СА шторм (толкун) тектирлери, к. Береговая терраса.

ШТРИХО'ВКА сызыктоо (жер бетинин формасын картага түшүрүүнүн бир ыгы. Бул үчүн атайын белги бо-

юнча алынган сызык жүргүзүлөт. Ал сызыктардын ортосундагы аралык Жер бетинин эңкейишине жараша болот. Бир жер бетинин формасын горизонталь ыгы сыяктуу так бере албайт).

ШУГА' шыралаң (кыш айларындагы (СССРдин Европалык бөлүгү менен Орто Азияда) дарыя сууларында пайда боло баштаган майда муздар. Бирок Сибирде дарыя бетине пайда болгон калдырган музду айтат).

ШХЕ'РЫ шхерлер (булуң-буйткалары, майда аралдары, жарым аралдары эң көп, аябай тилмеленген зоокалуу жээк. Муздуктардын жер бетинин жумшак бөлүгүн талкалап жеп олтуруп катуу гана жерлери калып, деңиз суусу ал жерлерди, каптап калышынан пайда болот. СССРде Онега, Ладога көлдөрүнүн жээгинде байкалат).

Щ

талы тик кууш капчыгай).

ЩИТ калкан. (Кембрийге чейинки Жер бетиндеги пайда болгон катуу тектер, келки бойдон кең аянтты ээлеп жаткан область, мисалы, Балтика, Канада калкандары, к. платформа).

Э

ЭВО'РЗИЯ эворзия (суунун шаркыратмасынын тике түшүп бууракандап ирим пайда кылуу менен бирге түшкөн жериндеги катуу тектерди чуңкурайтып казып кетиши).

ЭЙКУМЕ'НА эйкумена, к. ойкумена.

ЭЙЛАГИ эйлагн, жайлоо (Закавказьедеги тоолордогу жайкы жайыттар. Крымда—*яйла*, Орто Азияда—*жайлоо*).

ЭКВА'ТОР ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ географиялык экватор (Жер шарын уюлдарын карай жарым шарга (түндүк, түштүк) тепе—тең бөлүүчү ой болжоо менен жүргүзүлгөн сызык. Дал ушул сызык өткөн жерден күн

менен түн дайыма тең. Күн дал төбөдөн тнет. Жана ушул сызыктан географиялык кеңдик сызыктары башталат. Экватор 0° ту Экватордун узундугу 40075 м. барабар).

ЭКВА'ТОР МАГНИТНЫЙ магнит экватору (Жер бетиндеги магниттин стрелкасы кыйшайбастан 0°ка барабар болгон жерлерди бириктирүүчү сызык. Чыгыш жарым шарда ал түндүк кеңдиктин 10° боюнча өтөт. Батыш жарым шарда болсо ийри-буйру болуп кетет).

ЭКВА'ТОР НЕБЕ'СНЫЙ асман экватору; к. небесный экватор.

ЭКВА'ТОР ТЕРМИЧЕСКИЙ тер-

микалык экватор; к. термический экватор.

ЭКВАТОР ТЕПЛОВОЙ жылуу экватору к. Термический экватор.

ЭКВАТОРИАЛЬНАЯ ДЕПРЕССИЯ экватор депрессиясы; к. атмосферная циркуляция.

ЭКВАТОРИАЛЬНАЯ ЗОНА экватор зонасы; к. тропический лес.

ЭКВАТОРИАЛЬНАЯ ОБЛАСТЬ экватор областы; к. тропическая зона.

ЭКВАТОРИАЛЬНОЕ ТЕЧЕНИЕ экватор агымы (океандардын тропик алкактарындагы деңиз агымдары; к. пассатные течения).

ЭКВАТОРИАЛЬНЫЙ ДОЖДЬ экватор жамгыры; к. тропический дождь.

ЭКВАТОРИАЛЬНЫЙ КЛИМАТ экватор климаты (абанын температурасы жыл бою +20° дан төмөн түшпөгөн экватор тилкесиндеги климат. Температуранын жыл ичинде айрымасы 1—6° ашпайт).

ЭКЗАРАЦИЯ экзарация (жылган муздуктардын жолундагы тоо тектерин өзү менен кошо ала келип жер бетин тытмалап жеп кетиши).

ЭКЗОГЕННАЯ СИЛА экзогендик күч; к. внешняя сила.

ЭКОНОМИКА экономика (экономикалык илимде жана эл чарбасында ар кандай мааниде колдонулат: 1. белгилүү бир коомдун экономикалык түзүлүшү. б. а. коомдун өндүрүштүк мамилеси; 2. бир өлкөнүн жалпы эл чарбасы б. а. эл чарбасынын тармактары менен эмгекти кучагына алат; 3. өлкөнүн эл чарбасынын бир тармагы; өнөр жайдын экономикасы).

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ экономикалык география к. география. Экономико-географическое районирование — экономикалык географиялык райондоштуруу. к. Район географический.

ЭКСКУРСИЯ экскурсия (сонун жерлерди, тарыхый эстеликтерди таануу максатында уюштурулуп, көп киши катышкан кыдыруу).

ЭКСПАНСИЯ экспансия (капиталисттик өлкөлөр өз товарларына базар түзүү жана сырьё чыгаруучу жерлерди издеп башка начар өнүккөн өлкөлөрдү колонияга айлантып чексиз

ззүүгө умтулушу. Бул империализм мезгилинде өтө күч алды).

ЭКСПЕДИЦИЯ экспедиция (бир же бир канча киши белгилүү бир жерди изилдөө максатында уюштурулган илимий максаты бар саякат).

ЭКСПОЗИЦИЯ экспозиция (тоо, дөн, кокту-колоттордун, өрөөндөрдүн капиталдарына (күңгөй, тескей) күч нурунун тийүү даражасы).

ЭКСПОРТ экспорт (бир мамлекет товарларын же акча капиталдарын экинчи бир мамлекетке жөнөтүшү). к. вывоз.

ЭКСТЕНСИВНОЕ ХОЗЯЙСТВО экстенсивдүү чарба (чарбанын сапат жагынан эмес сан жагынан, аянты, таркалышы жыгана гана өсүшү, мисалы, айыл чарбада малдын азыктуулугу эмес башынын саны, дыйканчылыкта түшүмү эмес аянтынын гана артылышы).

ЭКСТРУЗИЯ экструзия (лаванын жер бетин каптап калышы).

ЭЛЕКТРОФИКАЦИЯ электрлештирүү (өлкөнүн эл чарбасынын тармактарынын бардык өндүрүштөрүндө калктын турмушунда электр кубатын жана алдынкы техниканы кеңири пайдалануу. В. И. Ленин «Коммунизм — Совет бийлиги жана бүт өлкөнү электрлештирүү» деген).

ЭЛЕМЕНТЫ ЛАНДШАФТА ландшафттын элементтери (жалпы географиялык ландшафтыга кирүүчү: флора, фауна, суу, Жер бетиндеги ар кандай түзүлүштөрдүн айрым алынышы элемент деп аталат. Көп убакта Л. Э. ландшафттын компонентинен бөлүнбөй колдонула берет).

ЭЛЮВИЙ элювий (тектеринин ар кандай жолдор менен талкаланган бөлүкчөлөрү башка жакка кетпестен ошол эле жерде жыйналып калышы. Мында тектердин эч кандай катмарлануусу да, майда кесек болуп иргелешүүсү да байкалбайт).

ЭМБАРГО эмбарго (эл аралык мамиле 1. башка бир мамлекеттеги алтын, акча жана товарларды ташып кетүүгө же алып кетүүгө экинчи бир мамлекеттин тыюу салышы; 2. өзүнүн портторуна башка мамлекеттин кемелерин келтирбөө же башка кемелер болсо чыгарбоо).

ЭМИГРАНТ эмигрант (өз ата мекенинен кетип, башка бир мамлекетке жүргөн, жер которгон адам).

ЭМИГРАЦИЯ эмиграция (өз Ата мекенинен башка бир өлкөдө өз эрки менен же зордук менен көчүү, жер которуу. Мындай көчүү саясий, экономикалык, диний ж. б. себептерге байланыштуу болот).

ЭНДОГЕННАЯ СИЛА эндогендик күч; к. внутренняя сила.

ЭНЕРГЕТИКА энергетика (өнөр жайдын бир тармагы. Ар кандай отундарды суу кубатын энергияга айланта жана аны чарбада пайдаланат).

ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЕ РЕСУРСЫ энергетикалык ресурстар (ар кандай минералдык: көмүр, нефть, күйүүчү сланец; органикалык (жыгач, чым көн), күйүүчү газ (табигый газ, кокс газы), суу кубаттарынын байлыктары кирет).

ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЕ МАШИНОСТРОЕНИЕ энергетикалык машина куруу (өнөр жайдагы энергетика чарбасына керектүү нерселерди: буу, газ суу турбиналары, генераторлорду, электр моторлорун, электр жабдууларын, май менен күйүүчү кыймылдаткычтарды, буу казандарын чыгаруучу тармак).

ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЕ ХОЗЯЙСТВО энергетикалык чарба, к. топливная промышленность.

ЭНЕРГОСИСТЕМА энергосистема (ири электр станциялар өз ара электр зымдары менен байланышып биригүүсү. Аларды бир гана жерден башкарат).

ЭОЗОЙ эозой (Архейден кийинки заман. Бул заман узакка созулган менен органикалык заттар аз сакталган).

ЭОЛ эол (география менен геологиядагы татаал сөздөрдө шамалды түшүндүрөт).

ЭОЛОВЫЕ НАСЫПНЫЕ РАВНИНЫ эол каптаган түздүк (шамал же суу менен талкаланган тектердин учуп же агып келип жыйналып калган катмарлары менен капталган түздүктөр).

ЭОЛОВЫЕ ОСТАТОЧНЫЕ РАВНИНЫ эолдон калган түздүктөр (тоолордун шамал, суу менен талка-

ланып олтуруп жок болуп кетүүсүнөн ал жерге пайда болгон түздүк, тегиздик, ойдуң).

ЭОЛОВЫЕ ОТЛОЖЕНИЯ эол катмарлары (шамалдын жардамы менен учуп келүүнүн натыйжасында пайда болгон кум же чопо катмарлары).

ЭОЦЕН эоцен (үчүнчүлүк доордун плаогенинин экинчи мезгили. Бул мезгилде орус платформасынын түштүк жагы деңиз каптап жаткан).

ЭПЕИРОГЕНИЧЕСКИЕ ДВИЖЕНИЯ эпоэрогендик кыймыл к. вековые колебания литосферы.

ЭПИЦЕНТР эпицентр (жер тирөөнүн очогунун жер бетиндеги бөлүгү, үстү).

ЭРА эра (Жер шарынын геологиялык мезгилдериндеги эң ири бөлүнүш. Ал тоо тектеринин катмарларынын жаткан мезгилине жараша: архей эозей, палеозой, мезозой жана кайнозой болуп бөлүнөт).

ЭРГ эрг (Түндүк Африкадагы кум жончолор (бархандар) менен капталып жаткан чөлдөргө айтылат. Ал кум жончолордун арасынан жол өтөт).

ЭРОЗИОННАЯ ДОЛИНА эрозия өрөөнү; к. речная долина.

ЭРОЗИЯ эрозия (Жер бетинин жаан-чачын жана агын суулар менен желип талкаланышы. Мууну натыйжасында жер бети аябай тилмеленип кокту-колотторго, жарларга, дарыя өрөөндөрүнө айланат. Булардын бардыгы борпоң кыртыштын желип, талкаланып жок болушуна алып келет. Чарба (дыйканчылык) үчүн өтө зыяндуу. Пайдалуу жерлердин (айдоо, чөп чабынды, жайыт) аянты азаят).

ЭСТАВЕЛЛЫ эставеллдер (карст пайда болгон тектердеги терең оюлуп кеткен жерлерден мезгили менен жаан-чачын суусу кирсе, кайра бир топ убакыттан кийин булак болуп суу чыгып жаткан жерлер).

ЭСТАУРИЙ эстуарий (дарыялардын деңизге куйган жерлеринде чаттары эң жайылып кетиши. Деңиз суусу өрөнгө кирип келет). к. Устье речное.

ЭТЕЗИАЛЬНЫЙ КЛИМАТ этезий климаты (жайы ысык кургак, кышы жылуу жаанчыл, түндүк чы-

гышты карай соккон пассат шамалынын таасири бар субтропиктик климат. Бул Жер Ортолук деңизинин тегерегине таандык).

ЭТЕ'ЗИИ этезии (жай айларында түндүк чыгыштан согуп туруучу Жер Ортолук деңиздеги пассат шамалы).

ЭФЕМЕ'Р эфемер (чыкканынан тартып, дан алып бышканына чейин эң аз убакыт (бир нече гана жума) талап кылуучу өсүмдүктөр. Ошондуктан мындай өсүмдүктөр бир жылда бир канча жолу чыгып, бышып кетиши мүмкүн. Көбүнчө жарым чөлдүү талааларда кездешет).

ЭФИРОМА'СЛИЧНАЯ КУЛЬТУ'

Ю

ЮВЕНИ'ЛЬНАЯ ВОДА' ювенил суусу (магмадан көтөрүлгөн суу бууларынан литосферага келип конденциялануунун натыйжасында пайда болгон суу. Бул суулардан термалдык минералдык булактар пайда болушу мүмкүн. Бирок кээ бир окумуштуулар таза ювенил суусу жок дешип термалдык булактарды кадимки эле жер үстүндөгү суулар менен кошулуудан пайда болгон деп болжол кылышат).

ЮВЕНИ'ЛЬНЫЙ ИСТОЧНИК ювенил булагы (ювенил суусу жер бетине чыгып жаткан жерлер. к. ювенильная вода).

ЮЖНАЯ ШИРОТА' түштүк кеңдик; к. широта географическая.

ЮЖНОЕ ПОЛЯ'РНОЕ СНИЯ'НИЕ түштүк уюл шооласы; к. полярное сияние.

ЮЖНЫЙ ПОЛЯ'РНЫЙ КРУГ түштүк уюл тегереги; к. полярный

Я

ЯДРО' ЗЕМЛИ' Жердин ядросу, уюткусу (Жер шарынын эң ортосундагы магма орун алган бөлүгү).

ЯЙЛА' яйла; жайлоо (Крым тоолорундагы анчалык бийик эмес токою жок, шибер менен капталган түзөң чокулар жана алардын капталдары).

ЯР жар, кемелер (дарыя же көл жээктериндеги суу менен желген бийик кашаттар).

ЯРДА'НГИ ярданги (Кашкардагы сары топурактуу жерлердеги катарлашып узатасынан жаткан дөбөлөр

РА эфир майлуу өсүмдүктөр (эфир майларын берүүчү (анис, жалбыз, лаванда; шалфей, герань, сейдана, роза) көп жылдык өсүмдүктөр. Булардын кээ бирлеринин гүлү гана пайдаланылса, кээ бирлеринин даны, кээ биринин жалбырагы пайдаланылат).

ЭХОЛОТ эхолот (кемелерде жүрүп, деңиздин тереңдигин өлчөөчү электр куралы. Бул куралдын жардамы менен сууга жиберилген үн суу түбүнө жетип, кайта келишин үн тоскуч менен кармоо жолу б. а. үндүн барып келиш ылдамдыгы менен тереңдикти өлчөйт).

круг.

Ю'ЖНЫЙ ПО'ЛЮС түштүк уюл; к. полюс.

ЮПИ'ТЕР юпитер (Күн системасындагы эң чоң планета. Күндөн алыстыгы төрт планетадан кийин болуп орточо аралыгы 777,8 млн. км. же Жерге караганда 5,2 эсе алыс, Күндү 11,86 жылда бир айланат. Юпитердин экватору боюнча диаметри 143640 км. же Жерден 3,5 эсе чоң).

Ю'РА юра (мезозой заманындагы экинчи доор. Бул доордо кургактык менен океандар кең аянттарда көп жолу орун алмашкан. Юрада пайдалуу кендирден: көмүр-Ткварчели (Кавказда), кызылкия (Кыргызстанда) күйүүчү сланецтер (Волганын жээгинде), нефть (Урал, Эмба), фосфориттер, калий туздары; эң алгачкы канаттуулар (археоптерикс) ушул мезгилде пайда болот).

жана дөңсөөлөр. Уйгур тилинен которгондо жардуу дөң. Шамал жана жамгыр сууларынын талкалоосунан пайда болот).

Я'РУС ярус, катар (1. ар кандай тектердин (тоо тектери, же чөкмө тектердин) катмарларынын бир доорунда пайда болуп катталышы б. а. катмар-катмар болуп жатышы; 2. өсүмдүктөрдүн белгилүү бир тилкелерде түр-түрү боюнча таркалышы. Көбүнчө тоолуу райондордо эң ачык байкалат, мисалы, чөп ярус, бадалдар, токойлор ж. б.).

Султан Орозалиев

КРАТКИЙ СЛОВАРЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Редактор издательства А. Исабекова
Технический редактор М. Г. Попова
Корректор М. Юсупова

Басууга 19/III 1966 ж. кол коюлду. Көлөмү 11 басма табак. 10 учеттук басма табак. Кагаздын форматы 60×90^{1/16}. Баасы 44 т. Заказ 2801 Тираж 1500 экз.

Фрунзе шаары, Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын басмаканасы.

Баасы 44 т.